

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ԱԴԱՄՅԱՆ ՍՈՒՍԱՆՆԱ ԽԱԶԱՏՈՒՐԻ

**ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՄԲԱՏՅԱՆՑԻ
ՎԻՄԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Ատենախոսություն

Է. 00.03 «Հնագիտություն» մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների թեկնածուի
գիտական աստիճանի համար

գիտական ղեկավար՝ պատմ. գիտ. դոկտոր,
պրոֆեսոր Գր. Մ. Գրիգորյան

ԵՐԵՎԱՆ-2017

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ.....	3
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ. ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՄԲԱՏՅԱՆՑԻ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ:	
Ա. Մեսրոպ Սմբատյանցի կենսագրությունը	16
Բ. Մեսրոպ Սմբատյանցի շինարարական գործունեությունը.....	42
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՄԲԱՏՅԱՆՑԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿՆ ՈՒ ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶՐՈՒՆՔՆԵՐԸ:	
Ա. «Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի» աշխատությունը.....	53
Բ. Վիմական արձանագրությունները Մեսրոպ Սմբատյանցի տպագիր աշխատություններում.....	69
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ. ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՄԲԱՏՅԱՆՑԻ ԴԵՐԸ ՎԻՄԱԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ:	
Ա. Անտիպ վիմագրերը Մեսրոպ Սմբատյանցի ձեռագրերում	81
Բ.Ուրարտերեն և այլալեզու արձանագրությունները Մեսրոպ Սմբատյանցի ուսումնասիրություններում.....	105
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.....	118
ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ.....	121
ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ.....	121
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	122
ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ.....	139
ԱՂՅՈՒՍԱԿ III.....	140
ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ.....	159
ԳՐՉԱԳՐԵՐ.....	166

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

XIX դարը ռազմաքաղաքական բարդ մի ժամանակաշրջան էր, երբ Հայաստանի արևելյան և արևմտյան հատվածներում հայ ժողովուրդը ենթարկվում էր քաղաքական, ազգային, մշակութային բռնաճնշումների, ոչնչացվում ու կողոպտվում էին հայկական բնակավայրերը, պատմաճարտարապետական հուշարձանները, կրթական և հոգևոր հաստատությունները, ձեռագիր մատյանները: Սակայն բախտորոշ պայմաններում վերելք էր ապրում գիտական միտքը, ինչը պայմանավորված էր եվրոպական բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում կրթություն ստացած հայ մտավորականների, մասամբ նաև՝ Մայր Աթոռի Ս. Էջմիածնի միաբանության անդամների ազգաշահ և հայրենանպաստ գործունեությամբ: Պատահական չէ, որ նշյալ ժամանակաշրջանում ձևավորվում էին գիտական ուսումնասիրության այնպիսի ոլորտներ, ինչպիսիքն են հնագիտությունը, վիճագրագիտությունը, ազգագրությունը, բանագիտությունը և այլն:

Մարդկային հասարակության զարգացման վաղ շրջանում մարդն ընդունակ է եղել պատկերներ, նշաններ դրոշմելու ժայռերի, քարի, մետաղի, կավի վրա: Նման ընդունակությունը դարերի ընթացքում մշակվել ու զարգացել է. դրա վառ ապացույցն են Հայկական լեռնաշխարհում պահպանված և ուսումնասիրված ժայռապատկերները¹, հետագա դարերում նաև՝ սեպագրերը, արամեերեն, հունարեն, արաբերեն, վրացերեն արձանագրությունները:

Մեզ հասած վաղագույն հայատառ վիճագիրը Տեկորի (V դարի վերջին քառորդ) երբեմնի կանգուն եռանավ բազիլիկայի արևմտյան մուտքի բարավորի արձանագրությունն է²: Այսինքն՝ գրերի արարումից մի քանի տասնամյակ անց

¹ **Հ. Մարտիրոսյան**, Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը, Երևան, 1973, 83 էջ: **Նույնի՝** Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, հատոր 11, պրակ III, Երևան, 1981: **Գր. Կարախանյան, Պ Սաֆյան**, Սյունիքի ժայռապատկերները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, հատոր 4, պրակ I, Երևան, 1970:

² **Ալ. Մանուչարյան**, Քննություն Հայաստանի IV-XI դդ. շինարարական վկայագրերի, Երևան, 1977, էջ 39: Ըստ Ս. Ավագյանի՝ վերոնշյալ արձանագրությունը փորագրվել է 478-490 թթ. Սահակ Կամսարական իշխանի կողմից՝ վերակառուցման կամ գմբեթավորման կապակցությամբ: Տե՛ս **Ս. Ավագյան**, Վիճագրական պրպտումներ, Երևան, 1986, էջ 8: Մեծանուն գիտնականի՝ Կ.

սկզբում հոգևոր, ապա աշխարհիկ շինությունների որմերին փորագրվել են արձանագրություններ, որոնք արտացոլում են միջնադարյան Հայաստանի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, ինչպես նաև հոգևոր-մշակութային կյանքն իր տարաբնույթ կողմերով: Պատմական Հայաստանի ողջ տարածքում պահպանվել են շինարարական, նվիրատվական, իրավականոնական, հիշատակագրային բնույթի ավելի քան տասը հազար արձանագրություն: Վիմական արձանագրություններ են պահպանվել նաև հայրենիքից դուրս՝ գաղթօջախներում: Որպես հավաստի պատմական աղբյուրներ՝ դրանք հարուստ տեղեկություններ են հաղորդում ժամանակի հասարակական հարաբերությունների մասին³:

Ի դեպ, վիմագրերի կարևորության և հավաստիության մասին են նշում պատմագիրներ Ստեփանոս Օրբելյանը և Զաքարիա Քանաքեռցին: Սյունյաց աշխարհի նշանավոր պատմիչ, հոգևոր գործիչ Ստեփանոս Օրբելյանին (1250-ական թթ.- 1303 թ.) կարելի է համարել առաջինը, որն իր «Պատմութիւն տանն Սիսական» երկասիրության մեջ ընդօրինակել, վերծանել և պատմագիտական կարևորության գիտակցմամբ օգտագործել է վիմագրերը, որոնց մի մասն այսօր մեզ չեն հասել⁴: Զաքարիա Քանաքեռցին⁵ (1627-1699 թթ.) եղել է Առաքել Դավրիժեցու աշակերտը, Հովհաննավանքի հոգևոր առաջնորդ Սարգիս Կարբեցու հանձնարարությամբ գրել է վանքի պատմությունը՝ (1687 թ.) օգտագործելով արխիվային բազմաթիվ փաստաթղթեր, ցուցակներ, ձեռագիր մատյաններ: Նա իր կյանքը նվիրելով պատմագիտությանը՝ Հովհաննավանքում միաբան եղած տարիներին գրել է «Պատմագրութիւն» երկը (1699 թ.), որի երրորդ մասում հիշատակում է վանքի պատերին պահպանված արձանագրությունները⁶: Վիմագրերի հավաքչությամբ

Ղաֆադարյանի հավաստմամբ, այն ևս գրվել է 480-ական թթ.: Տե՛ս **Կ. Ղաֆադարյան**, Տեկորի տաճարի V դարի հայերեն արձանագրությունը և մեսրոպյան այբուբենի առաջին տառաձևերը, ՊԲՀ, 1962, թիվ 2, էջ 39-54:

³ **Ս. Քարխուդարյան**, Ն. Մառն ու վիմագրությունը, «Մառը և հայագիտության հարցերը», Երևան, 1968, էջ 41:

⁴ **Ստեփանոս Օրբելյան**, Սյունիքի պատմություն, Երևան, 1986, էջ 616:

⁵ **Ս. Մելիք-Քախչյան**, Հայոց պատմության աղբյուրագիտություն, Երևան, 1979, էջ 247-252:

⁶ **Զաքարիա Քանաքեռցի**, Պատմութիւն. Կոնդակ սուրբ ուխտին Յօհաննոս վանից (աշխ. Ա. Վիրաբյանի), Երևան, 2015, 243 էջ:

գրադվել է նաև Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը⁷. նա ընդօրինակել է 92 վիմագիր Գանձասարի և Աղվանքի մի շարք հուշարձաններից:

XIX դարասկզբին հետաքրքրությունը արձանագրությունների ուսումնասիրման ուղղությամբ նոր թափ ստացավ: Հովհան քահանա Ոսկերչյանը հավաքել է Անիի, Մարմաշենի, Հառիճի, Սանահինի, Հաղբատի և մի քանի այլ վանքերի վիմագրերը, որոնք մասամբ են մեզ հասել: Հովհաննես Եպիս. Ղրիմեցին (Հովհաննիսյանը) 1822 թ. ընդօրինակել է Հաղբատի և Սանահինի վիմագրերը⁸, արտագրել Եսայի Հասան-Ջալալյանի ձեռագիրը: Իր մեծածավալ և մինչ օրս անտիպ «Պատմութիւն հռչակաւոր վանից Հաղբատայ սուրբ Նշանին» ուսումնասիրության մեջ նա ամփոփել է 143 վիմական արձանագրություն⁹:

Վիմագրերի, որպես քարեղեն անգնահատելի սկզբնաղբյուրների հավաքման, ուսումնասիրման գործընթացն իրականացնելու համար կարևոր դեր ունեցավ ազգային, մշակութային և հոգևոր գործիչ, վիրահայոց հոգևոր առաջնորդ Ներսես Աշտարակեցին (1770-1857 թթ., Ամենայն հայոց կաթողիկոս՝ 1843-1857 թթ.), ով Սանահինի հոգևոր առաջնորդ Հարություն վարդապետ Տեր-Բարսեղյանցին ուղղված իր նամակով կարգադրեց հավաքել Հայաստանում սփռված պատմական հուշարձանների որմերի և հուշակոթողների վրա փորագրված «ամենայն գլիշատակագրութիւնս»՝ ժամանակի բնական և արհեստական ոչնչացումից զերծ պահելու համար¹⁰:

Նշված անձանց կողմից Հայաստանի տարբեր բնակավայրերի պատմամշակութային կոթողներից ու խաչքարերից գրի է առնվել հարյուրավոր վկայագրեր՝ դրանով իսկ ձևավորելով հայկական վիմագրագիտությունը: XIX դարի կեսերին այդ գործում աննախադեպ ներդրում ունեցան տեղագիր-ճանապարհորդները՝ Հովհաննես Եպիսկոպոս Շահխաթունյանը, Սարգիս

⁷ **Եսայի Հասան-Ջալալյան**, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, ի տպարան աթոռյ Ս. Յակովբեանց, Յերուսաղէմ, 1868: **Ա. Հարությունյան**, Եսայի Հասան-Ջալալյանի վիմագրագիտական վաստակը, «Էջմիածին», 2015, Ժ, էջ 117-159:

⁸ Описание монастырей Ахпатского и Санагинского, архимандрита Иоанна Крымского, СПб, 1863.

⁹ **Պ. Հակոբյան**, Հայկական վիմագրերը և իս. Աբովյանը, ՊԲՀ, 1971, թիվ 2, էջ 44-64: Հովհաննես Ղրիմեցու այս ձեռագրից հետագայում օգտվել է անվանի հնագետ Կ. Ղաֆադարյանը: Տե՛ս **Կ. Ղաֆադարյան**, Հաղբատ, Երևան, 1963, էջ 9:

¹⁰ **Դիվան հայ վիմագրության** (այսուհետ՝ **ԴՀՎ**), Անի քաղաք, կազմեց Հ. Օրբելին, պրակ 1, Հայկական վիմագրություն, Երևան, 1966, էջ XVIII:

արքեպիսկոպոս Զալալյանցը, Մինաս վարդապետ Բժշկյանցը¹¹, Մկրտիչ Էմինը¹², Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանցը, Կարապետ Կոստանյանը, ինչպես նաև Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանցը¹³ (հետագայում՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս), ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը և ուրիշներ, ովքեր ծավալեցին հայագիտական բեղուն գործունեություն: Յուրօրինակ ներդրում ունեցավ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ Ղևոնդ Ալիշանը, ով արդեն հրատարակված և հայաստանյան թղթակիցներից իրեն ուղարկված նորահայտ վիմագրերն ամբողջացնելով՝ ստեղծեց կարևոր և մինչ օրս գիտական մեծ արժեք ունեցող սովորական հատորներ:

XIX դարի հայ տեղագիրները մեծ մասամբ հոգևորականներ էին. իրենց շրջագայությունների ընթացքում նրանք հավաքում էին բազմաբովանդակ նյութեր: Անշուշտ, նրանց վերծանություններն ունեցել են թերություններ. արձանագրությունների մի մասը վերծանվել է կիսատ, աղավաղումներով՝ ուշադրությունը կենտրոնացնելով միայն ընթեռնելի հատվածներին, չեն նշել տողերի քանակը, գրչության ձևը, բացակայել են գրչագրերը և լուսանկարները: Այդ առումով արձանագրությունների հավաքման ու հրատարակման գործընթացը բավարար չէր, և ուսումնասիրողները ծանոթ չէին եվրոպական փորձին: Սակայն, նման թերություններով հանդերձ, վերոնշյալ ուսումնասիրողների հրատարակած արձանագրություններից մի մասը առավել կարևոր են, քանի որ ժամանակի ընթացքում բնական ու մարդկային գործոնների արդյունքում դրանք մեզ չեն հասել:

Յավոք, վերոնշյալ տեղագիր-ճանապարհորդներից ոչ մեկի կյանքն ու գործունեությունը բավարար չափով ուսումնասիրված չէ: Այդ նպատակով էլ սույն ատենախոսության հիմքում XIX դարի տեղագիր-հեղինակ, հոգևոր գործիչ, պատմաբան, վիմագրագետ, բանասեր Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի կյանքի ու գործունեության՝ մինչ այժմ պատշաճ ուշադրության չարժանացած ընդհանուր նկարագիրն է: Հարյուրամյա լռությունից հետո փորձ է արվում վերստին գնահատել և արժևորել Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի կյանքն ու

¹¹ **Մինաս վրդ. Բժշկեան**, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, Վենետիկ, 1830:

¹² **Խ. Օ. Յան**, Армянские надписи в Карсе, Ани и в окрестностях последнего, Москва, 1881.

¹³ **Հովսեփեան Գ.**, Խաղբակեանք կամ Պողոշեանք հայոց պատմութեան մէջ, հատոր Գ, Նիւ Եորք, 1942/43, 248 էջ:

գործունեությունը: Հարուստ կենսափորձը, հիմնարար գիտելիքները, անդուլ աշխատասիրությունը հնարավորություն են տվել նրան ներկայանալու թե՛ որպես եռանդուն հոգևորական, թե՛ հայագետ, թե՛ վիմագրագետ:

«Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի վիմագրագիտական գործունեությունը» խորագիրը կրող ատենախոսությունը ներկայացնում է նրա վաթսունամյա հարուստ գործունեությունը: Տարբեր աղբյուրներից ի մի բերված փաստերը՝ գիտական ուսումնասիրությունների և տեղեկությունների հետ համադրված, նպատակ ունեն լրացնելու Մեսրոպ Սմբատյանցի գործունեության հետ առնչվող մանրամասները, որոնք հիմնված են մասամբ հայտնի փաստերի և դեռևս գիտական շրջանառության մեջ չմտած նյութերի վրա: Ամբողջ կյանքը նվիրելով սեփական ժողովրդի բարօրությանը՝ տեղագիրն ուսումնասիրել է հայոց պատմությունը, հոգևոր և նյութական մշակույթը՝ սերունդներին փոխանցելով հայագիտական հարուստ ժառանգություն, որով առաջնորդվել և առաջնորդվում են գիտնականներն առ այսօր:

Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի մասին նախկինում հրատարակվել են մի քանի հոդվածներ¹⁴, որոնք մասնակի են ներկայացնում նրա գործունեությունը: Մեր կողմից հանգամանորեն ուսումնասիրվել են հեղինակի արխիվային փաստաթղթերը, նամակները, տպագիր հոդվածներն ու ուսումնասիրությունները, որոնք հաղորդում են տեղագրական, ազգագրական, հնագիտական, բանահյուսական, պատմագիտական, ժողովրդագրական տեղեկություններ: Առաջին անգամ ուշադրություն է դարձվում Մեսրոպ Սմբատյանցի ձեռագրագիտական վաստակին. նա ներկայանում է իբրև գրիչ և հեղինակ: Նվիրումով և մեծ պատասխանատվությամբ նա կատարել է իր հոգևոր առաքելությունը՝ հիմնելով կրթամշակութային հաստատություններ, որոնց մասին են վկայում մեզ հասած 17 վիմագիր հիշատակությունները:

Մեսրոպ Սմբատյանցն առաջինն էր, ով երեսուն տարի շարունակ հավաքել և ընդօրինակել է ավելի քան երկու տասնյակ սեպագրեր և դրել գիտական

¹⁴ Տե՛ս **Ա. Ա.**, Գրախօսություն, Մուրճ, 1896, դեկտեմբեր, էջ 1587-1596: **Վ. Գալամդարյան**, Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանց, Էջմիածին, 1958, փետրվար-մարտ, էջ 36-40: **Ա. Այվազյան**, Նախիջևան, Հայկազունք, Ով ով է, կենսագրական հանրագիտարան (այսուհետ՝ Կենսագրական հանրագիտարան), Երևան, 2012, էջ 287-379:

շրջանառության մեջ: Մեծ հոգևորականի ուշադրությունից չեն վրիպել նաև պատմամշակութային հուշարձանների վրա պահպանված մեկ տասնյակից ավելի այլալեզու վիմագրերը. դրանք կարևոր նշանակություն ունեն ինչպես հայ, այնպես էլ օտար ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրման համար: Արձանագրությունների մի մասը ներկայացվում է առաջին անգամ:

Մեսրոպ արքեպիսկոպոսի անսահման նվիրումը հայրենի հոգևոր հարստությունների նկատմամբ հնարավորություն տվեց հավաքելու արխիվային մեծարժեք նյութ: Դրանցում մեծ տեղ են զբաղեցնում տեղագրական և վիմագրական նյութերը, կան նաև ձեռագիր քարտեզներ:

Բայց և այնպես Մեսրոպ Սմբատյանցի գործունեության ամենից կարևոր մասը հայագիտական ուսումնասիրությունների մեջ պատմական կոթողների վրա պահպանված հարյուրավոր վիմական արձանագրությունների գրառումն է: Նրա տպագիր և անտիպ ուսումնասիրություններում կան շուրջ վեց հարյուր վիմագիր, որոնք վերաբերում են հայոց պատմության տարբեր դարաշրջաններին: Առավել կարևոր են սրբազանի հիշատակած այն արձանագրությունները, որոնք գտնվում են ՀՀ սահմաններից դուրս (պատմական Աղվանք, Նախիջևան, Գողթն, Շահապոնք, Երնջակ գավառներ) և անհասանելի են ուսումնասիրության համար: Այս երկրամասերից գրառած մոտ երեք հարյուր վիմագրերի քարտեզն ապացույցներն արդեն չկային XX դարի 80-ական թվականներին: Սակայն Մեսրոպ Ամբատյանցի շնորհիվ դրանք իբրև սկզբնաղբյուրներ մեզ են հասել հիմնականում անաղարտ ու ամբողջական, որոնք այսօր էլ օգտագործվում են հայագետների կողմից: Բացի այդ նրա արխիվում պահպանվել են մինչ օրս չիրատարակված և չլուսաբանված վիմագրեր (մոտ 40), որոնք ներկայացվում են առաջին անգամ:

Հաշվի առնելով այն, որ XIX դարում վիմագրագիտության մեջ դեռևս չէին ձևավորվել արձանագրության վերծանման գիտական սկզբունքները, տեղագիրն ամենայն պատասխանատվությամբ և սրտացավությամբ ստանձնել է աղբյուրների ուսումնասիրումը, իր գիտելիքների և կարողությունների չափով ընդօրինակել ու վերծանել է վիմագրերը: Այդ առումով նրա յուրաքանչյուր աշխատանք համարվում է անգնահատելի ու արժեքավոր նյութերի մի հարուստ ժողովածու: Նրա կողմից

գրառած և վերծանած արձանագրությունների մի մասն էլ համեմատել ենք ինչպես տեղագիր-ճանապարհորդների ուսումնասիրությունների, այնպես էլ նորագույն շրջանի գիտական հրապարակումների հետ:

Գիտական նորույթը: XIX դարի հայ տեղագիր-հեղինակների մասին մինչև այժմ չկան ամբողջական ուսումնասիրություններ, և սույն ատենախոսությամբ փորձ է ներկայացնելու Մեսրոպ Սմբատյանց հոգևորականի հայագիտական գործունեության համակողմանի ուսումնասիրությունը՝ ընդգծելով նրա ներդրումը հատկապես վիմագրերի հավաքման գործում:

Ատենախոսության մեթոդաբանական հիմքը: Մեսրոպ Սմբատյանցի կողմից մեզ հասած վիմագրերի արժեքը ճիշտ ընկալելու համար ատենախոսությունը շարադրելիս առաջնորդվել ենք նյութի պատմաքննական, ժամանակագրական, համեմատական և բնագրային վերլուծությունների մեթոդներով: Ընդօրինակված և վերծանված գրեթե բոլոր արձանագրությունները համեմատվել են նորագույն շրջանի հեղինակների գիտական աշխատություններում, հոդվածներում, «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարում տեղ գտած վիմագրերի, ինչպես նաև տեղում բնագրերի հետ:

Օգտագործված գրականության տեսություն: Ատենախոսությունը շարադրելիս օգտվել ենք ավելի քան 180 միավոր գրականությունից և պարբերական մամուլից: Կարևոր տեղեկություններ ենք քաղել մատենագրական սկզբնաղբյուրներից (Մովսես Խորենացի¹⁵, Եղիշե¹⁶, Մովսես Կաղանկատվացի¹⁷, Հովհաննես Դրասխանակերտցի¹⁸, Կիրակոս Գանձակեցի¹⁹, Ստեփանոս Օրբելյան²⁰) և ձեռագիր մատյանների հիշատակարաններից: Քննարկվող հարցի համար առաջնահերթ

¹⁵ **Մովսես Խորենացի**, Հայոց պատմություն, Մատենագիրք Հայոց, Բ հատոր, Ե դար, Անթիլիաս, 2003:

¹⁶ **Եղիշե**, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1989, 448 էջ:

¹⁷ **Մովսես Կաղանկատվացի**, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, (քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վարազ Առաքելյանի), Երևան, 1983:

¹⁸ **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, Պատմություն հայոց, Թիֆլիս, 1912:

¹⁹ **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմություն Հայոց, (աշխատասիրությամբ՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյան), Երևան, 1961:

²⁰ **Ստեփանոս Օրբելյան**, Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1911: **Ստեփանոս Օրբելյան**, Սյունիքի պատմություն, (թարգմանությունը, ներածությունը, ծանոթագրությունները՝ Ա. Արախամյանի), Երևան, 1986:

ուսումնասիրվել են առանձին երկրամասերի (Գեղարքունիք, Նախիջևան, Վայոց ձոր, Աղվանք) պատմությունն ու հուշարձանները: Տեղագրական հարուստ տեղեկություններ ընդգրկելու և համեմատական վերլուծություններ կատարելու նպատակով ուսումնասիրվել են XIX դարի տեղագիրների աշխատությունները (Հովհաննես Շահխաթունյան²¹, Սարգիս Զալալյան²², Ղևոնդ Ալիշան²³, Մակար Բարխուդարյան²⁴, Դանիել արք. Շահնազարյան²⁵, Արիստակես եպիս. Սեդրակյան²⁶, Երվանդ Լալայան²⁷):

Առավել ուսումնասիրվել են Գեղարքունիքի հուշարձաններն ու վիմագրերը, դրանց վերաբերյալ կան բազմաթիվ ուսումնասիրություններ (Հովհ. Շահխաթունյան, Ս. Զալալյան, Ե. Լալայան, Ղ. Ալիշան): Երնջակ գավառի հուշարձաններին ու վիմագրերին մանրամասն անդրադարձել են Ղևոնդ Ալիշանն ու Արիստակես եպիս. Սեդրակյանը, չնայած նրանց ուսումնասիրություններում ևս կան բավական բացթողումներ: Առավել սուղ են հրապարակումները պատմական Աղվանքի հայկական բնակավայրերի, հուշարձանների և վիմագրերի վերաբերյալ: Այդ առումով կարևոր են 1863-1868 թթ. Շամախու թեմի առաջնորդ Դանիել եպիս. Շահնազարյանցի ուղեգրական հիշատակությունները, որոնք հաջորդաբար հրապարակվել են «Արարատ» պարբերականում: Սակայն այս շարքից ևս

²¹ **Յովհ. եպ. Շահխաթունյան**, Ստորագրություն Կաթողիկե Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ (այսուհետ՝ Ստորագրություն Կաթողիկե Էջմիածնի), աշխատասիրությամբ Ա. Տեր-Ստեփանյանի (վերահրատարակություն), Մայր Աթոռի Ս. Էջմիածին, 2014, 560 էջ:

²² **Ս. Զալալյան**, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, Մասն Բ, Թիֆլիս, 1858, 526 էջ:

²³ **Ղ. Ալիշան**, Սիսական, տեղագրություն Սիւնեաց աշխարհի (այսուհետ՝ Սիսական), Վենետիկ, 1893: **Նույնի՝** Այրարատ, բնաշխարհ Հայաստանեայց (այսուհետ՝ Այրարատ), Վենետիկ-Ս. Ղազար, ՌՅԼԹ-1890, 590 էջ:

²⁴ **Մ. Բարխուդարյան**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, Երևան, 1999, 415 էջ:

²⁵ **Դանիել արքեպիսկոպոս Շահնազարյան**, Այցելություն եկեղեցեաց գիւորէից վիճակին հայոց Շամախույ, Արարատ, 1870-1871, Զ, էջ 229-231, Ը, էջ 257-263, ԺԱ, էջ 350-353:

²⁶ **Արիստակես վարդապետ Սեդրակյան**, Հնութիւնք հայրենեաց ի գաւառին Երնջակու, Էջմիածին, 1872, 176 էջ:

²⁷ **Ե. Լալայան**, Ազգագրական հանդես (այսուհետ՝ ԱՀ), Օրդուբադ կամ Վերին Ագուլիսի շրջան, գիրք IX, Թիֆլիս, 1904, 284 էջ: Նոր Բայազետի գաւառ կամ Գեղարքունիք, գիրք XIII, Թիֆլիս, 1906, 228 էջ: Նոր Բայազետի գաւառ կամ Գեղարքունիք, Նախիջևանի շրջան, գիրք XV, Թիֆլիս, 1907, 217 էջ: Նոր Բայազետի գաւառ կամ Գեղարքունիք, գիրք XVI, Թիֆլիս, 1907, 240 էջ: Նոր Բայազետի գաւառ կամ Գեղարքունիք, գիրք XVII, Թիֆլիս, 1908, 168 էջ: Նոր Բայազետի գաւառ կամ Գեղարքունիք, գիրք XVIII, թիվ 2, Թիֆլիս, 1908, 158 էջ: Նոր Բայազետի գաւառ կամ Գեղարքունիք, գիրք XIX, Թիֆլիս, 1910, 208 էջ: Կեչառիսի վանք, գիրք XXII, թիվ 1, Թիֆլիս, 1912, 263 էջ: Նոր Բայազետի գաւառի վանքերը, գիրք XXIII, թիվ 2, Թիֆլիս, 1912, 240 էջ: Նոր Բայազետի գաւառի վանքերը, գիրք XXIV, թիվ 1, Թիֆլիս, 1913, 240 էջ:

պատմագիտական և աղբյուրագիտական բացառիկ նշանակություն ունեցող վիմագրեր դուրս են մնացել: Արժեքավոր տեղեկություններ կան պատմաբան, տեղագիր, գրող Մակար Եպիս. Բարխուդարյանցի աշխատություններում: Նա, շրջելով բուն Աղվանքում և հարակից տարածքներում, հավաքել է տեղագրական, ազգագրական, վիմագրական, բանահյուսական հարուստ նյութ:

Օգտակար տեղեկություններ ենք քաղել ազգագրագետ Երվանդ Լալայանի հրապարակումներից, որոնք տեղ են գտել «Ազգագրական հանդես»-ի հատորներում: Թեև վիմագրերի մի մասը կրկնում են նախորդ հրատարակիչներին, քանի որ XIX դարավերջին դրանք բացակայում էին, սակայն մեծանուն գիտնականի արձանագրությունների ժողովածուն հիմնականում լրացվել է իր կողմից կատարված հավաքչական աշխատանքների և ուսումնասիրությունների արդյունքում:

Վիմագրագիտության ներկայումս ընդունելի պահանջները ներկայացված են «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարի պրակներում²⁸: Առանձին բնակավայրերի վիմագրերն ուսումնասիրելու և համեմատելու համար օգտվել ենք Կարո Ղաֆադարյանի²⁹, Արգամ Այվազյանի³⁰, Սամվել Կարապետյանի³¹ գիտական մենագրություններից: Մեր կողմից առանձնացվել են խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակաշրջանում հրատարակված ուսումնասիրությունները, որոնք թեև շատ չեն, սակայն հաղորդում են հնարավոր բոլոր տեղեկությունները

²⁸ Թեմայի ուսումնասիրության համար օգտագործել ենք **Դիվան հայ վիմագրության** հետևյալ պրակները՝ ԴՎՀ, Անի քաղաք, պրակ I, կազմեց Հ. Օրբելին, Երևան, 1966, 139 էջ: Վայոց Ձոր, պրակ III, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, 246 էջ: Գեղարքունիք, պրակ IV, կազմեց Ս. Բարխուդարյանը, Երևան, 1973, 527 էջ: Իջևանի շրջան, պրակ VI, կազմեցին Ս. Ավագյանը, Հ. Զանփոլադյանը, Երևան, 1977, 332 էջ: Ռուսաստանի Դաշնություն, պրակ VIII, կազմեց Գր. Գրիգորյանը, Երևան, 1999, 315 էջ:

²⁹ **Կ. Ղաֆադարյան**, Երևան, միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները (այսուհետ՝ Երևան), Երևան, 1973, 251 էջ: **Ե. Շահազիզ**, Հին Երևան, Երևան, 2003, 272 էջ:

³⁰ **Ա. Այվազյան**, Ագուլիս, պատմամշակութային հուշարձաններ, Երևան, 1984, 224 էջ: Նախիջևանի վիմագրական ժառանգությունը (այսուհետ՝ ՆՎԺ), Ջուղա, հատոր Ա, Երևան, 2004, 313 էջ: ՆՎԺ, Ագուլիս, հատոր Բ, Անթիլիաս, 2005, 320 էջ: ՆՎԺ, Գողթն գավառ, հատոր Գ, Երևան, 2007, 232 էջ: ՆՎԺ, Երնջակ գավառ, հատոր Դ, Երևան, 2008, 308 էջ: ՆՎԺ, Նախճավան և Շարուր գավառներ, հատոր Ե, Երևան, 2009, 128 էջ: ՆՎԺ, Ճահուկ-Շահապոնք գավառ, հատոր Զ, Երևան, 2010, 120 էջ: Նախիջևան, Հայկազունք, «Ով ով է», կենսագրական հանրագիտարան (այսուհետ՝ Կենսագրական հանրագիտարան), Երևան, 2012, 384 էջ:

³¹ **Ս. Կարապետյան**, Հայ մշակութային հուշարձանները Շամախու Գարդման գավառում, էջմիածին, 1985, Ը, էջ 45-50: **Նույնի՝** Մատրասա գյուղը և նրա հուշարձանները, ՊԲՀ, 1989, 2, էջ 225-233: **Նույնի՝** Շամախու գավառի գյուղերի պատմությունից, ԼՀԳ, 1989, 12, էջ 57-71: **Նույնի՝** Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, Երևան, 1997, 132 էջ:

Ադրբեջանի տարածքում եղած հայկական հուշարձանների և վիմագրերի մասին: Գնահատելի են Ա. Այվազյանի աշխատությունները, որոնք նվիրված են Նախիջևանի վիմագրական հարուստ ժառանգությանը: Բուն Աղվանքի հայկական բնակավայրերի պատմության ու հուշարձանների ուսումնասիրության վերաբերյալ օգտագործել ենք Ս. Կարապետյանի և Գ. Ստեփանյանի³² մենագրություններն ու հոդվածները: Հարկ է ընդգծել Ս. Կարապետյանի նշանակալից ավանդը երկրամասի վիմագրական ժառանգությունն ամբողջացնելու ուղղությամբ: Նա հավաքել և հրատարակել է ավելի քան հինգ հարյուր վիմագիր, որոնց մեծ մասն արդեն գոյություն չունեն XX դարի 80-ական թվականներից: Գ. Ստեփանյանը պատմագիտական և ժողովրդագրական անդրադարձ է կատարել՝ ներկայացնելով նաև Բաքվի հայկական հուշարձանների վիճակը XX դարի սկզբին:

Սակայն ատենախոսության քննության հիմնական նյութը Մեսրոպ Սմբատյանցի տպագիր երեք ուսումնասիրություններն են³³ և արխիվային վավերագրերը, որոնք ոչ միայն առնչվում են հեղինակի կյանքին ու գործունեությանը, այլև հարուստ նյութ են հաղորդում հատկապես վիմագրագիտության վերաբերյալ: Բարձրաստիճան հոգևորականը պարբերաբար շրջագայել է Արևելյան Հայաստանի գյուղերում, ուսումնասիրել է պատմաճարտարապետական հուշարձանները, գրառել է դրանց որմերին պահպանված հայերեն վկայագրերը: Նրա ինչպես տպագիր, այնպես էլ անտիպ ուսումնասիրությունները գրվել են ժամանակագրական առումով, զուգահեռ հեղինակն անդրադարձել է իր կենսագրությանը, տոհմագրությանը, անգամ գրական ստեղծագործություններին: Այդ առումով էլ բազմաբնույթ նյութերի

³² Գ. Ստեփանյան, Համառոտ ակնարկ Շամախու թեմական դպրոցի պատմությունից, Հայոց պատմության հարցեր, 7, ՀՀ ԳԱԱ, Պատմության ինստիտուտ, 2006, էջ 67-74: **Նույնի՝** Շամախու հայոց թեմի Սաղիանի ս. Ստեփաննոս Նախավկա վանքի պատմությունը, Երևան, 2007թ, 43 էջ: **Նույնի՝** Համառոտ ակնարկ Բաքու քաղաքի հայկական եկեղեցիների պատմության, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Հայոց պատմության հարցեր, Գիտական հոդվածների ծողովածու, Մեսրոպ արք. Աշճեան մատենաշար, 31, Երևան, 2007, էջ 152-170: **Նույնի՝** Համառոտ ակնարկ Բաքվի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու պատմության, ԼՀԳ, 2009, 3, էջ 45-60: **Նույնի՝** Բաքվի նահանգի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին, պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն, ՀՀ ԳԱԱ, Պատմության ինստիտուտ, Երևան, 2010, 247 էջ:

³³ Մ. Սմբատյանց, Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ (այսուհետ՝ Տեղագիր Գեղարքունի), Վաղարշապատ, 1895, 842 էջ: **Նույնի՝** Նկարագիր ս. Կարապետի վանից Երնջակայ եւ շրջակայից նորա (այսուհետ՝ Նկարագիր ս. Կարապետի), Տփղիս, 1906, 608 էջ: **Նույնի՝** Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց, եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք ՚ի Շամախոյ թեմի (այսուհետ՝ Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի), Տփղիս, 1896, 577 էջ:

համատեքստում հնարավորություն է ընձեռվում հանգամանորեն ներկայացնելու Սրբազանի հարուստ գործունեությունը:

Իբրև սկզբնաղբյուր՝ օգտագործել ենք նյութեր Հայաստանի ազգային արխիվից՝ թվով 245 գործ³⁴, որոնք դասակարգված են ըստ գործունեության ոլորտների: Մոտ երկու տասնյակ վավերագրեր էլ պահպանվել են Մատենադարանի արխիվային ֆոնդերում³⁵: Այստեղ ընդգրկված են հիմնականում կենսագրական, պատմական, գրական, բժշկական նյութեր:

Առանձին թեմատիկ խնդիրների ուսումնասիրության համար օգտվել ենք XIX-XX դդ. պարբերական մամուլից՝ «Արարատ», «Արծազանք», «Բազմավեպ», «Մուրճ», «Պատմա-բանասիրական հանդես», «Էջմիածին», «Լրաբեր հասարակական գիտությունների»:

Գործնական նշանակությունը: Կիրառական առումով այն կարող է օգտակար լինել պատմաբանների, վիճակագրագետների, հայագետների, հայ եկեղեցու պատմությունն ուսումնասիրողների համար:

Ատենախոսության ծավալն ու կառուցվածքը: Ատենախոսությունը բաղկացած է նախաբանից, երեք գլուխներից՝ համապատասխան ենթագլուխներով, եզրակացություններից, օգտագործված գրականության ցանկից, հավելվածներից (աղյուսակ, լուսանկարներ, գրչագրեր):

Առաջաբանում ներկայացվում է թեմայի ուսումնասիրման կարևորությունը, գիտական նորույթը, տրվում է օգտագործված գրականության վերլուծությունը:

Առաջին գլուխը վերնագրված է «Մեսրոպ արք. Սմբատյանցի կյանքն ու գործունեությունը». այն բաղկացած է երկու ենթագլուխներից: Առաջին ենթագլուխը անդրադառնում է Մեսրոպ Սմբատյանցի կենսագրությանը: Առանձնահատուկ կարևորվել է նրա ներդրումը պատմագիտության, ազգագրության, տեղագրության, ձեռագրագիտության, հնագիտության, ժողովրդագրության բնագավառներում՝ շեշտադրելով հաղորդված նյութի անհրաժեշտությունն ու հավաստիությունը:

³⁴ *Հայաստանի ազգային արխիվ*, ցուցակ 1, ֆոնդ 429, Մ. Սմբատյանցի արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ):

³⁵ *Մատենադարան*, Մ. Սմբատյանցի արխիվ (1883-1905 թթ.), թղթապանակ 217 (այսուհետ՝ Մատենադարան):

Երկրորդ ենթագլխում ներկայացվում է սրբազանի շինարարական գործունեությունը Արևելյան Հայաստանի, պատմական Աղվանքի մի շարք բնակավայրերում. մեզ հայտնի են շինարարական բովանդակությամբ 17 վիմագրեր³⁶: Հաշվի առնելով, որ այդ հուշարձանները գտնվում են հիմնականում Հայաստանի սահմաններից դուրս և ներկայումս գոյություն չունեն, ուստի ատենախոսության մեջ դրանք ներկայացվում են հեղինակի վերծանությամբ և մեր կողմից մասնակի խմբագրմամբ: Մի քանի վիմագրերի լուսանկարների շնորհիվ հնարավորություն ենք ունեցել դրանք գրչագրելու. վերջիններս ներկայացվում են «Գրչագրեր» բաժնում:

Երկրորդ գլուխը ներկայացնում է Մեսրոպ Սմբատյանցի վիմագրագիտական վաստակը: Այն բաղկացած է երեք ենթագլուխներից. առաջինում հանգամանորեն քննության է ենթարկվել «Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ» ուսումնասիրությունը: Հիրավի, այս սովոր գիրքը կարելի է համարել պատմական Գեղարքունիքի հանրագիտարանը: Այստեղ մանրամասնությամբ ներկայացվել են գավառի բնակավայրերն իրենց հոգևոր և նյութական մշակութային արժեքներով: Գրքում մեծ տեղ է հատկացվել Երևանի, ներկայիս Կոտայքի մարզի, Գոշավանքի, Հաղարծնի հուշարձաններին և դրանց վիմագրերին: Մեր կողմից ուսումնասիրվել են բոլոր արձանագրությունները, կատարվել է բնագրային համեմատություն:

Երկրորդ ենթագլխում ներկայացվում են «Նկարագիր ս. Կարապետի վանից Երնջակայ եւ շրջակայից նորա» և «Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց, եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք 'ի Շամախույ թեմի» ուսումնասիրությունները: Դրանք թեև իրենց գիտական նշանակությամբ զիջում են առաջինին, սակայն արժևորվում են նրանով, որ ուսումնասիրության ենթակա հուշարձանները գտնվում են ՀՀ սահմաններից դուրս և դրանց պատերին եղած հարյուրավոր վիմագրերը չեն պահպանվել: Ենթագլխում առանձին անդրադարձել ենք հեղինակի արխիվային գործերին, որոնք զգալի

³⁶ Գլխագրերով ներկայացված են պահպանված, փոքրատառ և շեղագիր՝ չպահպանված վիմագրերը:

տեղեկություններ են հաղորդում թե՛ արքեպիսկոպոսի կենսագրության, թե՛ վիմագրության վերաբերյալ:

Երրորդ գլուխը բաղկացած է երկու ենթագլուխներից. առաջին ենթագլխում առանձնացրել ենք այն վիմագրերը, որոնց միակ հրատարակողն ու վերծանողը Մ. Սմբատյանցն է: Դրանց թիվն անցնում է երեք հարյուրից: Սակայն հեղինակի արխիվային ֆոնդերը մանրամասն ուսումնասիրելուց հետո առանձնացրել ենք չորս տասնյակ վիմագրեր Հայաստանից, հարակից երկրներից և գաղթօջախներից, որոնք գիտական շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ: Վիմագրերի մի մասն է պահպանվել, մի մասն էլ համեմատել ենք տեղում՝ բնագրի հետ:

Երկրորդ ենթագլուխը նվիրված է Մ. Սմբատյանցի կատարած գործունեությանը ուրարտագիտության բնագավառում: XIX դարի 60-90-ական թթ. սկսած նա Արևելյան Հայաստանի տարածքում ուսումնասիրել և արևմտաեվրոպական գիտնականներին է տրամադրել երկու տասնյակից ավելի բնագրային նյութ սեպագրերի վերաբերյալ: Առանձնացվել են նաև մեկ տասնյակից ավելի այլալեզու արձանագրություններ՝ գրառված Արևելյան Հայաստանից և պատմական Աղվանքից, որոնց մի մասն ունի գիտական հրապարակումներ, մի քանիսն էլ թարգմանվել են մեր կողմից:

Եզրակացություններն ամփոփում են ուսումնասիրվող թեմայի հիմնական դրույթները, մեր տեսակետը հոգևոր գործիչ, վիմագրագետ-տեղագիր Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի մասին:

Ատենախոսությունը եզրափակվում է մեծանուն հոգևորականի կյանքին և գործունեությանը առնչվող, ինչպես նաև քննության ենթակա վիմագրերի լուսանկարների ու գրչագրերի բաժիններով: Լուսանկարների մեծ մասը մերն են, չպահպանված հուշարձանների լուսանկարները վերցրել ենք Սամվել Կարապետյանի, Արգամ Այվազյանի ուսումնասիրություններից, մի քանի լուսանկար տրամադրել են վիմագրագետ Գագիկ Սարգսյանն ու լուսանկարիչ Նունե Մինասյանը: Ներկայացված է նաև Մեսրոպ Սմբատյանցի կողմից հրատարակված վիմագրերի ցանկն ըստ ժամանակագրության (մոտ 600), որտեղ շեղատառերով նշված են անհետ կորած վիմագրերը:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՄԲԱՏՅԱՆՑԻ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

...Եւ ահա՛ Մեսրոպ Արքեպիսկոպոսի կենսագրութիւնը,
որը և կազմում է նորա վաթսունամեայ
յօգուտ ազգի և եկեղեցւոյ ծառայութեանց ցուցակը³⁷:

ԵՆԹԱԳԼՈՒԽ Ա. ՄԵՍՐՈՊ ՍՄԲԱՏՅԱՆՑԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի նվիրյալ միաբաններից էր բարձրաստիճան հոգևորական Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը, ում վիճակված էր արժանի տեղն ունենալ XIX դարի հայագետների շարքում:

Սմբատյանց տոհմի ազգաբանությունը սկզբնավորվում է 1625 թվականից, «ի Սմբատ անուն իշխանէ ի կողմանոյ Սիւնեաց և եօթն քահանայիւք անցեալ՝ հասանի զՍմբատ»³⁸: Նրա նախապապ Սմբատն իշխում էր Վայոց ձորում և նստավայրն էր Նախիջևանը: Տոհմի ներկայացուցիչներից էր Գագիկը, ով սերում էր Սմբատ իշխանից, ապա՝ Առաքելը, Գագիկ Բ-ն, Սմբատ Բ-ն, Գաբրիելը, Տեր Զաքեն, Տեր Մարկոսը, Տեր Հովհաննեսը: Ինչպես պատմում էին Արևելահայաստան գաղթած վանեցիները՝ Տեր Հովհաննեսը Նարեկավանքի կրոնավորներից էր, լուսավորյալ ու կրթյալ մի անձնավորություն, «ի ժամ մահուան և թաղման նորա ճառագայթածն լոյս փայլեցաւ ի վրա նրա աւուրս երիս, քանզի էր ասեն լուսահոգին այր խստակրօն և ճգնաւոր, յոյժ աղօթասէր...և տունն կոչէր «վարդապետեանց տուն»³⁹: Սմբատյանց գերդաստանը կոչվում էր Տերտերանց տուն, «վասն քահանայական զարմի անընդհատ յաջորդութեան յեօթն ազգ. յերկուս դարս ի սկզբանէ ԺԷ դարու. որոց առաջին Սմբատ ճոխ տանուտէր ի Նախճաւան՝ յիշի յամի 1625»⁴⁰: Տոհմը հայտնի է նաև Շահապունի անվամբ, քանի որ XIX-XX դդ. տոհմի հոգևոր ներկայացուցիչները

³⁷ ՀԱԱ, գործ 239, Կենսագրական տեղեկություն Մ. Սմբատյանի մասին, թերթ 3:

³⁸ ՀԱԱ, գործ 44, Պատմական տեղեկանք Նորս, Բաղամլու, Ղարաբաքա, Շխմահմուդ գյուղերի մասին: Սմբատյանի ընտանիքի տոհմագրության ուրվագիծը, թերթ 34բ:

³⁹ ՀԱԱ, գործ 44, թերթ 32:

⁴⁰ Ալիշան, Սիսական, էջ 484:

գործել են Շահապոնք, Երնջակ, Նախիջևան գավառներում, հետագայում նաև՝ Երևանում⁴¹:

XVII-XVIII դդ. թուրք-պարսկական պատերազմների պատճառով Սմբատյանց տոհմի շառավիղները ստիպված են եղել դեգերել: Ի վերջո՝ 1828 թ. Վասպուրականից տեղափոխվել են Մակու, իսկ մեկ տարի անց լուսահոգի Տեր-Հովհաննեսի որդու՝ Տեր Կարապետ Սմբատյանցի⁴² ընտանիքը հաստատվել է Նախիջևանում: Տեր Կարապետի ավագ որդին Ավետիս Տեր-Կարապետյան-Սմբատյանցը հոգևոր գործունեություն է ծավալել Երկրամասի Նորս, Շխմահմուդ գյուղերում: Նա մահացել է 1869 թ., ամփոփվել է Շխմահմուդի գերեզմանատանը⁴³:

Տեր Կարապետի կրտսեր որդին՝ Աբրահամ Տեր-Կարապետյան-Սմբատյանցը (նկ. 1) ծնվել է 1800 թ. Վասպուրականի Պարտեզիկ գյուղում: 1820-1821 թթ. եղել է Կ. Պոլսի հայկական եկեղեցու հոգևոր սպասավորը և դպիրը: Այդ մասին տեղեկանում ենք ձեռագիր մի հիշատակարանից. «Ի քրիստոսապսակ կաթողիկոսութեան տեառն Եփրեմայ երջանիկ հայրապետի օրինակեալ յընտիր գաղափարէ ձեռամբ Աբրահամ ապարդին դարի ի վայելս մանկանց եկեղեցւոյ, ի Կոստանդնուպօլիս քաղաքի, ի Խասգիւղ ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփաննոս եկեղեցւոյ, 1822, ՌՄՀԱ, յունվարի 12»⁴⁴:

Տեղափոխվելով Նախիջևան՝ Աբրահամ Սմբատյանցը դիմել է Ներսիսյան դպրոց, սակայն տարիքի պատճառով չեն ընդունել: 1829 թ. նա տեղափոխվել է Երնջակ գավառի Փորադաշտ գյուղը⁴⁵: Կրոնագիտություն է ուսանել հայտնի գրիչ,

⁴¹ **Ա. Այվազյան**, Կենսագրական հանրագիտարան, էջ 212:

⁴² Թաղված է Նորսի գերեզմանատանը, պահպանվել է չափաժո տապանագիրը: Տե՛ս **ՀԱԱ**, գործ 44, թերթ 40 ա, բ: **Ա. Այվազյան**, ՆՎԺ, հատոր 2, էջ 58, արձ. 242:

⁴³ **Ա. Այվազյան**, նշվ. աշխ., էջ 213:

⁴⁴ **Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց** Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Դ, **Ձեռագիր** 1323, Անդրէաս Կապադովկացի, Մեկնութիւն յայտնութեան Յովհաննու, 1822, Կ. Պոլիս, (կազմեցին Ա. Քեօշկերեան, Կ. Սոքիասեան, Յ. Քեօսէեան), Երեւան, 2008, 1691 էջ: Խասգիւղը գտնվում է Մուշ գավառում, Մեղրագետի ափին: Ունեցել է երեք Ս. Ստեփաննոս, Ս. Երորդություն, Ս. Թալիլա եկեղեցի: Բնակչությունը տեղահանվել է 1915 թ.: Տե՛ս **Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան** (այսուհետ՝ ՀՀՇՏԲ), հատոր 2-րդ, Երևան, 1988, էջ 680:

⁴⁵ Գավառում եղել է երկու՝ Հին և Նոր Փորադաշտ. Հին Փորադաշտը գոյություն է ունեցել վաղ միջնադարից մինչև XVI դարի կեսերը: Նոր Փորադաշտը հիմնել են Հին Փորադաշտի բնակիչները, այն այժմ ավերակների է վերածված, տեղի բնակիչները 1960-ական թթ. տեղափոխվել են Երևան: **Ա. Այվազյան**, ՆՎԺ, հատոր Դ, Երնջակ գավառ, էջ 86-89, էջ 93: Տեսակետ կա, թե Փորադաշտ անունն առաջացել է Փարադաշտից, քանի որ գյուղի տարածքում գտնվել են փողի կամ փարայի նման քարեր: Տե՛ս **Արիս. Սեդրակեան**, նշվ. աշխ., էջ 141:

փիլիսոփա և գիտնական Հովսեփ վարդապետ Արցախեցու⁴⁶ մոտ, ով ապրել և գործել է հիմնականում Արցախի Մեծիրանց կամ Մեծարանց Ս. Հակոբ վանքում (Խաչեն գավառ): Այստեղ է պահվում Հակոբ Մծբնեցու աջը, որից էլ առաջացել է եկեղեցու անվանումը, եղել է եպիսկոպոսանիստ, ինչպես նաև գրչության օջախ:

1835 թ. հոգևոր գործիչների հետ ընդհարումներ ունենալու պատճառով Տեր Աբրահամը տեղափոխվել է միջնադարում հայտնի գրչության կենտրոն համարվող Նորս գյուղը⁴⁷ շարունակելով հոգևոր գործունեությունը:

1836 թ. Աբրահամ Սմբատյանցը ստացել է դպրության չորրորդ աստիճան: Իր հայրենանվեր գործունեության համար արժանացել է մի շարք պարգևների՝ ռուսական կայսրության կողմից բրոնզե խաչ, 1875 թ. Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու (1813-1882 թթ., Ամենայն հայոց կաթողիկոս՝ 1866-1882 թթ.) կողմից՝ ոսկեզօծ խաչ, ինչպես նաև Երևանի թեմի կապույտ ծաղկյա փիլոնի և գավազանի պաշտոնավարությունը⁴⁸: Սովորաբար փիլոնը գործածվում է ժամերգությունների ժամանակ, լինում է սև, ծաղկավոր կամ մետաքսե: Վերջինս քահանային կամ արքեպիսկոպոսին շնորհվում է իբրև պատիվ կամ արժանիքների հատուցում կաթողիկոսի թույլտվությամբ⁴⁹:

Փորադաշտի ավագ քահանա տեր Աբրահամը բացի ուսյալ հոգևորական լինելուց նաև լավ գյուղատնտես էր, հմուտ հյուան ու որմնադիր⁵⁰: 1831 թ. նա ամուսնացել է Նախիջևանի Յարմջա գյուղի⁵¹ խառատ Թովմայի դստեր՝ Ջավահիրի

⁴⁶ Հովսեփ Արցախեցին (1804-1856 թթ.) «Գիրք տեսական փիլիսոփայութեան» ուսումնասիրության հեղինակ է: Մեզ են հասել նրա հեղինակած մեկ տասնյակից ավելի ձեռագրերը, որոնք պահվում են Մատենադարանում: Տե՛ս **Ցուցակ ձեռագրաց**, հատոր Ա, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Ջեյթունյան, Փ. Անթաթյան, Ներածությունը՝ Օ. Եգանյանի, Երևան, 1965, 1634 էջ:

⁴⁷ Գյուղ Վասպուրական նահանգի Նախիջևան գավառում, ունեցել է 156 հայ տուն: 1905 թ. մայիսին հայ-թաթարական ընդհարումների հետևանքով գյուղում գտնվող Մ. Սմբատյանցի հայրական տունը կողոպտվել և այրվել է գյուղի մնացյալ տների հետ միասին, ոչնչացվել են նաև գյուղում պահպանվող հին ու նոր գրքերը: Տե՛ս **ՀԱԱ**, գործ 44, թերթ 111ա: Ըստ Ստ. Օրբելյանի եկեղեցական հարկացուցակի Նորսը ճահուկ գավառի միջնադարյան Նորագյուղն է, ըստ որում եղել է երկու Նորագյուղ: **Ստ. Օրբելյան**, Սյունիքի պատմություն, էջ 404:

⁴⁸ **ՀԱԱ**, գործ 44, թերթ 56ա:

⁴⁹ Ծայրագույն վարդապետների ու եպիսկոպոսների փիլոնը գունավոր ծաղկյա է: Տե՛ս **Մ. Օրմանեան**, Ծիսական բառարան, Երևան, 1992, էջ 125:

⁵⁰ **Ա. Այվազյան**, Կենսագրական հանրագիտարան, էջ 212-213:

⁵¹ Գյուղի անվանումն առաջացել է Եարմ- ջան՝ կես մարդ բառերից, քանի որ Նախիջևան քաղաքին մոտ գտնվելով՝ տեղի բնակիչներն անընդհատ ենթարկվել են խաների բռնաճնշումներին ու կեղեքումներին: Տե՛ս **Ե. Լալայեան**, ԱՀ, գիրք XV, էջ 156: Յարմջան բավականին մեծ գյուղ է եղել, դատարկվել է 1920-ական թթ.: Տե՛ս **Ա. Այվազյան**, ՆՎԺ, հատոր Ե, էջ 34-35:

(ծն. 1815-մահ. 10. 01. 1884 թթ., թաղված է Նորսի գերեզմանատանը, պահպանվել է տապանագիրը, նկ. 2)⁵² հետ, և ունեցել են ինը զավակ՝ յոթ որդի և երկու դուստր⁵³։ Բարեկիրթ ու ընթերցասեր հոգևորականը շատ լավ էր հասկանում ու գնահատում ուսման դերը, այդ պատճառով իր բոլոր որդիները ստացել էին այն ժամանակվա համար լավագույն կրթություն։ Տեր Աբրահամ Սմբատյանցը մահացել է 1890 թ., ամփոփվել է Նորսի գերեզմանատանը, պահպանվել է տապանագիրը⁵⁴։

Տեր Աբրահամի որդիներից **Սարգիս քահանա Սմբատյանցը** (23. 12. 1836-1888 թթ., թաղված է Նորսում⁵⁵) գյուղի հոգևոր հովիվն էր։ Նրա չորս որդիները կրթություն էին ստացել, սերունդները բնակվում էին Նորսում և Երևանում։ **Սահակ քահանա Սմբատյանցն** (8. 04. 1838-1896 թթ.) ուսուցչությամբ էր զբաղվում Ստավրոպոլի երկրամասում։ **Հակոբ Սմբատյանցը** (18. 05. 1839 թ.) պետական աշխատող էր Ագուլիսում։ **Գաբրիել Սմբատյանցը** (3. 03. 1845-1920 թթ.), ավարտելով Նախիջևանի քաղաքային գավառական ուսումնարանը, եղել է Երևանի կոնսիստորիայի⁵⁶ քարտուղարը։ 1904 թ. նա Միքայելի հետ հրատարակել է ավագ եղբոր՝ Մեսրոպ Սմբատյանցի «Նկարագիր ս. Կարապետի վանից Երնջակայ» գիրքը։ **Միքայել Սմբատյանցը** (10. 11. 1846-1910-ական թթ.) եղել է կուսակրոն հոգևորական։ **Հայրապետ Սմբատյանցը** (2. 11. 1848-1892 թթ.) հոգևոր գործունեություն է ծավալել Շամախիում, մահացել է խոլերայից, ամփոփվել է Շամախու Քալախանի գերեզմանատանը⁵⁷։ Դուստրերից **Գայանեն** մահացել է

⁵² ՀԱԱ, գործ 44, թերթ 12։ **Ա. Այվազյան**, ՆՎԺ, հատոր 2, էջ 57, արձ. 239, լուս. 159։

⁵³ ՀԱԱ, գործ 44, թերթ 40։ **Ա. Այվազյան**, Կենսագրական հանրագիտարան, էջ 213։

⁵⁴ «Ընդ տոյն տապանաւ սերմանեալ պահի/ Հաւոն ցորենոյ ըստ տեառն բանի/ Որ 'ի մեսանիւն ի Նորս երկրի/ Բազմարդեան պողոտք դառնէ կենդանի/ Տեր Աբրահամու ավագ քահանայի/ Սմբատեանց տոհմի շառաւիղ բարի/ Սա ըստ տիրուհոյն Զաւահիր անուն/ Ծնաւ զեօթն որդիս համբաւովք փայլուն/ Արքեպիսկոպոս Մեսրովք մեծանուն/ Սարգիս և Սահակ քահանայք արթուն/ Յակոբ և Հայրապետ պահպանողք զտուն/ Գաբրիէլ և Միքայէլ յարթունից պաշտօն/ Ծնաւ ի 1800 ամի. վաղճնել ի 1890. ամի օգոստոսի»։ Տե՛ս ՀԱԱ, գործ 44, թերթ 12, 20։ **Ա. Այվազյան**, ՆՎԺ, հատոր 2, էջ 58, արձ. 241։

⁵⁵ Տապանագիրը՝ տե՛ս ՀԱԱ, գործ 44, թերթ 12։ **Ա. Այվազյան**, ՆՎԺ, հատոր 2, էջ 57, արձ. 240։

⁵⁶ Կոնսիստորիա բառն առաջացել է լատիներեն consistorium-ժողովատեղի, խորհրդի տեղ բառից։ Նախահեղափոխական Ռուսաստանում համարվել է թեմական հոգևոր կազմակերպություն՝ եկեղեցական-վարչական, եկեղեցական-դատական իրավասություններով։ Տե՛ս ՀՍՀ, հատոր 5, Երևան, 1979, էջ 574։ [www. bararan.online.com](http://www.bararan.online.com)։

⁵⁷ Հայրապետ Սմբատյանցի տապանագիրն է. «Ի տապանիս եղաւ մարմին հոգին դարձաւ առ Աստուած Նախիջեանցի Հայրապետի տոհմին պատուեալ Սմբատեանց, եղբայր էր սա առաջնորդին Մեծի արհույն Մեսրոբայ եւ գործավար եւ քարտուղար նմին գոլով յարակայ»։ Տե՛ս Մ. Սմբատեանց,

մանկահասակ (1848 թ.), իսկ **Հռիփսիմեն** ամուսացել էր գյուղաբնակ Հովհաննես մահտեսի Սարգսյանի հետ⁵⁸:

Տեր Աբրահամի որդիներից ավագն էր Մեսրոպ Սմբատյանցը, ում վիճակված էր կրելու թե՛ բարձրաստիճան հոգևորականի սքեմը, թե՛ հայագետ-ուսումնասիրողի պատիվը:

Մեսրոպ Սմբատյանցը ծնվել է 1833 թ. մարտի 10-ին Փորադաշտ գյուղում: 1833 թ. մարտի 18-ին նրան մկրտել և անվանակոչել են Գրիգոր: 1835 թ. ընտանիքը Նորս տեղափոխվելուց հետո անգամ նա իրեն համարում է Փորադաշտցի (Նախիջևանցի)՝ նշելով, որ այստեղ «անցուցի զմանկություն ոսկի ժամերս»⁵⁹: Կրթությունն ստացել է նախ հոր մոտ (1840-1844 թթ.), ապա՝ Նախիջևանի գավառական ուսումնարանում (1844-1847 թթ.): Այն ավարտելուց հետո, Հովհ. Շահխաթունյանցի⁶⁰ տեսչության տարիներին, ընդունվել է Էջմիածնի Ժառանգավորաց դպրոցը՝ Սեմինարիան, որը հիմնել էր Ներսես Աշտարակեցին դեռևս 1813 թ.: Այդ տարիներին դպրոցի ուսուցչապետն էր Մակար վարդապետը⁶¹: Ընթերցասեր ու բարեմիտ Մեսրոպը ուսանել է Եղիազար վարդապետի մոտ (հետագայում՝ արքեպիսկոպոս, Երևանի թեմի առաջնորդ), ավարտելով՝ նա ստացել է դպրության չորրորդ աստիճան:

1851 թ. Մ. Սմբատյանցը նշանակվել է Մայր Աթոռի քարտուղար: 1857 թ. Պողոս եպիսկոպոս Մալխասյանցի կողմից, Էջմիածնի Ս. Գայանե վանքում նա

Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի, էջ 277: **Ս. Կարապետյան**, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 59, արձ. 298: Այս տապանագրում սրբազանն իրեն անվանում է ՄԵԾ, որը հանդիպում ենք նաև հոր և Եղիշե վարդապետ Ալեքսանդրապոլցու (1830-1895 թթ.) տապանագրերում: Տե՛ս **Մ. Սմբատյանց**, Նկարագիր ս. Կարապետի, էջ 334-335: **Ա. Այվազյան**, ՆՎԺ, հատոր Դ, էջ 23, արձ. 83, լուսանկարը չի պահպանվել:

⁵⁸ **ՀԱԱ**, գործ 44, թերթ 41ա:

⁵⁹ **ՀԱԱ**, գործ 44, թերթ 108ա:

⁶⁰ Հովհաննես Շահխաթունյանցը (1799-1849 թթ., 1841 թ.՝ եպիսկոպոս) կուսակրոն հոգևորական էր, մատենագետ, բանասեր, պատմաբան: Սովորել է Կ. Պոլսի վարժարանում: Եղել է Մայր Աթոռի տպարանի, նաև՝ Մատենադարանի կառավարիչը, հետագայում՝ Երևանի թեմի առաջնորդը, Էջմիածնի Ժառանգավորաց դպրոցի վերատեսուչը: Տե՛ս **Հայկական սովետական հանրագիտարան (այսուհետ՝ ՀՍՀ)**, հատոր 8, Երևան, 1982, էջ 425:

⁶¹ Մակար Ա Թեղուտցին (1813-1891 թթ., Ամենայն հայոց կաթողիկոս՝ 1885-1891 թթ.) կրթություն է ստացել Էջմիածնի Ժառանգավորաց դպրոցում: Նա եղել է Վրաստանի, ապա՝ 1876 թ. Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի հայոց հոգևոր թեմերի առաջնորդը, 1882 թ.՝ Գևորգ Դ կաթողիկոսի տեղապահը: Կաթողիկոսության տարիներին ավարտին է հասցրել Էջմիածնի Մայր տաճարի նորոգումը: Տե՛ս **Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան** (այսուհետ՝ ԲՀ) Երևան, 2002, էջ 666-667:

ձեռնադրվել է վարդապետ: Այդ ընթացքում նա զբաղվել է վանական, վարչական, գրական գործունեությամբ: 1858 թ. նա նշանակվել է Վեհարանի տնտեսական մասի կառավարիչ, իսկ 1859-1861 թթ.՝ Էջմիածնի շրջանի Բաշ Ապարանից՝ Սարդարապատ ընկած 75 գյուղերի հոգևոր գործակալ: Երիտասարդ գործակալը շրջով իր հոգևոր իրավասության տակ գտնվող բնակավայրերում՝ ծանոթացել է հուշարձանների վիճակին և հավաքել է վիմագրագիտական նյութեր (Ֆուլակերտ, Երվանդաշատ, Բագարան, Արմավիր, Օշական և այլն), որոնք կիսով չափ են ուսումնասիրված:

1859-1860 թթ. Մ. Սմբատյանցը գլխավորել է Մուղնիի Ս. Գևորգ վանքի միաբանությունը՝ նպաստելով վանքի բարգավաճմանը⁶²: Այստեղ նա կատարել է մի շարք բարեկարգումներ: Հայոց եկեղեցու զորեղացմանը նպաստելու համար 1860 թ. Ամենայն հայոց Մատթեոս Ա (Զուհաճյան, 1858-1865 թթ.) կաթողիկոսի կողմից ստացել է Էջմիածնի շրջանի ծաղկյա փիլոնի պաշտոնավարությունը, իսկ 1861 թ. նշանակվել է Մայր Աթոռի արտաքին և ներքին գործերի վանական կառավարիչ՝ իր կատարած ծառայությունների համար ստանալով Մայր Աթոռի «վարդապետական»⁶³ կոչվող ականակոտ խաչ: Խոսքը լանջախաչի մասին է, որը համարվում է շքանշան կամ պատվի նշան: Լինում է քահանայական և վարդապետական և գործածվում է հանդիսությունների, պաշտոնական արարողությունների ժամանակ:

1862-1863 թթ. երիտասարդ հոգևորականը կարգվել է Նոր Բայազետ գավառի⁶⁴ Քանաքեռից մինչև Չիբուխլու և Բասարգեչար (ներկայիս Գեղարքունիքի մարզը, Կոտայքի մարզի մի մասը) ընկած հայաբնակ գյուղերի հոգևոր գործակալ: Այդ տարիներին Մ. Սմբատյանցը շրջագայել է երկրամասի 73 հայաբնակ և 80

⁶² **Մ. Սմբատյանց**, Տեղագիր Գեղարքունի, էջ 4: Ըստ Ստեփաննոս Մխիթարյանի, Մուղնիի Ս. Գևորգ վանքի վանահայրերի ցուցակում Մ. Սմբատյանցը հիշատակվում է երկու անգամ 1859 թ. և 1866 թ, սակայն, ինչպես տեսնում ենք, 1865-1866 թթ. նա Տաթևի վանքի վանահայրն էր: Տե՛ս **Կ. Մաթևոսյան**, Մուղնու Ս. Գևորգ վանքը, Երևան, 2000, էջ 45:

⁶³ **Մ. Օրմանեան**, Ծիսական բառարան, էջ 127-128:

⁶⁴ Մինչև 1828 թ. պատմական Գեղարքունիք և Սողոք գավառները համապատասխանել են Երևանի խանության Գյուկչայ մահալի տարածքին: Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց հետո (1828 թ.) երկրամասը ենթարկվել է մի շարք վարչական փոփոխությունների: Վերաբնակիչների հաստատումից հետո երկրամասն անվանվեց Նոր Բայազետի գավառ: Տե՛ս **Հ. Հարությունյան**, Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913 թթ., Երևան, 2008, էջ 123: **Թ. Հակոբյան**, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1984, էջ 406:

այլադավան գյուղերում⁶⁵ (մալական, քուրդ, թուրք), որտեղ հնարավոր էր՝ հայկական հուշարձաններ լինեին: Գավառի հուշարձանների մեծ մասը կիսավեր էին, քանի որ երկրամասը դարեր շարունակ ենթարկվել էր ասպատակությունների օտար զավթիչների կողմից: Նրա նախաձեռնությամբ և տեղի բնակչության նյութական աջակցությամբ սկսվում է տեղի պատմական հուշարձանների վերականգնումն ու բարեկարգումը: Տևական ուսումնասիրությունների արդյունքում ստեղծվում է նրա առաջին ստվար «Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի, որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ» ուսումնասիրությունը: Գրքում տեղ է գտել պատմական, տեղագրական, հնագիտական, ազգագրական, վիճագրական, բանահյուսական հարուստ նյութ ոչ միայն Գեղարքունիքի, այլև հարակից մի քանի գավառների վերաբերյալ (Կոտայք, Նիգ, Վարաժնունիք, Մազազ, Սոդք): Հատկապես կարևոր են տարբեր դարաշրջաններին վերաբերող հուշարձանների վրա պահպանված վիճագրերը (մոտ չորս հարյուր հայերեն⁶⁶, ինչպես նաև այլալեզու), որոնց մի մասի բնօրինակները, ցավոք, մեզ չեն հասել մի քանի հայտնի պատճառներով: Այդ առումով էլ Մ. Սմբատյանցի գրառումները համարվում են եզակի և ունեն գիտական կարևոր արժեք:

1864-1866 թթ. Մ. Սմբատյանցը եղել է Նախիջևան գավառի Շամբի (Մաղարտա)⁶⁷ Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանքի վանահայրը և վերանորոգել է վանքի տանիքը:

1866 թ. գլխավորելով Տաթևի վանական միաբանությունը՝ նա գրել է «գիամառօտ պատմութիւն վանահարց այն է վանից, սկսեալ ի Գրիգորէ Տաթեւացոց

⁶⁵ ՀԱԱ, գործ 234, Գործ Մ. արք. Սմբատյանի ծառայության մասին, թերթ 15: Տե՛ս ՀԱԱ, գործ 44, թերթ 49բ: 1828 թ. գավառում կար 73 գյուղ (1637 ծովս), իսկ 1910 թ. գյուղերի թիվը հասնում էր 135-ի (18.604 ծովս): Տե՛ս Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 165:

⁶⁶ Գրախօսութիւն, *Մուրճ*, 1896, էջ 1589:

⁶⁷ Մաղարթ տեղանունը առաջին անգամ հիշատակվում է Միերի դռան արձանագրության մեջ որպես դիցանուն: Մաղարթ, Մեղարդ կամ Մելարդե տարբերակով հանդիպում ենք ուրարտական արական աստվածությունների շարքում՝ որպես Լուսնի աստվածություն: Տե՛ս *Յովհ. Կարազեղեան*, Սեպագիր տեղանուններ, Երևան, 1998, էջ 170-171: Մաղարդավանք կամ Շամբ-Մաղարտայի Ս. Ստեփանոս վանքը գտնվում է Նախիջևան գավառում Մաղարդա լեռան ստորոտում: Գրավոր տեղեկությունները վկայում են, որ Մաղարդավանքը կառուցվել է 976 թ. Բագրատունյաց Աշոտ Գ Ողորմած (953-977 թթ.) արքայի և Խաչիկ Ա Արշարունի կաթողիկոսի (973-990 թթ.) կողմից: Եղել է եպիսկոպոսանիստ, ունեցել է երեք եկեղեցի՝ Ս. Ստեփանոս Նախավկա, Տիրամայր Ս. Աստվածածին և Ս. Գևորգ Զորավար: Վերելք է ապրել XIV դարում: Տե՛ս ՀՀԸՏԲ, հատոր Բ, Երևան 1988, էջ 54: Ըստ ավանդության՝ հիմնադրել է Բարդուղիմեոս առաքյալը: Տե՛ս Ալ. Մանուչարյան, նշվ. աշխ. էջ 250:

զմեր ժամանակն»⁶⁸, ապա կազմել է Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» երկի անվանացանկը⁶⁹ (1867 թ.), վանքում պահվող «զԱյրութենական ցուցակն տպագիր և ձեռագիր մատենից վանիցս»⁷⁰: Հատկանշական է նաև այն, որ նա հիշատակում է վանքում պահվող 127 գրքերի, զարդերի և եկեղեցական սպասքի մասին⁷¹:

1867 թ. Մեսրոպ Սմբատյանցը ստանձնում է Նախիջևան քաղաքի և շրջանի գյուղերի հոգևոր առաջնորդությունը: Պաշտոնավարության ընթացքում նա շրջագայել է գավառի 88 հայաբնակ և 76 այլադավան գյուղերում⁷², հավաքել նյութեր Նախիջևան քաղաքի և գավառի տեղագրության, ինչպես նաև հարակից հինգ գավառների՝ Շարուրի, Վայոց ձորի, Երնջակի, Գողթնի, Զահուկի (Ճահուկ) պատմությանն ու մշակութային արժեքների վերաբերյալ, քանի որ «ցայսօր ամբողջ գրքի մեջ բովանդակուած ոչ ոքից չէ գրուած»⁷³: «Գաւառացոյց Նախիջևանայ» անտիպ գործը, իրավամբ պատրաստ է եղել տպագրության դեռևս 1877 թ., այստեղ հեղինակը ներկայացրել է Նախիջևանի հիմնադրումից մինչև 1877 թ. պատմական իրադարձությունները, նյութեր հայ և օտար հեղինակների աշխատություններից, պարբերականներից: Անհայտ պատճառներով ձեռագիրը ոչ միայն չի տպագրվել, այլև չի պահպանվել:

1868 թ. Մ. Սմբատյանցը եղել է Մայր Աթոռի ներքին կառավարիչը, ապա՝ Վեհարանի տոմարապահը⁷⁴ և հաշվապահը: 1868-1870 թթ. Գևորգ Դ կաթողիկոսը նրան է վստահում Երևանի փոխթեմակալ առաջնորդի պաշտոնը: Այդ տարիներին

⁶⁸ **Մ. Սմբատյանց**, Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի, էջ 559:

⁶⁹ **Ցուցակ ձեռագրաց**, հատոր Բ, Ձեռագիր 6271, Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական (ԺԴ, ԺԷ դար), էջ 284: Այս պատմությունն անվանվում է Տաթևի «Արմատ», այսինքն՝ Քոթուկ: Տե՛ս **Մ. Սմբատյանց**, Նկարագիր Երնջակայ, էջ 127:

⁷⁰ **ՀԱԱ**, գործ 36, Տեղեկագիր՝ Նախիջևանի գավառի պատմական անցյալից, թերթ 77ա:

⁷¹ **ՀԱԱ**, գործ 33, Ցուցակներ, տեղեկություններ Տաթևի վանքի տպագիր և ձեռագիր մատյանների, զարդերի, սպասքեղենի և վանահայրերի մասին, 1867-1869 թթ.:

⁷² Այլազգիներով բնակեցված (ասորի, մալական, քուրդ, պարսիկ) գյուղերի թիվը 171-ն է: Տե՛ս **ՀԱԱ**, գործ 234, թերթ 15բ: Հավանաբար հեղինակը նկատի է ունեցել բոլոր բնակավայրերը միասին: Արխիվային մեկ այլ գործում հայկական գյուղերի թիվը հիշատակվում է 80: Տե՛ս **ՀԱԱ**, գործ 44, թերթ 50:

⁷³ **ՀԱԱ**, գործ 11, Հրավիրագիր Նախիջևանի գաւառի տեղագրութեան տպագրութեան համար, թերթ 9ա:

⁷⁴ Տոմարապահը, ըստ երևույթին, եկեղեցական տոների կարգն ու տոնացույցը կարգավորողն է, պահպանողը: Տե՛ս **Հայերէն բացատրական բառարան**, կազմեց՝ Ստ. Մալխասեան (այսուհետ՝ ՀԲԲ), հատոր 4-րդ, Երևան, 1945, էջ 432:

Մ. Սմբատյանցը կազմում է Երևանի վիճակի վանքերի կալվածքների ցուցակները⁷⁵ (Երևանի վիճակի մեջ մտնում էին Նախիջևանի, Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի, Երևանի, Նոր Բայազետի վանքերը): Միաժամանակ նա հիմնում է «Արտաշատյան ընկերությունը», որը միջոցներ է տրամադրում Խոր Վիրապի վանքը վերանորոգելու, նոր զանգակատան շինարարությունն ավարտելու և վանական դպրոց հիմնելու նպատակով⁷⁶: 1868 թ. նրա նախաձեռնությամբ էլ Քանաքեռի Ս. Հակոբ եկեղեցուն կից բացվում է Ս. Սահակ Պարթև թեմական դպրոցը:

1870 թ. Սրբազանին շնորհվում է ծայրագույն վարդապետի աստիճան, իսկ 1871 թ. նշանակվում է Ս. Էջմիածնի տպարանական ժողովի նախագահ:

Կաթողիկոսի առաջարկությամբ և ռուսաց Ալեքսանդր Բ ցարի (1855-1881 թթ.) հաստատմամբ Մ. Սմբատյանցը եղել է Ս. Էջմիածնի Սինոդի⁷⁷ անդամ (1870-1887 թթ.):

Սինոդը բաղկացած էր Մայր Աթոռի միաբանության չորս եպիսկոպոսներից ու նույնքան վարդապետներից: Հիմնականում կատարում էր եկեղեցավարչական ու տնտեսական գործառույթ, միաժամանակ վարում էր հոգևորականների դատական գործերը:

1872 թ. մարտի 26-ին Մեսրոպ Սմբատյանցը ձեռնադրվել է եպիսկոպոս: 1873 թ. նա բարեկարգել և ցուցակագրել է Էջմիածնի նորակերտ թանգարանի նմուշները, անոթներն ու զգեստները՝ արժանանալով վեհափառի ջերմ վերաբերմունքին: Այդ մասին Սրբազանը գրում է. «Աշխատասիրութեանս վարձատրութիւնն էր հոգելոյս Հայրապետի հայրական սէրն ու խնամքը, որ յիրավի քաղցր է ինձ համար, քան զամենայն հարստութիւն, թէև չէր խնայում նաև նիւթականը»⁷⁸: Ի հատուցումն այդ աշխատանքի՝ նրան շնորհվել է կաթողիկոսական ադամանդակուռ ոսկյա մատանի, իսկ 1873 թ.՝ նաև եպիսկոպոսական պանակե (լանջախաչ): 1876 թ. Մ. Սմբատյանցը նշանակվել է Ս. Էջմիածնի ժամարար, այսինքն՝ պատարագիչ քահանա⁷⁹:

⁷⁵ **ՀԱԱ**, գործ 35, Երևանի, Նախիջևանի, Տաթևի, Էջմիածնի վանքերի և նրանց կալվածքների ցուցակները, 1868-1910 թթ.:

⁷⁶ **[Հաղորդագրութիւն]**, Արարատ, 1870, մարտ, ԺԱ, էջ 275:

⁷⁷ Սինոդը բացվել է 1837 թ. փետրվարի 22-ին Հովհաննես Ը Կարբեցի (1831-1842) կաթողիկոսի ժամանակ: Գործել է մինչև 1917 թ.: Տե՛ս **ՔՀ**, էջ 907-908:

⁷⁸ **Մ. Սմբատեանց**, Նկարագիր ս. Կարապետի, էջ 74:

⁷⁹ **ՀԲԲ**, հատոր Բ, Երևան, 1944, էջ 138:

1875-1879 թթ. Մ. Սմբատյանցը Ամենայն հայոց կաթողիկոսի և Օշական գյուղի բնակչության օժանդակությամբ կառուցել է Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցին, որը XIX դարի կեսերին արդեն կիսավեր էր: 1884 թ. ավարտվում է եկեղեցու արևելյան մասում գտնվող կրկնահարկ զանգակատան կառուցումը, դրվում է Ս. Մաշտոցի գերեզմանի նոր մարմարյա տապանաքարը⁸⁰ և եկեղեցու կառուցման վկայագիրը: Այդ ընթացքում նա ուսումնասիրել է գյուղի պատմությունը, հուշարձանները, վերծանել վիմագրերը՝ ամփոփելով իր «Ստորագրություն Օշական գեղջ և նորաբաց դպրոցին յանուն Ս. Մեսրոպյայ թարգմանչին» անտիպ ուսումնասիրության⁸¹ մեջ: Այս ձեռագիրը կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում եկեղեցու դրության վերաբերյալ մինչև վերաշինումը (քանի որ գրվել է 1864 թ.). մի քանի վիմագրեր, որոնք եղել են շինության պատերին, վերակառուցումից հետո չեն պահպանվել: Ամենայն հավանականությամբ դրանք մնացել են սվաղի ծեփի տակ:

1882 թ. Մեսրոպ Սմբատյանցը կարգվել է Մայր Աթոռի վանական կառավարության նախագահ: Նույն թվականին Գևորգ Դ կաթողիկոսի պատվերով օժել է Ալեքսանդրապոլի նորակառույց Ս. Նշան եկեղեցին (կառուցվել է 1876-1885 թթ.): 1886 թ. նորընտիր Մակար Ա կաթողիկոսի կոնդակով նա վարել է Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի վերատեսուչի պաշտոնը⁸²:

1887 թ. մայիսի 10-ին Վեհափառի և Սինոդի հանձնարարությամբ Մ. Սմբատյանցը բացել է Կարսի հոգևոր կառավարության աստյանը⁸³, որի նպատակն էր Արևմտյան Հայաստանի կրոնական և քաղաքական ժողովների կազմակերպումը: Աստյանի բացման առիթով կաթողիկոսը շնորհավորական ուղերձ է հղել Սրբազանին՝ նշելով. «Ուրախ եղէ վասն բացման հոգևոր կառավարութեանդ: Մաղթեմ առ Աստուած յաւելլալ կարողութեան Յաջորդին և Անդամոց պահպանելոյ զհօտն, արդար օրինակն բարձրելոյն և ըստ հրահանգութեան Հայաստանեայց սուրբ

⁸⁰ **Լ. Հովհաննիսյան**, Օշական, Երևան, 2014, էջ 26:

⁸¹ **ՀԱԱ**, գործ 167, Ստորագրություն Օշական գեղջ և նորաբաց դպրոցին յանուն Ս. Մեսրոպյայ թարգմանչին:

⁸² **Մ. Սմբատյանց**, Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի, էջ 561: **Մ. Օրմանեան**, Ազգապատում, հատոր Գ, էջ 5252:

⁸³ **[Հաղորդագրություն]**, Արարատ, 1911, թիվ 2, էջ 87-90: **Մայր ցուցակ** հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, ձեռագիր 2579, հատոր Ը, էջ 574-578:

եկեղեցւոյ»⁸⁴: Կարս կատարած իր ուղևորության մասին տեղեկանում ենք ձեռագիր հիշատակարանից (1887 թ. հունիս), որտեղ նշվում է, որ ուղևորության ընթացքում սրբազանն այցելել է «յուլիստ սուրբ Աւետարանիս ի գիւղն Օրթաքիլիսա»⁸⁵: Ի դեպ, այդ ընթացքում նա երեք օր շրջել է անվանի ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանի հետ պատմական քաղաքամայր Անիում՝ նպատակ ունենալով հանդիպել Ն. Մառին, ով այդ ժամանակ պեղումներ էր անում հարակից եզդիների գյուղի մոտ: Այդ ընթացքում Թ. Թորամանյանը ներկայացրել է քաղաքի հետ կապված ապագա ծրագրերը, այն է կառուցել Անիում թանգարան, որի միջոցները տրամադրելու էր Ս. Պետերբուրգի հայոց եկեղեցին (5000 ռուբլի), սակայն հետագայում նպատակահարմար են գտնում ազգային թանգարան բացել Էջմիածնում⁸⁶: Մ. Սմբատյանցը Անիից ոչ մի վիճագիր չի գրառել, քանի որ «Անի քաղաքի սկզբնաւորութեան և շարունակութեան և վերջաւորութեան համար քանի-քանի գրողներ ամեն տարիներում գրել են, և թողել յետագայիցս տեղեկութեան համար, ուստի և հարկ չեմ համարում միառմի մանրամասնաբար գրել և կրկնել, միայն այսքանը կասեմ, որ Անին այսօրն թէև վերջին աւերածութեան և աւերակութեան է հասել ամեն շինուածքներովը, բայց դարձեալ կանգուն կան մի քանի եկեղեցու շինուածքներ՝ կիսաքանդ»⁸⁷:

Մակար Ա կաթողիկոսի կոնդակով և ռուսաց Ալեքսանդր Գ (1881-1894 թթ.) ցարի հաստատմամբ 1887-1894 թթ. Մեսրոպ Սմբատյանցը գլխավորել է Շամախու թեմը (Շիրվանի, Բաքվի և Թուրքեստանի թեմ), որը կազմավորվել է Բուն Աղվանքի հայաշատ շրջաններում դեռևս վաղ միջնադարում: Գրավոր մի աղբյուրի համաձայն

⁸⁴ ՀԱԱ, գործ 44, թերթ 64:

⁸⁵ Խոսքը ձեռագիր Ավետարանի մասին է, որը եղել է ուխտատեղի, հետագայում այն տեղափոխվել է Մատենադարան: Տե՛ս Մ. Մաշտոցի անվան Մաքենադարան, ձեռագիր 7347, «Աւետարան», Հոռմկլա, 1166 թ.: Օրթաքիլիսա գյուղը եղել է Կարսի մարզի Կարսի օկրուգում, 1893 թ. ուներ 278 տուն, 1907 թ.՝ 604 տուն, 1913 թ.՝ 69 տուն 686 հայ բնակչությամբ: 1946 թ. վերանվանվել է Մայիսյան և գտնվում է Գյումրիից- Աշոցք ճանապարհին: Գյուղի կենտրոնում է գտնվում VII դ. Ս. Աստվածածին Տիրանավոր խաչածն հորինվածքով եկեղեցին, որի պատերին պահպանվել են շինարար վարպետների թողած նշանները և 1850 թ. նորոգչական արձանագրությունը: Տե՛ս ՀՀԸՏԲ, հատոր 3, էջ 674, Մայիսյան: Ինչպես նաև՝ ՀՀԸՏԲ, հատոր 5, Օրթաքիլիսա, էջ 499: Օրթաքիլիսա՝ ըստ երևույթին նշանակում է միջին, մեջտեղի եկեղեցի:

⁸⁶ ՀԱԱ, գործ 65, թերթ 39ա:

⁸⁷ Նույն տեղում:

Մ. Սմբատյանցն այդ պաշտոնում մնացել է մինչև 1895 թ. մայիսի 9-ը⁸⁸: 1660 թ. թեմի կենտրոնը Սաղիանի Ս. Ստեփաննոս վանքն էր, 1838 թ.՝ Շամախու Ս. Աստվածածին, իսկ 1918 թ.՝ Բաքվի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցիները⁸⁹: Այդ շրջանում թեմն աղքատ էր և կարիք ուներ Մայր Աթոռի հոգածության, ուստի Սրբազանի վրա դրված էր կարևոր և պատասխանատու պարտավորվածություն «կառավարելու և պահպանելու Քրիստոսի այն բանալու հոտը, որը մասամբ վարակուած է հաւատափոխութեան ախտով ի նախատինս նախկին անհեռատէս և շահասէր առաջնորդաց»⁹⁰: Երկրամասում նրա նախաձեռնությամբ և օրհնությամբ, ինչպես նաև տեղի մեծահարուստ հայերի միջոցներով վերակառուցվել են կիսավեր եկեղեցիներ, կառուցվել են դպրոցներ:

Միաժամանակ սրբազանը շրջագայել է պատմական Աղվանից աշխարհում՝ նպատակ ունենալով գտնել հնություններ, բնեռագրեր, սակայն բավարար նյութեր չունենալու պատճառով գրել է «Աղուանից աշխարհի արևելյան մասի մէջ գտնւած վանքերի և ուխտատեղիների ստորագրութիւնը»⁹¹: Դա նրա «Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց, եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք ի Շամախույ թեմի» աշխատությունն է, որը ձեռագիր վիճակում այլ վերնագիր ուներ:

1888 թ. հունվարի 16-ի թիվ 30 կաթողիկոսական կոնդակով Մ. Սմբատյանցն արժանացել է արքեպիսկոպոսի պատվո աստիճանի (նկ. 3): 1892 թ. հունվարից անդամակցել է Մոսկվայի Կայսերական հնագիտական ընկերությանը, որի կանոնադրության համաձայն՝ ընկերության անդամ կարող էր ընտրվել նա, ով հնությունների վերաբերյալ աշխատություն կներկայացնի կամ կկազմի հնագիտական հավաքածու⁹²: Անշուշտ, սա մեծ պատիվ էր էջմիածնի միաբանի համար, և պատասխան էր նրա հայանպաստ և տքնաջան աշխատանքի: Այդ տարիներին հնագիտական նյութերը հայտնաբերվել են պատահականորեն, հատուկ

⁸⁸ **Գ. Տեր-Մկրտչյան**, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Գիրք Բ, Էջմիածին, 1998, էջ 647:

⁸⁹ **ՔՀ**, էջ 818-819:

⁹⁰ **ՀԱԱ**, գործ 136, Մ. Սմբատյանցին ուղղարկված շնորհավորական նամակները (1886-1905 թթ.), թերթ 1ա:

⁹¹ **ՀԱԱ**, գործ 131, Մոսկվայի կայսերական հնագիտական ընկերության կանոնադրությունը, թերթ 1բ:

⁹² **ՀԱԱ**, գործ 131, թերթ 43թ:

ուսումնասիրություններ չեն կատարվել և ընդունված չէր, «որ մարդ թողած այն պարապմունքը, որով ապահովում էր իւր և ընտանիքի աւուր պարէնը՝ սարէսար, ծորէծոր ընկած հնութիւններով ու նոցա յայտնագործելով պարապէր»⁹³: Մ. Սմբատյանցը ոչ միայն հնագիտական տեղեկություններ է տրամադրել ընկերությանը, այլև անմիջականորեն մասնակցել է դրանց ուսումնասիրմանը: Արխիվային ձեռագրերից մեկում նա հիշատակում է, որ Իգդիր գյուղաքաղաքում հողաշերտի տակից բացվել է եկեղեցու հիմքեր, որի սրբատաշ քարերը գյուղացիները չիմանալով օգտագործել էին որպես շինաքար⁹⁴: Իսկ Թեջրլու գյուղի⁹⁵ հարակից մի բլրի վրա նա բացել է սենյակ, որի հատակը գույնզգույն մանրաքարերից ծաղկանկար է ունեցել: Նա ենթադրել է, որ միջնադարյան այս շինությունը պատկանել է Կամսարական իշխաններին կամ էլ արաբ ոստիկանի⁹⁶:

Մեսրոպ Սմբատյանցի հնագիտական հայտնագործության շնորհիվ տեղեկանում ենք Աղվանքում հայտնի աղանդավորական շարժման առաջնորդ Մխլու վարդապետի մասին: Երկրամասի Փախրաքուշ գյուղից ոչ հեռու գտնվող «Մխլու» վանքի տարածքից նա հայտնաբերում է մի խաչքար, որի վրա եղել է. «Միքայել էրեց, թվ. ՌԿԸ (1619)»: Միքայել վարդապետին նահատակել են պարսիկները՝ ծառի վրա մեխելով⁹⁷: Ենթադրվում է, որ Միքայել կամ Միխայել երեցը նույն Մխլու վարդապետն է, ով «ուտիացիներին մոլորեցրեց, խաներից ու կաթողիկոսներից հալածվեց»⁹⁸:

Հայտնի է նաև, որ Սրբազանը մի շարք բնակավայրերից հայտնաբերված հնագիտական նմուշներ է ուղարկել Մոսկովյան հանձնաժողովին՝ մեկ բրոնզե դաշույն, երկու թևնոց, տարբեր չափի և նշանակության կավամաններ, պղնձե և

⁹³ [**Հաղորդագրութիւն**], Արձագանք, 1892, հունիս, թիվ 71, էջ 3:

⁹⁴ **ՀԱԱ**, գործ 131, թերթ 139ա, բ:

⁹⁵ Թեջրլու, Թեջիրլու, Թեջիլի գյուղը գտնվում էր Երևանի նահանգի Սուրմալու գավառում, Իգդիրից հյուսիս-արևելք: 1829-1832 թթ. ուներ 253 բնակիչ, 1906 թ.՝ 1049: Տես **ՀՀՇՏԲ**, հատոր 2, էջ 440:

⁹⁶ **ՀԱԱ**, գործ 131, թերթ 140բ:

⁹⁷ **Մ. Սմբատյանց**, Նկարագիր ս.Ստեփաննոսի, էջ 187:

⁹⁸ **Մ. Սմբատյանց**, նշվ. աշխ., էջ 187: Տե՛ս՝ **Թ. Աղալբեկեան**, Անյայտ աղանդաւորներ հայոց մէջ ԺԶ և ԺԷ դարերում, Վիեննա, 1926:

բրոնզե դրամներ, որոնց համար պարբերաբար ստացել է շնորհակալագրեր⁹⁹: Ցավոք, այդ նմուշների ճակատագիրն այսօր անհայտ է:

Հոգևորականն անմնացորդ սիրում էր իր հայրենիքը, զմայլվում էր հայրենի բնությամբ, բայց ամենից առաջ, «իբր հետախոյզ, նա սիրահար է հնութիւնների և արձանագրութիւնների»¹⁰⁰: Այդ մասին Ք. Պատկանյանը նշում է. «Եթէ Ձեր սէրը դէպի ազգային հնութիւնները կարողանայինք ներշնչել հայ գիւղերի վարժապետներին, ինչպէս որ այս անգամ արել էք, գուցէ Ձեր գիւտերը բազմանային և մեր նորատունկ Հայ գիտութեան մեծ օգուտ և արդիւնք բերէին»¹⁰¹: Հայկական մշակութային հուշարձանները սփռված են ամենուր, սակայն ժամանակի ընթացքում դրանց մի մասը ենթարկվել է ոչնչացման այլադավանների՝ մահմեդականների ու մոլոկանների կողմից, հատկապես վերջիններս «ոչ պակաս քան զթուրքերն աշխատում են անհետացնել քրիստոնէութեան յիշատակները...»¹⁰²:

Սակայն կոթողների մի մասն էլ ոչնչանում էր հայ բնակչության անտարբերության և անուշադրության հետևանքով, ինչպես օրինակ՝ 1880-1881 թթ. Յուլակերտից հայտնաբերված ուրարտական արձանագրությունը տեղի գյուղացիներից մեկը դարձրել էր սանդի քար¹⁰³: Իսկ հեղինիստական Արմավիր քաղաքի պարսպի քարերն օգտագործել էին իբրև շինաքար: Մ. Սմբատյանցը սրտի ցավով էր նշում, «որ իրենց նախնեաց թանկագին յիշատակը խնամքով չեն պահպանում»¹⁰⁴, քանի որ դրանց բեկորները «այս ու այն կողմ թափած կամ

⁹⁹ **ՀԱԱ**, գործ 86, Տեղեկություն Մոսկվայի կայսերական հնագիտական ընկերության մասին:

¹⁰⁰ **Ա. Ա.**, Գրախօսութիւն, Մուրճ, 1896, էջ 1589:

¹⁰¹ **Մ. Սմբատյանց**, Տեղագիր Գեղարքունի, էջ 772:

¹⁰² **Մ. Սմբատյանց**, նշվ. աշխ., էջ 420: XIX դարում ցարական Ռուսաստանը ծրագրում էր Անդրկովկասում վերաբնակեցնել ռուս աղանդավորների, ինչի արդյունքում Նոր Բայազետ գավառում հիմնվեցին սլավոնական մի շարք գյուղեր (Սեմյոնովկա, Ելենովկա, Կոստանդինովկա, Ալեքսանդրովկա կամ Ֆիլեետովո, Սուխոյ Ֆոնտան, Նադեժդինո կամ Շորժա և այլն): Դրանց վերաբնակիչները տարբեր աղանդներին պատկանող ռուսներ էին՝ մոլոկաններ, դոկսաբորներ, ստարավերներ, հրեացողներ, սուբբոտնիկներ, պրիգուններ՝ Տամբով, Սարատով, Սամարա քաղաքներից: 1851-1913 թթ. նրանց թիվը 999-ից հասավ 5. 357-ի: Տե՛ս **Հ. Հարությունյան**, նշվ. աշխ., էջ 160: Դրանով ցարական իշխանությունը կենտրոնական Ռուսաստանից ծայրամաս էին արտաքսում աղանդավորներին: 1991 թ. ԽՍՀՄ փլուզումից և Հայաստանի անկախանալուց հետո ռուս աղանդավորների մեծ մասը հեռացավ Հայաստանից:

¹⁰³ **ՀԱԱ**, գործ 131, թերթ 140ա: **Մ. Սմբատյանց**, Հայկական հնութիւններ, Արարատ, 1894, դեկ., էջ 373-375:

¹⁰⁴ **Մ. Սմբատյանց**, Տեղագիր Գեղարքունի, էջ 776:

պատերի հիմքեր եղած և կամ գոմերում դրուած էին»¹⁰⁵: Որոշ կոթողներ կամ դրանց բեկորներն էլ ճակատագրի բերումով հայտնվել էին հարևան երկրների թանգարաններում¹⁰⁶: Այդ առումով Մ. Սմբատյանցը մեծ խնդիր ուներ լուծելու՝ բնակչությանը իրազեկել հուշարձանների պահպանման կարևորության մասին: Պատահական չէ, որ, անտեսելով սոցիալ-տնտեսական մի շարք դժվարությունները, նա փորձում էր վերաշինել եկեղեցիները՝ այդ գործընթացի մեջ ներգրավելով նաև տեղացիներին:

1893 թ. Մեսրոպ Սմբատյանցը եղել է նորընտիր Մկրտիչ Ա Վանեցի (Խրիմյան, 1820-1907 թթ., կաթողիկոս՝ 1892-1907 թթ.) Վեհափառի օծման հանդիսապետը: Այդ էր պատճառը, որ իր նամակներում նա ստորագրում էր «Միաբան սբ Էջմիածնիս օծող տ. Մկրտիչ կաթողիկոսի Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս»¹⁰⁷: Ամենայն հայոց կաթողիկոսի օծումը տեղի ունեցավ սեպտեմբերի 26-ին «Վարագայ Խաչին կիրակին, եւ Վանեցոց համար նուիրական տօնի օրը, գլխավորութեամբ Սմբատեան Մեսրոպ եպիսկոպոսի»¹⁰⁸: Կաթողիկոսի օծման արարողությունն առաջին անգամ կատարվել է Մայր Աթոռի բակում, շարժական տախտակամածի վրա, որպեսզի ժողովուրդը մասնակից լինի հանդեսին: 1894 թ. դեկտեմբերից մինչև 1895 թ. հուլիսը, երբ վեհափառը բացակայում էր Հայաստանից, նա եղել է տեղապահ՝ կատարելով Սինոդի վանական, վարչական և կրթական որոշումները: «Երիցագոյն եպիսկոպոս» Մ. Սմբատյանցը եղել է նաև Մկրտիչ Ա կաթողիկոսի հուղարկավորության կազմակերպման նախագահը¹⁰⁹:

1897-1902 թթ. և 1903-1907 թթ. Մեսրոպ Սմբատյանցը ստանձնել է պատմական Երնջակ գավառի Ս. Կարապետ վանքի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնը,

¹⁰⁵ **Մ. Սմբատեանց**, նշվ. աշխ., էջ 290:

¹⁰⁶ Ե. Լալայանը Սողբից չորս կոթող է տեղափոխել Թիֆլիս (մեկը թվագրվում էր XVI դ., երեքը՝ XVII դ.), որոնցից մեկը վնասվել է ճանապարհին: Հետագայում այն վերականգնվել է և տեղափոխել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին: Տե՛ս **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 332: Սողբից հայտնաբերված XVII դարի երկու խաչակոթողներ գտնվում են Թբիլիսիում թանգարանի հիմնադիր Գ. Ռադդեի նախաձեռնությամբ: Բարեբախտաբար, պահպանվել են կոթողների և՛ լուսանկարները, և՛ արձանագրությունները: Տե՛ս **Ս. Կարապետյան**, Կովկասյան թանգարանի հայկական հավաքածուն, Երևան, 2004, 94 էջ:

¹⁰⁷ **ՀԱԱ**, գործ 148, Սմբատյանցի գրագրությունը հոգևոր գործիչների հետ, թերթ 21:

¹⁰⁸ **Մ. արք. Օրմանեան**, Ազգապատում, հատոր Գ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 5390:

¹⁰⁹ **Մ. արք. Օրմանեան**, նշվ. աշխ., էջ 5756:

քանի որ «այն զարդիս պէտս ունի այնպիսոյ ումէք վանահօր, որ կարողասցի լցուցանել զբազմադիմի պէտս ժողովրդականաց գաւառին, և հասուցէ սուրբ ուխտն այն նախկին նախանձելի վիճակ իւր»¹¹⁰:

Տասնամյա տպավորություններն ու ուսումնասիրությունները սրբազանն ամփոփել է «Նկարագիր ս. Կարապետի վանից Երնջակայ եւ շրջակայից նորա» գրքում: Թեև Արիստակես Սեդրակյանն ու Ղևոնդ Ալիշանը անդրադարձել են Երնջակ գավառի պատմությանն ու հուշարձաններին¹¹¹, սակայն վերոնշյալ տեղագրության գրելու շարժառիթն այն էր, որ երկրամասում բավական փոփոխություններ են եղել նախորդ ուսումնասիրություններից հետո, ուստի կարիք կար լրացնելու վիմագրագիտական, ինչպես նաև՝ կրոնական, պատմական, հնագիտական և ազգագրական նյութերը¹¹²: Պահպանվել են նաև հեղինակի պատմագիտական գրառումները 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների վերաբերյալ: Այդ տարիներին նա որպես ականատես ներկայացրել է Նախիջևանի և Վայոց ձորի բնակավայրերի դրությունը, հայերի ինքնապաշտպանական մարտերը¹¹³:

1903 թ. մայիսից Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը շրջել է Վրաստանում (Թիֆլիս, Թելավ, Բաթում, Քութայիսի, Բորժոմ, Ախալցխա, Ախալքալաք), պատմական Աղվանքում (Բաքու, Դարբանդ), Հյուսիսային Կովկասում (Պետրոպոլսկի, Պյատիգորսկ), հայկական գաղթօջախներում (Ցարիցին՝ Վոլգոգրադ, Նոր-Նախիջևան) և գրառել տասնյակ վիմագրեր:

1903 թ. օգոստոսին Մ. Սմբատյանցը մասնակցել է Մյուռնոօրինության արարողությանը՝ լինելով մասնակից 12 պատվավոր եպիսկոպոսներից մեկը: Մկրտիչ Ա կաթողիկոսի մահից հետո՝ 1907 թ., մասնակցել է կաթողիկոսական

¹¹⁰ **Մ. Սմբատյանց**, Նկարագիր ս. Կարապետի, էջ Է:

¹¹¹ **Ղ. Ալիշան**, Սիսական, Վենետիկ, 1893, **Արիս. վարդ. Սեդրակյան** (հետազայում՝ արքեպիսկոպոս), Հնութիւնք Հայրենեաց ի գաւառին Երնջակու, Վաղարշապատ, 1872: Արիստակես եպիսկոպոս Սեդրակյանը (1844-1906 թթ.) ուսանել է Էջմիածնի Ժառանգավորաց դպրոցում, ապա՝ Մոսկվայում: 1869-1874 թթ. նա եղել է Երնջակի Ս. Կարապետ վանքի վանահայրը, իսկ 1874-1876 թթ. նա դասավանդել է պատմություն Գևորգյան ճեմարանում: 1876-1881 թթ. եղել է Ղարաբաղի, իսկ 1883-1889 թթ.՝ Վրաստանի և Իմերեթիայի թեմերի առաջնորդը:

¹¹² **Մ. Սմբատյանց**, նշվ. աշխ., էջ 57:

¹¹³ **Մատենադարան**, թղթապանակ 217, վավերագիր 3, 4, 5:

ընտրություններին «իբր ռուսահայոց ի պատիւ»¹¹⁴ (մյուս թեկնածուներն էին Մատթեոս Իզմիրլյանը, Եղիշե Դուրյանը¹¹⁵, Գրիգոր Գառնակերյանը): Ձայների մեծամասնությամբ Ամենայն հայոց կաթողիկոս ընտրվեց Մատթեոս Բ-ն (1908-1910 թթ.)¹¹⁶, Վեհափառի օծումը տեղի ունեցավ սեպտեմբերի 13-ին Ս. Խաչի տոնին Մ. Սմբատյանցի հանդիսապետությամբ¹¹⁷:

Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը նամակագրություն է ունեցել Փարիզի գիտնականների, Վենետիկի Մխիթարյան միաբանների (Ղևոնդ Ալիշան¹¹⁸, Գաբրիել Այվազովսկի), Քերովբե Պատկանյանի, Գևորգ Հովհաննիսյանի (Եգոր Խան), հայ լեզվաբան, պատմաբան, հնագետ Լևոն Մսերյանցի (1867-1933 թթ.), գրող, մանկավարժ Պերճ Պողոջանի, Սմբատ Շահագիզի¹¹⁹, Երվանդ Լալայանի¹²⁰, Մկրտիչ Էմինի¹²¹, Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանցի¹²², հոգևոր և մշակութային

¹¹⁴ **Մ. Օրմանեան**, Ազգապատում, հատոր Գ, էջ 5837:

¹¹⁵ Եղիշե Դուրյանը (1860-1930 թթ.) բանաստեղծ Պետրոս Դուրյանի կրտսեր եղբայրն էր, եղել է Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի (1921-1930 թթ.) հայոց պատրիարք: Տե՛ս **ՔՀ**, էջ 283-284:

¹¹⁶ Մատթեոս Բ Իզմիրլյան Կոստանդնուպոլսեցին եղել է Եգիպտոսի թեմի առաջնորդը (1886-1890 թթ.), Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը (1894-1896 թթ.), իր աննկուն կամքի համար ստացել է Երկաթյա պատրիարք անունը: Տե՛ս **ՔՀ**, էջ 694-695:

¹¹⁷ **Մ. Օրմանեան**, նշվ. աշխ., էջ 5934:

¹¹⁸ Մ. Սմբատյանցի ձեռագրերում պահպանվել է Ալիշանին ձոնված ընդարձակ (40 տող) մի բանաստեղծություն, որը ներկայացնում ենք մասամբ:

«Ղամբար լուսոյ Հայ դպրութեան յայսմ ի տարուա լուսաւոր
Նման աստղն առավոտեան՝ փայլեալ փառօք փառաւոր,
Այն, որ ստեղծ բանս գողտրիկ՝ գրչօք հզօր զօրաւոր,
Որոյ զանունն հանրահռչակ՝ գովին բիրանք բիրաւոր:
Երոպ ծանիաւ զիրկ ու վաստակ՝ հռչակաւոր քերթողիս,
Որով նաև Հայ դպրութեան՝ ծանոթ գտաւ լիովիս,
ԶՂևոնդ ասեմ մեծ վարդապետն՝ մեծահամբաւ Ալիշան,
Փառք և պատիւ Հայ դպրութեան քաջ բանաստեղծ աննման»:
Տե՛ս **ՀԱԱ**, գործ 44, թերթ 82-83:

¹¹⁹ **ՀԱԱ**, գործ 144, Նամակներ:

¹²⁰ **ՀԱԱ**, գործ 146, Մ. Սմբատյանի գրագրությունը Կարապետ և Երվանդ Լալայանների հետ: Ե. Լալայանն առաջարկել է Սրբազանին թղթակցել «Ազգագրական հանդէս»-ին, որը սկսել է լույս տեսնել 1896 թվականից:

¹²¹ **ՀԱԱ**, գործ 232, Հրավիրագիր՝ Մկրտիչ Էմինի գրական գործունեության հիսունամյակի առթիվ: Այս փաստաթղթում պահպանվել է Մ. Սմբատյանցի շնորհավորական 21 տողանոց բանաստեղծությունն ուղղված Մկ. Էմինին: Մկրտիչ Էմին (1815-1875 թթ.), հնագետ, մանկավարժ, ուսումնառությունը ստացել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում, որտեղ էլ հետագայում զբաղվել է մանկավարժական գործունեությամբ:

¹²² Նամակագրական կապեր ունենալով Մակար Բարխուդարյանցի հետ՝ նրան առաջարկել է Շամախու թեմի Սաղիանի վանական դպրոցի տեսուչի և կրոնի ուսուցչի պաշտոնը: Տե՛ս **ՀԱԱ**, գործ 78, թերթ 32: **Մ. Սմբաթեանց**, Նկարագիր ս. Ստեփաննոսի, էջ 103:

գործիչների¹²³ հետ: Մեծերը հիշում են, որ նա «միշտ պարապում էր օգտաւետ երկասիրութիւններով...նա անկեղծ էր և ընդհանուրին բարեկամ»¹²⁴:

Հատկապես ուշագրավ է Ղևոնդ Ալիշանի և Մ. Սմբատյանցի նամականին: Ջերմ ու սիրալիր բարեկամության մասին են վկայում մեզ հասած երեք տասնյակ նամակները, որտեղ Ալիշանը նրան դիմում էր «գերագոյն և սիրելի, գերապատիվ, գերարդար, մեծարգոյ, Տեր դիտապետ» մակդիրներով և շնորհակալություն էր հայտնում իր ուսումնասիրությունների համար Էջմիածնի Մատենադարանի և Հայաստանի տարբեր վայրերում պահպանված ձեռագրերից և հնություններից նյութեր տրամադրելու համար: Մ. Սմբատյանցը ոչ միայն սիրահոգ տալարկում էր ձեռքի տակ եղած բոլոր տեղեկությունները, այլև գոհանում էր Հայր Ալիշանի հեղինակած ամեն մի հատորի տպագրությամբ¹²⁵:

Ջերմ բարեկամություն է եղել նաև Պ. Պռոշյանի և Մ. Սմբատյանցի միջև, որի մասին են վկայում նամակները: Քաջածանոթ լինելով Պ. Պռոշյանի գրական գործունեությանը՝ Մ. Սմբատյանցն առանձնահատուկ հիացմունք է ունեցել գրողի նկատմամբ՝ նշելով. «այդքան աշխատութեամբ յիրաւի արժանի էք ընդհանուր ազգի յարգանաց և համակրութեան»¹²⁶: Ապա ավելացնում է, որ հայ գիտական աշխարհը իր «երախտագիտութեան հոգով փութացաւ բարոյապես վարձատրել Ձեզ իբրև ազգային գրական հանտիսի մէջ ժիր և եռանդուն գործողի»¹²⁷: Երբ Պ. Պռոշյանը դասավանդում էր Ագուլիսի դպրոցում, աշխատանքի է հրավիրում մեծանուն հոգևորականին, սակայն կղերապահականողական և առաջադեմ մտածողության հակասությունների արդյունքում խաթարվում է նրանց բարեկամությունը: Հիմք ունենալով Մ. Սմբատյանցի զրպարտանք-դիմումը՝ Պ. Պռոշյանին մեղադրում են իբրև անհավատի և 1870 թ. Սինոդը պաշտոնանկ է անում նրան: Մեծ մանկավարժը

¹²³ ՀԱԱ, գործ 148, Մ. Սմբատյանցի գրագրությունը հոգևոր գործիչների հետ:

¹²⁴ **Գրիգոր աւագ քահանա Մանդակունի**, Ոսկի բարեկամ հայ ընտանեաց, Թիֆլիս, 1917, էջ 552:

¹²⁵ ՀԱԱ, գործ 135, Ղ. Ալիշանի նամակներն՝ ուղղված սրբազանին: **Ղ. Ալիշան**, Գրական ժառանգություն, Նամակներ, հատոր 5, Երևան, 1969: **Ա. Աղամյան**, Ղ. Ալիշանի անտիպ նամակներից, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1965, թիվ 3, էջ 112-125:

¹²⁶ ՀԱԱ, գործ 144, թերթ 5:

¹²⁷ ՀԱԱ, նույն տեղում:

հիասթափված հեռանում է Ագուլիսից և տարիներ անց կարողանում է վերականգնել դասավանդելու իր իրավունքները¹²⁸:

Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը երկարատև հոգևոր գործունեության համար արժանացել է բարձրագույն պարգևի՝ Արևելյան պատերազմի (1853-1856 թթ.) հիշատակին բրոնզե խաչ և շքանշան: 1910 թ. հունվարի 10-ին նա գրել է իր կտակը¹²⁹, որի համաձայն Մայր Աթոռին է հանձնել իր երեք տպագիր և յոթ ձեռագիր աշխատությունները, կորստից փրկված երեք տասնյակ ձեռագրերը, 47 կրոնական և պատմական գրությունները¹³⁰, իր արձաթյա ոսկեզօծ եպիսկոպոսական գավազանը, դրամների հարուստ հավաքածուն, այլ իրեր: Դրամական կարողություն չի ունեցել, ապրել է ամսական աշխատավարձով: Ի հավելումն այս ամենի նա պատգամել է սերունդներին «Հաստատուն պահել Հայաստանիայց եկեղեցին և Մայր աթոռն մեր սուրբ Էջմիածինը»¹³¹:

Մ. Սմբատյանցի գիտական ժառանգությունը հարուստ է ժողովրդագրական նյութերով¹³², տեղեկություններ կան բնակավայրերի բնակչության ընդհանուր թվի, դավանաբանական ու սեռատարիքային կազմի, տեղաբաշխվածության մասին: Ցավոք, բնակավայրերի ժողովրդագրական կազմը դարերի ընթացքում կրել է մեծ փոփոխություններ՝ հիմնականում արտաքին քաղաքական իրավիճակի և ներքին տեղաշարժերի հետևանքով: Այդ փոփոխություններն ակնհայտ երևում են տեղագիրների ուսումնասիրություններում մի քանի տասնամյակների տարբերությամբ:

Անգնահատելի է Մ. Սմբատյանցի դերը ձեռագրերի պահպանման գործում: Դեռևս Մակար Ա կաթողիկոսն (1885-1891 թթ.) էր պատվիրել՝ «Ժողովել յամենայն եկեղեցեաց և վանօրէից թեմիդ զհնութիւնս և ձեռագիր մատեանս» և տեղափոխել Մայր Աթոռի թանգարան և մատենադարան¹³³: Այդ նպատակով սրբազանը հայկական բնակավայրերից, հոգևոր հաստատություններից, անհատներից

¹²⁸ **Պ. Պողոջան**, Երկերի ժողովածու, հատոր 7, Երևան, 1964, էջ 281: **Ա. Այվազյան**, Ագուլիս, էջ 65:

¹²⁹ **ՀԱԱ**, գործ 238, Մ. Սմբատյանի կտակը, 1910 թ.:

¹³⁰ **Մ. Սմբատեանց**, Նկարագիր ս. Կարապետի, էջ 140-141:

¹³¹ **ՀԱԱ**, գործ 238, թերթ 1ա:

¹³² **Մ. Սմբատեանց**, Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի, էջ 138-142:

¹³³ **ՀԱԱ**, գործ 150, Գրություն, նամակներ հնության, հուշարձանների, արձանագրությունների պահպանման մասին, թերթ 47:

հավաքել և միաժամանակ փրկել է հայ արվեստի և գրչության անգնահատելի գանձեր, ընդօրինակել է ձեռագիր հիշատակարանները (մոտ 300 ձեռագիր մատյան): 1892 թ. նա Սահակ վարդապետ Ամատունու հետ կազմել է Սևանի անապատի 108 ձեռագիր մատյանների ցուցակը: 1850 թ. դրությամբ վանքում եղել է 200 ձեռագիր և 400 տպագիր գիրք¹³⁴: Նույնչափ հիշատակում է նաև Մ. Փափագյանը՝ հավանաբար հիմք ունենալով Մ. Սմբատյանցի վկայությունը¹³⁵: Իսկ 1870 թ. վանքի ձեռագրերի ցուցակում եղել է մոտ 800 տպագիր և 112 ձեռագիր գիրք¹³⁶: Ձեռագրերի մի մասը ժամանակի ընթացքում ոչ ճիշտ օգտագործելուց, անուշադրությունից, խոնավությունից ոչնչանում են: Երբեմն էլ նույնիսկ թաղում էին եկեղեցու հիմքերում, «և այսպես իբրև մի մեծ լաուֆին արած նախնեացն՝ անհետացնում են իսպառ նոցա սուրբ յիշատակները»¹³⁷: Այդ էր պատճառը, որ Սրբազանը, վեր դասելով ուսումն ու կրթությունը, դատապարտում էր հատկապես հոգևորականի անգրագիտությունը, ով «ոչ մի բանից տեղեկություն չունի...»¹³⁸ և չի կարողանում պահել իր համայնքը: Դարեր շարունակ վանքերն ու վանականները պահել են հայ գրականությունը, ներմուծել են տպագրությունը, «այս ամենից վերջը ինչ արեցինք մենք: Մենք վանքերը կործանեցինք...մենք ոչ մի վանք չունենք այսօր»¹³⁹:

Մ. Սմբատյանցը կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև թեմերում պահվող տպագիր և ձեռագիր գրքերի մասին: Միայն Շամախու թեմի գյուղերում Մ. Սմբատյանցը հաշվառել է 18 գրչագիր մատյան և մեկ հնատիպ գիրք, իսկ Մ. Բարխուդարյանը հիշատակում է միայն 17-ի մասին¹⁴⁰:

Իր վաթսունամյա գործունեության արդյունքում Մ. Սմբատյանցը Ս. Էջմիածնի մատենադարան է տեղափոխել երկու տասնյակ ձեռագիր, իր կտակի համաձայն՝

¹³⁴ **Մ. Սմբատյանց**, Տեղագիր Գեղարքունի, էջ 130:

¹³⁵ **Մ. Փափագյան**, Հնությունք վանորէից Գեղարքունիք, Վաղարշապատ, 1890, գիրք II, թիվ 341:

¹³⁶ 1890 թ. ձեռագրերի ցուցակը կազմել է նաև Ն. Մառը: Տե՛ս **Ն. Մառ**, Ցուցակ համառօտ ձեռագրաց Վանուց Սեւանայ, Մոսկուա, տպարան Մկրտիչ Բարխուդարեանի, Ռ-ՅԽԱ, 59 էջ: **Ե. Լալայեան**, Նոր Բայազետի գաւառ կամ Գեղարքունիք, ԱՀ, XVII, Թիֆլիս, 1908, գիրք 1, էջ 53-85:

¹³⁷ **Մ. Սմբատյանց**, Տեղագիր Գեղարքունի, էջ 269:

¹³⁸ **Ա. Ա.**, Գրախօսութիւն, Մուրճ, 1896, էջ 1589:

¹³⁹ **ՀԱԱ**, գործ 79, Տեղեկություն Սաղիանի ս. Ստեփանոս և Մեյսարի ս. Աստվածածին վանքերի մասին, թերթ 78ա, բ:

¹⁴⁰ **Օ. Եզանյան**, [Հաղորդագրություն], Էջմիածին, 1970, հունվար, Ա, էջ 45-48:

նվիրաբերել է ևս 27-ը. դրանցից 24 ձեռագիր պահվում է Գևորգյան¹⁴¹, ևս 6-ը՝ 1910-1915 թթ. հավաքածուների մեջ¹⁴² (աղյուսակ I):

Ձեռագիր հիշատակարաններում սրբազանը ներկայանում է որպես գրիչ և հեղինակ, «զժողովողս ազգային յիշատակարանաց, հնութեանց և բևեռածն արձանագրութեանց»:

1860-1890-ական թթ. Մեսրոպ Սմբատյանցն Արևելյան Հայաստանի տարբեր վայրերից հայտնաբերել է ավելի քան երկու տասնյակ սեպագրեր, որոնք առնչվում են Ուրարտական պետության (Ք. ա. IX-VI դդ.) պատմության հետ: Այդ ընթացքում «բաւական ծանօթացայ նոցա իմաստին՝ հնագիտաց թարգմանութիւնքն և նոցա այս մասին գրուածները յաճախ կարդալով և վրան պարապելով»¹⁴³: Ինչպես նկատում ենք, անվանի տեղագիրն իր գիտելիքների պակասը փորձել է անընդհատ լրացնել, և պատահական չէ բանասեր Կ. Բասմաջյանի որակումը՝ «անխոնջ հավաքող Կովկասի Տոսպյան բևեռաքանդակ արձանագրութեանց»¹⁴⁴:

Մեծանուն հոգևորականը ինքնակրթության ու երկարատև աշխատանքների արդյունքում հսկայական ավանդ է ներդրել վիմագրագիտության մեջ՝ հավաքելով ավելի քան 600 վիմագիր (տպագիր և անտիպ), որից ավելի քան 300-ը մեզ չեն հասել տարբեր պատճառներով:

Մ. Սմբատյանցը զբաղվել է պատմագրությամբ: Կազմել է 1800-1896 թթ. պատմական իրադարձությունների ժամանակագրությունը¹⁴⁵: Իբրև ականատես գրառել է XX դարասկզբին Նախիջևանում հայ-թաթարական ընդհարումների պատմությունը¹⁴⁶: Տեղագիրն ունի նաև գրական ստեղծագործություններ՝ մեկ տասնյակ բանաստեղծություններ, քառատողեր:

Մ. Սմբատյանցի ուսումնասիրությունները հարուստ են նաև ազգագրական նյութերով¹⁴⁷: Հայտնի է, որ ազգագրությունն իբրև գիտություն ձևավորվել է XIX դարի

¹⁴¹ **Ցուցակ ձեռագրաց**, հատոր Ա, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաթյան, Ներածությունը՝ Օ. Եգանյանի, խմբագրությամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի, Երևան, 1965, էջ 71:

¹⁴² Նույն տեղում, էջ 89:

¹⁴³ **ՀԱԱ**, գործ 146, Մ. Սմբատյանի գրագրությունը Կարապետ և Երվանդ Լալայանների հետ, թերթ 6:

¹⁴⁴ **Մ. Սմբատյանց**, Նկարագիր ս. Ստեփաննոսի, էջ 538-555:

¹⁴⁵ **ՀԱԱ**, գործ 82, Ժամանակագրություն 1800-1890 թթ.:

¹⁴⁶ **Մարենադարան**, վավերագիր 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11:

¹⁴⁷ **ՀԱԱ**, գործ 116, Տեղեկություններ՝ հայկական Նավասարդ տոնի առթիվ:

սկզբին, դրանում մեծ ներդրում են ունեցել Եվրոպայում Մխիթարյան միաբանները (Ղ. Ինճիճյան, Մ. Բժշկյան), Հայաստանում՝ Խ. Աբովյանը, Մ. Թադիադյանը: Առաջին ազգագրագետները (Գ. Սրվանձտյանցը, Ղ. Ալիշանը, Ե. Լալայանը) իրենց ուսումնասիրություններն սկսել են XIX դարի 80-90-ական թթ.¹⁴⁸: Փաստորեն Մ. Սմբատյանցն առաջիններից է, ով արդեն 60-ական թվականներին մեծ սիրով ու մանրամասնությամբ գրառել է վանքերի և ուխտատեղիների հետ կապված հանդիսությունները, դրանց ժողովրդի ակտիվ մասնակցությունը, Երնջակի Ս. Կարապետի վանքի հոգևոր հանդեսները հայոց տաղավար՝ Հարության, Վարդավառի, Ս. Աստվածածնի և Ս. Իսաչի տոներին¹⁴⁹, ազգային սովորույթները՝ աղ, ջուր, հող օրհները, հիվանդի գլխին «Նարեկ» կարդալը, «Ավետարան» ընդօրինակելը և այլն¹⁵⁰: Լինելով անմիջական ականատեսն ու մասնակիցը՝ Մ. Սմբատյանցը ներկայացրել է նորբայազետցիների ավանդական հարսանիքը (1862 թ.)՝ իր բոլոր մանրամասնություններով¹⁵¹:

Սակայն առավել կարևոր է պատմական Աղվանքի հայկական բնակավայրերի, սրբությունների, հավատալիքների փոխանցումը սերունդներին¹⁵², ինչպես նաև բանահյուսական արժեք ներկայացնող նյութի մատուցումը, քանի որ ժամանակի ընթացքում բարբառները խառնվում և կորցնում են իրենց անաղարտությունը¹⁵³:

Տեղագիր Մ. Սմբատյանցի ուշադրությունից չի վրիպել նաև ժողովրդական բժշկությունը: Անշուշտ, նրա համար ամենազորավորը քրիստոնեական վարդապետությունն էր՝ որպես ժողովրդին կրոնական և հոգևոր թմրությունից հանելու միջոց: Իր գրառումներում և ձեռագրերում նա անդրադառնում է

¹⁴⁸ Վ. Բդոյան, Հայ ազգագրություն, էջ 10-26:

¹⁴⁹ Մ. Սմբատյանց, Նկարագիր Երնջակայ, էջ 317-321:

¹⁵⁰ Մ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 322-328:

¹⁵¹ Մ. Սմբատյանց, Տեղագիր Գեղարքունի, էջ 469-479: Նշանավոր ազգագրագետ Ե. Լալայանը միայն հիսուն տարի անց է ներկայացրել այն: Տե՛ս Ե. Լալայան, Նոր Բայազետ կամ Գեղարքունիք, Ընտանեկան բարք, ԱՀ, գիրք XVI, 1907, էջ 9-29:

¹⁵² ՀԱԱ, գործ 78, Տեղեկություն Սաղիանի ս. Ստեփաննոս և Մեյսարի ս. Աստվածածին վանքերի մասին, թերթ 55ա-58բ:

¹⁵³ Մ. Սմբատյանց, Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի, էջ 283-286, էջ 293, էջ 197, էջ 547-549:

դեղամիջոցներին, դեղաբույսերին, հիվանդությունների բուժման եղանակներին, հիշատակում է անգամ Շամախու բժիշկներին¹⁵⁴:

Իբրև լուսավոր և բազմաբեղուն կենսագրության կարևոր հավելված և «վերջապէս՝ իբրև պսակ կեանքիս և գործոցս՝ 78 տարեկան հասակիս մեջ էր հոգևոր փափականացս կատարումն, այն է՝ գալ սուրբ Երուսաղեմ քաղաքը՝ յուխտ և յերկրպագութեան Տեառն Յիսուսի տնօրինական սուրբ տեղեաց»¹⁵⁵: Երկար ձգձգումներից հետո դա իրականություն դարձավ կաթողիկոսի նյութական օժանդակությամբ¹⁵⁶: Չնայած պատկառելի տարիքին ու տկարությանը՝ 1910 թ. աշնանը արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը մեկնեց Երուսաղեմ, որտեղ էլ մի քանի ամիս անց՝ 1911 թ. փետրվարի 8-ին, մահացավ գերմանական հիվանդանոցում: Երուսաղեմի պատրիարքի և միաբանության համաձայնությամբ «նրան թաղել են արժանավայել շուքով և հանդիսությամբ, եպիսկոպոսական հանգստարանում»¹⁵⁷, իր փայփայած ու այդքան սիրված հայրենիքից հեռու: Սրբազանին ամփոփեցին Երուսաղեմի Ս. Փրկչի գերեզմանատանը¹⁵⁸: Նրա մարմարյա տապանաքարի վրա պահպանվել է ինը տողից հետևյալ արձանագրությունը (նկ. 4, գրչ. 1).

ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ / Տ. ՄԵՍՐՈՊԱՅ ԱՐՔ-ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

ՍՄԲԱՏԵԱՆ / ԵՐԵՒԱՆՑԻՈՅ / Ի ՄԻԱԲԱՆԻՑ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ /

ԵՐԻՑԱԳՈՒՆԻ

ԵՊԻՍԿՈՍՆՈՍԱԿԱՆ ԴԱՍՈՒՆ / ԵՒ ՀՆԱԽՈՅՉ ԲԱՆԱՍԵՐԻ, / ՈՐ

ԵԿԵԱԼ ՅՈՒԽՏ / ՀԱՆԳԵԱԻ ԱՍՏԵՆ / ԾՆԵԱԼ 1834 ՀԱՆԳԵԱԻ 1911 ՓԵՏ 8¹⁵⁹:

¹⁵⁴ Նշվ. աշխ., էջ 289-292: *Մարենադարան*, վավերագիր 2, Բժշկարան առձեռն, 40 թերթ:

¹⁵⁵ **ՀԱԱ**, գործ 151, Մ. Սմբատյանի նամակները Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին, էջ 38:

¹⁵⁶ **Մ. Սմբատյանց**, Նկարագիր ս. Կարապետի, էջ է:

¹⁵⁷ **Վ. Գալամդարյան**, Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյան, էջմիածին, 1958, փետրվար-մարտ, էջ 40:

¹⁵⁸ Ս. Փրկչի վանքը (VI դար) գտնվում է Երուսաղեմ քաղաքի Սիոնի բլրի վրա և, ըստ ավանդության, կառուցվել է այն տեղում, որտեղ Պետրոս առաքյալը երեք անգամ ուրացել է Քրիստոսին: XII դարից հիշատակվում է որպես հայկական եկեղեցի: Տե՛ս **Վ. Դևրիկյան**, Երուսաղեմի հայ ուխտավորը, էջմիածին, 1999, էջ 46-47: Ս. Փրկչի գերեզմանատանը կա 365 տապանաքար: Տե՛ս **Մ. Օրմանյան**, Հայկական Երուսաղեմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, Երուսաղեմ, 1931, 207 էջ:

¹⁵⁹ Գերեզմանատան ավելի քան երեք հարյուր շիրմաքարերի մեջ բավական դժվար և ժամանակատար աշխատանք էր սրբազանի տապանաքարը գտնելը: Այդ հարցում մեզ աջակցեց Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի աշխատակից, իսկ ներկայումս Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքարանի Ժառանգավորաց վարժարանի և Ընծայարանի Աստվածաբանության դասախոս Արամ դպիր Դիլանյանը, ում հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:

Սրբազանի ծննդյան տարեթիվն ինքնակենսագրական նոթերում նշվում է 1833 թ.: Իսկ ձեռագիր հիշատակարաններում հաճախ հանդիպում ենք «զժողովողս բեւեռագրութեանց եւ ազգային յիշատակարանաց Հայաստանի. Մեսրոպ արք. Սմբատեանց Նախիջեանցի» մակագրությունը, որը ընգծված է նաև տապանագրում, «Երեւանցոյ» տարբերակը հավանաբար կապ ունի սրբազանի 1868-1870 թթ. Երևանի փոխթեմակալ առաջնորդ լինելու փաստի հետ:

Մեսրոպ արք. Սմբատյանցի անձնական արխիվը սկզբում եղել է «Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիվանի» նո. 57 ֆոնդում, իսկ 1971 թ. այն մտել է Հայաստանի ազգային արխիվի 429 ֆոնդի մեջ՝ որպես Մ. Սմբատյանցի անձնական արխիվ (1850-1910 թթ.): Մոտ երկու տասնյակ վավերագրեր կան Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի պահոցներում, որոնցից մի քանիսը ժամանակի քայքայումից վերականգնման խիստ կարիք ունեն:

Մեր ուսումնասիրության համար ամենից կարևորը Սրբազանի ուշադրության կենտրոնում եղած կոթողների վրա պահպանված, դարերի ընթացքում մասամբ եղծված, մասամբ էլ անտարբերության մատնված տպագիր և անտիպ հայերեն վիմագրերն են, որոնք անգնահատելի են նաև մեր օրերում: «Մեր երջանիկ նախնեաց սուրբ և բարի խորհրդով և դիտաւորութեամբ յառաջ եկած յիշատակաց վերայ՝ եթէ յատուկ խօսելոյ կամ գրելոյ լինիմք, աշխարհը բաւական չի լինիլ տանելոյ, ուստի միայն համառօտ ծանօթութիւն տալով՝ գրում են, և անցնում, որ ժամանակի ընդարձակախօս պատմաբանին նիւթ և առարկայ տամ գրելու, որք են արձանագրութիւնքն Աստուածահաճոյ շինուածոց, և որպէս զի իսպառ չանհետանան, չջնջուին աշխարհիքից այն յիշատակներն, որ փառք են մեր մեծագործ նախնեաց»¹⁶⁰:

Ամփոփելով Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի հարուստ ու բովանդակալից կենսագրությունը՝ հավելենք, որ իր նպատակային ու անբասիր ապրելակերպով նա կարող է օրինակ հանդիսանալ սերունդներին, և իբրև վերջաբան՝ «Կը բարեմաղթեմք առ ամենակարողն Աստուած, որ իւր իմաստութեան առատ յոյսը պարգեւէ ձեզ ամենեցուն, խորիել, խօսել և գործել խոհական

¹⁶⁰ Մ. Սմբատեանց, Տեղագիր Գեղարքունի, էջ 267:

ինաստութեամբ և հեռատես զգուշութեամբ յօգուտ սիրելի ազգիս մերոյ և պաշտեցեալ եկեղեցւոյս, հեռու պահելով միանգամայն յազգակործան անմիաբանութենէ և յերկպառակութենէ»¹⁶¹:

աղյուսակ I

Մ. ՍՄԲԱՏՅԱՆՑԻ ԿՈՂՄԻՅ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ Ս. ԷԶՄԻԱՇՆԻ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՏԵՂԱՓՈԽԱԾ ՁԵՌԱԳԻՐ ՄԱՏՅԱՆՆԵՐԻ

Ձեռագիր	Գևորգյան հավաքածու	դարը	գրչության վայրը	տեղափոխվել է
2405	Մաշտոց Ձեռաց	ԺԷ (1646 թ.)	Տիգրանակերտ	1882
2406	Մաշտոց Ձեռաց			
2429	Անդրեաս Կապադովկացի, Մեկնություն յայտնութեանն Յովհաննու	ԺԷ		1871
2452	Սաղմոսարան			
2453	Մանրամունք			
2579	Մովսէս Զուղայեցի, Համառոտ ժողովածու ի պէտս բանասիրաց	ԺԸ		1887
2633	Աւետարան	ԺԶ	Կեղի-Խործյան գավառ	1888
2725	Պետրոս Բերթումեան, Քարոզագիրք	ԺԹ (1824 թ.)	Էջմիածին	1887
2836	Աւետարան	ԺԶ		
3047	Աւետարան	ԺԶ	գրիչ՝ Ղազար Ագուլեցի	
3328	Իգնատիոս, Մեկնություն Ղուկասու	ԺԸ (1718 թ.)	Կ. Պոլիս	1882
3360	Ղուկաս Վանանդեցի, Քարոզագիրք	ԺԹ		1888
3361	Կղեմես Գալանոս, Աստուածաբանություն	ԺԹ		
3405	Իգնատիոս, Մեկնություն Ղուկասու	ԺԴ (1357 թ.)		1903
3511	Մաշտոց Ձեռնադրութեան	ԺԸ		1882
3537	Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմություն Հայոց	ԺԸ (1771 թ.)	Էջմիածին	1892
3597	Մարգար Խօջենց Երեւանցի, Համառոտ որպիսություն եկեղեցւոյ	ԺԸ (1799 թ.)	Պետերբուրգ	1890
3620	Ժողովածու	ԺԹ	գրիչ՝ Յովսէփ	

¹⁶¹ Մ. Սմբատեանց, Նկարագիր ս. Ստեփաննոսի, էջ 120:

			Արցախեցի	
3621	Ժողովածու	ԺԹ		
3751	Հայ աշուղներ եւ երգիչներ	ԺԹ	Տփղիս	
4387	Ժողովածու	ԺԷ (1641 թ.)		
4400	Խորհրդատետր	ԺԷ (1672 թ.)	Շահգալղի գիւղ	
1910-1915թթ. հավաքածու				
3817	Յայսմաուրք	ԺԷ (1668 թ.)	Նորաշինիկ-Նախիջևան	
3829	Ժողովածու	ԺԷ (1664 թ.)		
3913	Բառագիրք	ԺԷ (1698 թ.)	Աստապատ	
4146	Գրիգոր Աստուածաբան, առ որս ճառք	ԺԲ (1194 թ.)		
4276	Աւետարան	ԺԷ (1646 թ.)	Կ.Պոլիս	
4578	Մեսրոպ Սմբատեանց, Բելեռաձեւ արձանագրութիւնք Արարատեան նահանգի 1862-1910թթ.	ԺԹ	Էջմիածին, 315 թերթ	
2197	Ժողովածու-ձեռագիր Գ	ԺԸ	Պրուսա	
2554	Եուսիֆ Էֆենդի Զադե, վասն Միզանդարաթի Ռուպի Տայրէին	ԺԹ		
4029	Ժողովածու	ԺԸ	Տաթև	
7347	Աւետարան	ԺԲ (1166 թ.)	Հոռմկլայ	
6271	Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմութիւն տանն Սիսական	ԺԴ, ԺԷ	Տաթև	1867
5096	Մաշտոց	ԺԶ (1588 թ.)	Հիզան	1900
5365	Գրիգոր Նարեկացի, Մատենագրութիւնք	ԺԳ		
449	Ժողովածոյ	ԺԸ (1757 թ.)	Հաշտարխան	1884
469	Ժողովածոյ	ԺԳ (1260 թ.)	Մեծքար անապատ	

**ԵՆԹԱԳԼՈՒԽ Բ. ՄԵՍՐՈՊ ՍՄԲԱՏՅԱՆՑԻ ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ:**

Հայաստանում շինարարական աշխատանքներն իրականացրել են թե՛ աշխարհիկ, թե՛ հոգևոր գործիչները: Նոր ժամանակներում դրանից անմասն չմնացին նաև Մայր Աթոռի միաբանները, այդ թվում՝ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը: Նա իրականացրեց լայնածավալ շինարարական գործունեություն պատմական Նախիջևան, Երնջակ գավառներում և Աղվանքում, որի առհավատչյալներն են մեկ տասնյակից ավելի շինարարական բովանդակությամբ արձանագրությունները: Հայտնի է, որ միայն 1872-1910 թթ. ընթացքում նա օժել է 33 եկեղեցի¹⁶²:

Մ. Սմբատյանցը, գլխավորելով Մուղնիի Ս. Գևորգ վանքի միաբանությունը, 1868 թ. արևելյան վերնահարկում կառուցել է վանական դպրոցի համար նախատեսված սենյակները, բարեկարգել է պարտեզը¹⁶³: 1868-1870 թթ. լինելով Երևանի փոխթեմակալ առաջնորդ՝ Մեսրոպ Սմբատյանցը Քանաքեռի Ս. Հակոբ եկեղեցուն կից բացել է Սահակ Պարթևի անունը կրող թեմական դպրոցը: Ապա նա նորոգել է Երևանի Ս. Սարգիս եկեղեցու առաջնորդարանն ու դպրոցը: Եկեղեցին և օժանդակ շինություններն ավերվել էին 1679 թ. հունիսի 4-ի երկրաշարժի հետևանքով: Նահապետ Ա Եդեսացի (1691-1705) կաթողիկոսի օրոք թեմ վերաշինվել էին դրանք, սակայն XIX դ. սկզբներին կիսախարխուլ էին: 1835-1842 թթ. Հովհաննես Ը Կարբեցու օրոք և թեմակալ առաջնորդ Հովհ. Շահխաթունյանի օժանդակությամբ կառուցվել է նոր և ավելի մեծ չափերով եկեղեցի¹⁶⁴:

1870 թ. Մ. Սմբատյանցի անմիջական միջնորդությամբ հայրը՝ Տեր Աբրահամը և եղբայրները հիմնել են հայրենի Նորս գյուղի դպրոցը, որն ընդմիջումներով գործել է մինչև 1920 թ.¹⁶⁵: 1875 թ. նրանք վերանորոգել են գյուղի

¹⁶² ՀԱԱ, գործ 239, Կենսագրական տեղեկություններ Մ. Սմբատյանի մասին, թերթ 7:

¹⁶³ Մ. Սմբատյանց, Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի, էջ 558:

¹⁶⁴ Մ. Սմբատյանց, Տեղագիր Գեղարքունի, էջ 8: Հայտնի է Ձորագետի անապատ անվամբ, եղել է Երևանի թեմական առաջնորդարանի եկեղեցին: XX դ. դարձել է Արարատյան հայրապետական թեմի առաջնորդանիստ եկեղեցին: 1971-1976 թթ. վերակառուցվել է Վազգեն Ա (1955-1994) կաթողիկոսի կողմից: Տե՛ս ԲՀ, էջ 326:

¹⁶⁵ ՀԱԱ, գործ 44, թերթ 110: Ա. Այվազյան, ՆՎԺ, հատոր 2, էջ 52:

հարավային հատվածում գտնվող Ս. Երրորդություն բազիլիկ եկեղեցին, որը կառուցվել է բազալտից XIV դ.: Այն ունեցել է երկու մուտք՝ արևմուտքից և հյուսիսից, նորոգվել է մի քանի անգամ¹⁶⁶: 1875-1876 թթ. վերանորոգման մասին է վկայում խաչքարի վրա պահպանված արձանագրությունը.

1. *Յամի տեառն 1875 և Հայոց ՌՅԻԵ. ի կայսերութեան ռուսաց Բ Ալէքսանդր Նիկոլայևիչի և ի կաթողիկոսութեան ամենայն Հայոց Տեառն Գէորգայ Դ. նորոգեցաւ սուրբ Երրորդութիւն եկեղեցիս արդեամբք ժողովրդոց Նորս գեղջ վերակացութեամբ Աբրահամ քահանայի տէր Կարապետեան Սմբատեանց և որդւոյ նորին Սարգիս քահանայի և երեսփոխան Պօղոսի Եւսեբեանց*¹⁶⁷:

Մեկ այլ արձանագրություն պահպանվել է գյուղի աղբյուրի քարի վրա.

2. *Յամի տեառն 1875 և Հայոց ՌՅԻԵ. Ի կայսրութեան ռուսաց Ալէքսանդր Բ Նիկոլայևիչի և ի կաթողիկոսութեան ամենայն Հայոց Տէր Գէորգայ Դ. Շինեցաւ աղբիւրս ի վանելումն տոհմին Սմբատեանց, արդեամբք Աբրահամ քահանայի տէր Կարապետեան-Սմբատեանց և որդւոյ նորին Սարգիս քահանա և պարոն Յակոբայ*¹⁶⁸:

1864-1866 թթ. Մ. Սմբատյանցը Շամբի (Դարաշամբի) կամ Մաղարտայի Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանքի վանահայր լինելու տարիներին վերանորոգել է տաճարի տանիքը՝ հիշատակություն թողնելով զանգակատան առաջին հարկի՝ հյուսիսարևմտյան մույթի հարավային նիստին, 15 տող (նկար 5, գրչագիր 2):

¹⁶⁶ XX դարի 80-ական թթ. քանդված էր եկեղեցու հյուսիսային ավանդատունն ու պատի մի մասը: Ներկայիս վիճակն անհայտ է: Տե՛ս **Ա. Այվազյան**, Նախիջևան, էսսեներ, հետազոտման ուղեգրություններ, էջ 593:

¹⁶⁷ **Ա. Այվազյան**, ՆՎԺ, հատոր 2, էջ 55, արձ. 221: **Ղ. Ալիշան**, Սիսական, էջ 484-485: Արձանագրության մեջ նշվում է 1875 և ՌՅԻԵ (1876 թ.), որը հավանաբար թյուրիմացության արդյունք է: Մեկ այլ գրառման մեջ արձանագրության վերջում հիշատակվում է «*իրիցփոխան Մարգարայ Մկրտչեան*»: Տե՛ս **ՀԱԱ**, գործ 44, թերթ 112-113: **Ա. Այվազյան**, ՆՎԺ, հատոր 2, էջ 59:

¹⁶⁸ **ՀԱԱ**, գործ 44, թերթ 13բ: Արձանագրությունը գրառվել է նաև այսպես. «*Յամի տեառն 1875 և Հայոց ՌՅԻԵ. Ի կայսրութեան ռուսաց Ալէքսանդր Բ Նիկոլայևիչի և ի կաթողիկոսութեան ամենայն Հայոց Տէր Գէորգայ Դ. Ի տոհմին Սմբատեանց շինի յիշատակ, աղբիւր բոխեցելոց ջրոյ անքանակ, Սարգիս քահանայի ծախիւք Նորսաբնակ, որդւոյ Աբրահամու տեառն հաղթանակ*»: Տե՛ս **ՀԱԱ**, գործ 44, էջ 18ա: **Ա. Այվազյան**, ՆՎԺ, հատոր 2, էջ 59, արձ. 251: Այստեղ ևս թվականը հիշատակվում է 1875 և ՌՅԻԵ, որը ճիշտ չէ:

3. ՅԱՄԻ **ՏՈՆ** 1865, ԵՒ ԼՈՒՍԱԽՈՐԶԱԿԱՆ 1565 ԵՒ ԱԶԳԱՂԱԿԱՆ ՌՅԺԴ, / Ի ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՌՈՒՍԱՅ 2, ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ ՆԻԿՕԼԱԵԻՉԻ / Ի ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԼԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ՝ ՀԱՅՈՑ **ՏՈՆ** Ա. ՄԱՏԹԵՆՍԻ / Ի ԹԱԳԱԽՈՐՈՒԹԵԼԱՆ ՊԱՐՍԻՑ ՆԱՍՂՐԱԴԻՆ ՇԱՀԻ ԵՒ / Ի ԿԱՆԱՅՐՈՒԹԵԼԱՆ ՄԵՍՐՈՎԲ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՍՄԲԱՏԵԼԱՆՑ / ՆՈՐՈԳԵՅԱԻ ՏԱՆԻՔ ՍԵՂԱՆՈՅ ՏԱՃԱՐԻՍ / ԱՐԴԵԱՄԲ Վ. ԱԳՈՒԼԵՑԻ ՄԱՀՏԵՍԻ ՊԼԱՂՈՆ ԳԱԼՈՒՍՏԻ / ԵՒ ՈՐԴԻՈՅ ՆՈՐԻՆ ԱԶՆԻԻ ԱԻԵՏԻՍ ԱՂԱՅԻ / ԵՒ ՈՐԴԻՈՅ ՆՈՐԻՆ ԱԶՆԻԻ ԱՂԷՔՍԱՆԴՐԻ ՏԼԷՂԱՆՑ / ԵՒ ՅԱՄԻ **ՏՆ** 1866 / Ի ԿԱՂԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԼԱՆ՝ ԱՄԵՆԱՅՆ՝ ՀԱՅՈՑ **ՏՆ** ԳԵՈՐԳԵԱՅ Դ / ՆՈՐՈԳԵՅԱԻ ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԿՈՂՄՆ ՏԱՆԵՑ ՏԼԱՃԱՂԻՍ / ԱՐԴԵԱՄԲԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎԱՐԴՈՅ ՎԵՐԻ ԵՒ ՆԼԵՐՔԻՆ՝ ԱԳՈՒԼԵՑԻ / ՆՈՒԻՐԵԼՈՅ ԸՆԴ ՁԵՌՆ ԲԱՐԵՊԼԱՇՏ ԻՇԽԱՆԱՅՆ / ՊԼԱՂՈՆ ՄԿՐՏԻՉ ԱՂԱ ՅԻ ՏԼԷ ՂԱՆՑ ԵՒ ՊԼԱՂՈՆ ՊՕՂՈՍԻ ԱՂԱՄԱԼԵՄԵՆՑ¹⁶⁹:

1875-1879 թթ. Մ. Սմբատյանցը Վահան Ամատունու հիմնած (443 թ.) եկեղեցու տեղում կառուցել է Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցին, որը լուսավորության փոքրիկ ճրագ է, «անշեջ պիտի մնայ յաւիտեն և ոչ սակաւ լոյս տա»¹⁷⁰: Շինարարությանն օժանդակել են Ամենայն հայոց Գևորգ Դ կաթողիկոսը (1866-1882 թթ.) և Օշականի բնակչությունը: Ավելի վաղ՝ 1860 թվին, եկեղեցուն կից նա բացել է գյուղի ծխական դպրոցը: 1884 թ. ավարտելով եկեղեցու արևելյան մասում գտնվող կրկնահարկ զանգակատան կառուցումը՝ գմբեթի վրա Մ. Սմբատյանցը կանգնեցրել է մեծադիր խաչ (թիֆլիսեցի Ա. Թայիրյանի նվիրատվությունն է): Եկեղեցու աջակողմյան ավանդատանն է գտնվում վկայարանի պատմությունն ավանդող հետևյալ մեծածավալ արձանագրությունը, 16 տող (նկար 6, գրչագիր 3)։

¹⁶⁹ **Մ. Սմբատյանց**, Նկարագիր ս. Կարապետի, էջ 18-19: **Ա. Հախնազարյան**, Արտագի երեք վանքերը, Երևան, 2012, էջ 318:

¹⁷⁰ **ՀԱԱ**, գործ 167, Օշական գյուղի դպրոցի և Ս. Մաշտոց եկեղեցու վերականգնման մասին, թերթ 3ա:

4. ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 441 ՓԵՏՐՎԱՐԻ 20 / ՎԱՀԱՆ ԱՄԱՏՈՒՆԻ ԻՇԽԱՆՆ
ԱՄ/ ՓՈՓԵԼՈՎ ԱՍՏ ՅՕՇԱԿԱՆ ԸԶՄԱՐ/ՄԻՆ ՍՐԲՈՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ
ՄԵԾԻՆ / ՄԵՍՐՈՎԲԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆՉԻՆ ԿԱ/ՌՈՒՑԵԱԼ Է ‘Ի ՎԵՐԱՅ
ԴԱՄԲԱՐԱՆԻՍ / ՅԱՆՈՒՆ ՆՈՐԻՆ ԶԵԿԵՂԵՑԻՍ. ԶՈՐ / ՆՈՐՈԳԵԱՅ
ԱՄԻ 1640 ՓԻԼԻՊ/ՊՈՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ. ԵՎ Ի ՎԵՐՋ/ՆՈՒՄՍ ՅԱՄԻՆ
1875 ՆՈՐՈԳԵԱՅ / ԳԷՈՐԳ Դ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ՏՐՕՔ / ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ
ՀԱՅՈՑ ԵՐԵՎԱՆԱՅ / ԵՎ ԱՅԼ ՎԻՃԱԿԱՅՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ / ԻՍԿ
ԶՏԱՊԱՆՍ ԿԱՆԳՆԵԱՅ Ի ՅԻՇԱ/ՏԱԿ Կ.ՊՈԼՍԵՑԻ ԱՆԴՐԷԱՍ
ԱՐՔԵՊԻՍ/ԿՈՊՈՍՆ ՅԱՄԻՆ 1882 ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՌՅԼԱ¹⁷¹:

1887-1894 թթ. զբաղեցնելով Շամախու, Անդրկասպյան և Բաքվի թեմակալ առաջնորդի պաշտոնը՝ Մ. Սմբատյանցը երկրամասում իրականացրել է նաև շինարարական գործունեություն: Նրա նախաձեռնությամբ վերակառուցվել կամ կառուցվել են 9 եկեղեցի, 9 դպրոց, այդ թվում՝ Ս. Սաղիանի վանքն ու վանական դպրոցը (բաքվաբնակ Բուդաղյան եղբայրների նյութական միջոցներով), Բաքվի աղքատանոցը (մեծահարուստ Դիլարյանցի աջակցությամբ), Շամախի քաղաքի արական դպրոցը, որը գործում էր մինչև 1881 թ., սակայն շինության այրվելուց հետո այն փակվել է ցարական կառավարության հրամանով: 1890 թ. Մ. Սմբատյանցը ձեռնարկում է նոր դպրոցի շինարարությունը: Դպրոցը ժամանակին ուներ հարուստ գրադարան, որտեղ պահվում էր 6 ձեռագիր և 450 տպագիր գիրք, և ընթերցասրահ¹⁷²: Նրա անմիջական մասնակցությամբ կառուցվել կամ վերաբացվել են Գանձակ¹⁷³, Գիրք¹⁷⁴, Ղուլակա¹⁷⁵ (Ղալակա), Քիլվար¹⁷⁶, Մեյսարի¹⁷⁷, Ավանաշեն

¹⁷¹ **Լ. Հովհաննիսյան**, Օշական, էջ 26:

¹⁷² **Գ. Սյրեփանյան**, Համառոտ ակնարկ Շամախու թեմական դպրոցի պատմությունից, 2006, էջ 69-70:

¹⁷³ Գանձակի (Գյոքչայի գավառ, ներկայիս Իսմայիլի շրջան) եկեղեցական-ծխական արական միդասյա դպրոցը կառուցվել է բաքվեցի Հայրապետ Քոչարյանցի ջանքերով: 1889 թ. դպրոցի շինության հիմքերը օրհնվել են Մ. Սմբատյանցի կողմից: Մինչև 1896 թ. դպրոցը մի կերպ է գոյատևել նյութական միջոցների բացակայության պատճառով: Տե՛ս **Ս. Կարապետյան**, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 20:

¹⁷⁴ Գիրք (Գյոքչայի գավառ, ներկայիս Իսմայիլի շրջան) գյուղի արական ծխական դպրոցը հիշատակվում է սկսած 1870 թ., հավանաբար Մ. Սմբատյանցը վերաբացել կամ վերաշինել է այն: Տե՛ս **Գ. Սյրեփանյան**, Համառոտ ակնարկ Բաքու քաղաքի հայկական եկեղեցիների պատմության, 2007, հավելված 7:

¹⁷⁵ Ղուլակայի (Գյոքչայի գավառ, ներկայիս Իսմայիլի շրջան) արական ծխական դպրոցը գործել է 1868 թ.: Նույն տեղում:

գյուղերի եկեղեցական դպրոցները, Բաքվի հայկական գերեզմանատան Ս. Հարություն մատուռը, Քեալբանդ¹⁷⁸, Բիխտան կամ Բիլիստան¹⁷⁹, Աղբուլաղ¹⁸⁰, Արփավուտ¹⁸¹, Հնդար¹⁸², Քովլուջ¹⁸³, Բզավանդ¹⁸⁴ գյուղերի եկեղեցիները¹⁸⁵:

Սրբազանը բարեկարգել և ավարտին է հասցրել Շամախու թեմի առաջնորդանիստ Սաղիանի Ս. Ստեփաննոս կիսավեր վանքի նորոգումը, որը մեծ հանդիսությամբ օծվել է 1887 թ. նոյեմբերի 8-ին: Սաղիանը գավառի հինավուրց և հայահոծ գյուղերից է, այն հայտնի է նաև «Սաղբաւ» անվանումով¹⁸⁶: Վանքը եղել է եպիսկոպոսանիստ մինչև 1838 թ.: Վանական համալիրի մեջ մտնում են Ս. Ստեփաննոս եկեղեցին, միաբանական և տնտեսական շինությունները, պարիսպը, աղբյուրները, գերեզմանոցը: Դրանք վերանորոգվել են մի քանի անգամ, վերջինը՝ 1872 թ. հունվարյան երկրաշարժից հետո: XX դ. սկզբներին հայ-թուրքական բախումների հետևանքով մեծ վնասներ է կրել և վերջնականապես ոչնչացվել է

¹⁷⁶ Քիլվարի (Ղուբայի գավառ, ներկայիս Իսմայիլի շրջան) ծխական դպրոցը գործել է 1875 թ.: Նույն տեղում:

¹⁷⁷ Մեյսարիի (Շամախու գավառ) ծխական դպրոցը բացվել 1894 թ.: Նույն տեղում:

¹⁷⁸ Քեալբանդի (Գյոթջայի գավառ, ներկայիս Իսմայիլի շրջան) Ս. Աստվածածին եկեղեցին նշվում է 1916թ. գործող եկեղեցիների ցանկում: Նշվ. աշխ., հավելված 5:

¹⁷⁹ Բիլիստան (Շամախու գավառ) գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցին XIX դարի 80-ական թթ. հիմնավերվիճակում էր: Տե՛ս **Ս. Կարապետյան**, նշվ. աշխ., էջ 19: Այն նշված է նաև 1916 թ. գործող եկեղեցիների ցանկում: Տե՛ս **Գ. Սյրեփանյան**, նշվ. աշխ., հավելված 5:

¹⁸⁰ Աղբուլաղի (Գյոթջայի գավառ, ներկայիս Իսմայիլի շրջան) Ս. Մեսրոպ եկեղեցին նշվում է 1916 թ. գործող եկեղեցիների ցանկում: Տե՛ս **Գ. Սյրեփանյան**, նույն տեղում:

¹⁸¹ Արփավուտի (Շամախու գավառ) Ս. Մեսրոպ կամ Ս. Լուսավորիչ եկեղեցին նշված է 1916 թ. գործող եկեղեցիների ցանկում: Նույն տեղում:

¹⁸² Հնդարի (ներկայիս Իսմայիլի շրջան) Ս. Աստվածածին եկեղեցին արդեն XIX դարի 80-ական թթ. գտնվում էր վթարային վիճակում երկրաշարժի հետևանքով: 1893 թ. հոկտեմբերին Մ. Սմբատյանցը օրհնել է սրբատաշ քարով կառուցված նորաշեն եկեղեցին: Տե՛ս **Մ. Սմբատյանց**, Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի, էջ 360: **Ս. Կարապետյան**, Շամախու գավառի գյուղերի պատմությունից, ԼՀԳ, 1989, թիվ 12, էջ 69: **Նույնի՝** Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 9: Եկեղեցին կառուցվել է 1844 թ., նշվում է 1916 թ. գործող եկեղեցիների ցանկում: Տե՛ս **Գ. Սյրեփանյան**, նշվ. աշխ., հավելված 5:

¹⁸³ Քովլուճի (ներկայիս Իսմայիլի շրջան) Ս. Աստվածածին եկեղեցին գոյություն չունի 1980-ական թթ.: Տե՛ս **Ս. Կարապետյան**, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 11: Գործող եկեղեցի է եղել 1916 թ. դրությամբ: Տե՛ս **Գ. Սյրեփանյան**, նույն տեղում:

¹⁸⁴ Բզավանդի (ներկայիս Իսմայիլի շրջան) Ս. Աստվածածին եկեղեցին հիմնավեր էր 1980-ական թթ.: Տե՛ս **Ս. Կարապետյան**, նշվ. աշխ., էջ 18: Գործող եկեղեցի է եղել 1916 թ.: Տե՛ս **Գ. Սյրեփանյան**, նույն տեղում:

¹⁸⁵ **Մ. Սմբատյանց**, Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի, էջ 364:

¹⁸⁶ **Գ. Սյրեփանյան**, Բաքվի նահանգի հայությունը XIX դարի II կեսին, էջ 88:

1988-1989 թթ.¹⁸⁷: Վանքում են գտնվել Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի և Մխիթար Գոշի արձաթյա և ոսկեզօծ աջերը¹⁸⁸:

Հոգևոր առաջնորդ լինելու տարիներին Մ. Սմբատյանցը 1887 թ. բացել է Սաղիանի Ս. Ստեփաննոս եկեղեցու հարավային դուռը (նախկինում ուներ միայն մեկ դուռ՝ արևմուտքից), որն «աւելի շքեղացրեց տաճարը»¹⁸⁹: Սովորաբար միջնադարյան եկեղեցիներն ունեին գլխավոր մուտք՝ արևմուտքից և երկրորդական՝ հարավից: Հյուսիսային մուտքը բացվում էր միայն կից կառույցների առկայության դեպքում¹⁹⁰: Տաճարի հարավային դռան բարավորին պահպանվել է արձանագրություն՝ 6 տող (նկար 7, գրչագիր 4).

5. Առաջնորդ հայոց թեմին Շամախույ/Մեսրոպը եպ/ի/ն/կոպոս/ Սմբատեանց Նախիջևանցի/էօծ գրաճարս յեք բանալ տալոյ զհարաւային/նոր դուռնս ի յիշատակ ծնողացն, և յաւարտս/ածելոյ զշինու/թ/ ի/ւն/ տաճարիս 'ի հայր/ա/կ/ե/կրու/թեա/ն ամ/ենայն/ /Տ. Մակարա. յամի Տ. 1887 և հայկական (4378)¹⁹¹:

1888 թ. Մեսրոպ Սմբատյանցը բացել է դպրոցը, 1887-1893 թթ. ընթացքում ավարտել է վանքի կաթողիկեի շինարարությունը, իսկ տնտեսատան վրա կառուցել է վանահայրերի համար նախատեսված վեց սենյակները: Այդ մասին է վկայում սենյակների դռան ճակատի մեծածավալ արձանագրությունը.

6. Յամի Տեառն 1888, եւ Հայկական 4380, ի Հայրապետութեան ամենայն Հայոց Տ. Մակարայ, եւ ի կայսրութեան ամենայն Ռուսաց Գ. Աղեքսանդրի, փնօրէնութեամբ Առաջնորդի Հայոց թեմի Շամախույ Մեսրոպը Արքեպիսկոպոսի Սմբատեանց Նախիջեանցոց եւ վերակացութեամբ վանահօր Սուրբ Ստեփաննոսի վանից Սաղիանի Ստեփաննոս քահանայի Աստապարցոյ՝ շինեցաւ առաջնորդարանս արդեամբք Բագուաբնակ պ. Կարապետ աղայի Լալաեանց, և յարգոյ

¹⁸⁷ Գ. Ստեփանյան, Շամախու հայոց թեմի Սաղիանի ս. Ստեփաննոս Նախավկա վանքի պատմությունը, Երևան, 2007, էջ 9:

¹⁸⁸ Մ. Բարխուդարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 95:

¹⁸⁹ Մ. Սմբատեանց, Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի, էջ 19:

¹⁹⁰ Տ. Մարության, Հայ դասական ճարտարապետության ակունքներում, Երևան, 2003, էջ 76:

¹⁹¹ Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 19: Սույն արձանագրությունը պահպանվել է մինչև 1986 թ.: Ս. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 62, արձ. 309, լուսանկար 103:

եղբարց Բուդաղեանց, Ադամեանց, Մելիքեանց, Ասլանեանց,
Եղիազարեանց եայլոց¹⁹²:

Ս. Ստեփաննոս եկեղեցու արևելյան ճակատին ևս կա արձանագրություն՝ 12 տող (նկար 8, գրչագիր 5).

7. [Յ]ամ[ի] ՏՌՆ 1893/ հայկական 4385/ Ի հայրապետութեա/ ն
ամենայն/ հայոց/ Տ. Մկրտչի, տնօրէնութեամբ առ/աջնորդի
թեմիս Մեսրոբ արքեպիսկոպոսի/ Սմբատեանց շինեցաւ
կաթնողիկէն/ վանիցս 600 թուրի տրօք Բագուա/բնակ պ/աւր/ն
Նիկողայի Ստեփանեան Թադոսեւանց ի յիշ/աւր/աւկ հանգուցեւաւ
Մարիա/մու դստեր հօրեղբօր իւրոյ/ Չաքարիայի/ Թադոսեանց¹⁹³:

Շամախու թեմի ուխտատեղիներից է Քարքանջ գյուղի գերեզմանատանը գտնվող Ս. Սահակ մատուռը (XV-XVI դդ.): Այն կառուցվել է ազգությամբ պարսիկ Յուսուֆի պատվին, ով քրիստոնյա մկրտվելով՝ ստացել է Սահակ անունը: Նա քարոզչությամբ շրջել է Նախիջևանում, Շիրվանում, Միջին Ասիայում: Սակայն կրոնափոխության համար պարսիկները նրան նահատակվել են, իսկ քրիստոնյաները մարմինն ամփոփել են հանգստարանում, որտեղ էլ հետագայում կառուցվել է մատուռ-վկայարանը¹⁹⁴: Մատուռի արևմտյան մուտքի ճակատին կա 13 տող արձանագրություն (նկար 9, գրչագիր 6).

8. Յամի ՏՆ 1891 հայկական 4382/ տնօրէնութեամբ առ/աջնորդին/
հայոց Շամախոյ վիճակի/ Տ. Մեսրոպ արքեպիսկոպոսի/ Սմբատեանց
Նախջեւանցոյ/ Ի հայրապետութեան ամենայն/ հայոց/ Տ. Տ. Մակարայ
կաթնողիկ(ոյ)կոսի/ նորոգեցաւ սուրբ Սահակայ/ նահապարակ
վարդապետի մատուռ/ս/ տրօք բարեպաշտ ազգայնոց/ մերոց որ ի
Բաքու քաղաքի/ վերակացութեամբ Կարապետ քահանայի/ Տէր
Կարապետեան Քարքանջոյ¹⁹⁵:

¹⁹² Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ, էջ 127: Լուսանկարը չի պահպանվել:

¹⁹³ ՀԱԱ, գործ 79, թերթ 73ա: Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 79: Ս. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 62, արձ. 313, լուսանկար 107:

¹⁹⁴ Ս. Կարապետյան, նշվ. աշխ, էջ 74:

¹⁹⁵ Մ. Սմբատեանց, նույն տեղում: Ս. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 74, արձ. 392, լուսանկար 143:

Մատուռի հարակից տարածքում եղած սեղանատան վերանորոգման մասին ևս եղել է արձանագրություն.

9. Յամի տեառն 1891 եւ հայկական 4382. Հրամանաւ առաջնորդ Մեսրոպը արքեպիսկոպոսի շինեցաւ սեղանատունս ուխտաւորաց տրօք Բագուեցի հայոց վերակացութեամբ Քարքանջայ Կարապետ քահանայի Տէր Կարապետեանց¹⁹⁶:

Բաքու քաղաքում հայերը թվով երկրորդն էին մահմեդական բնակչությունից հետո: XIX դարում այստեղ գործում էին հայկական եկեղեցիներ, դպրոցներ, «Մարդասիրական» ընկերությունը, մատենադարանը¹⁹⁷, աղքատանոցը: Վերջինիս օրինումը տեղի է ունեցել Ամենայն հայոց Մակար կաթողիկոսի կողմից 1888 թ., որի մասին է վկայում շինության պատին պահպանված ընդարձակ արձանագրությունը¹⁹⁸: Հիշատակվում են մի քանի արձանագրություններ, որոնք առնչվում են Մ. Սմբատյանցի շինարարական գործունեության հետ: Բաքվի հայկական դպրոցի պատին.

10. Յամի 505 1888 և հայկական 4380 ի 23 հոկտեմբերի ի կայսրութեան ամենայն ոռոսաց Աղէքսանդր Գ-ի, և ի Հայրապետութեան ամենայն Հայոց Տ. Տ. Մակարայ, որոյ ի ներկայութեամբ ի ձեռն Առաջնորդի թեմին Հայոց Շամախոյ Մեսրոպը Արքեպիսկոպոսի Սմբատեանց օրհնեցաւ հիմն Ազգային ուսումնարանիս, որ կառուցաւ արդեամբք Բագուայ հայ հասարակութեան և ջանիք բարձրագոյնս հաստատել յանուն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին՝ Մարդասիրական ընկերութեան Հայոց Բագու քաղաքիս. Ի 25 թդ տարեդարձի նոյն ընկերութեան առ նախագահութեամբ Խորհրդոյ նորին Քրիստոփորի Անտօնեանց¹⁹⁹:

Բաքվի հայկական գերեզմանատանը Մ. Սմբատյանցի օժանդակությամբ կառուցվել է քաղաքի երրորդ հայկական եկեղեցի-մատուռը: Կառուցման

¹⁹⁶ Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 168: Սույն արձանագրությունը պահպանված չէր արդեն XXդ. 80-ական թթ.: Մ. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 75:

¹⁹⁷ Մ. Բարխուդարեանց, նշվ. աշխ., էջ 85:

¹⁹⁸ Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 382:

¹⁹⁹ ՀԱԱ, գործ 78, Տեղեկություններ Սադիանի սբ. Ստեփաննոս և Մեյսարի սբ. Աստվածածին վանքերի մասին, թերթ 5: Մ. Սմբատեանց, Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի, էջ 381:

նախաձեռնողը թիֆլիսեցի, սակայն բաքվաբնակ Մարիամ Գրիգորյան Միքատձեն է, ում առաջարկը մեծ ոգևորությամբ ընդունեցին թե՛ սրբազանը, թե՛ քաղաքի հայ բնակչությունը: 1894 թ. Բաքվում Մ. Սմբատյանցի կողմից օրհնվել է եկեղեցի-մատուռի մարմարյա հիմնաքարը: Իսկ 1895 թ. հունվարի 26-ին թեմի ժամանակավոր առաջնորդ Մակար եպիս. Բարխուդարյանցն օծել է եկեղեցին Ս. Հովհաննես-Մկրտիչ անվամբ, թեև Շամախու հայոց թեմի եկեղեցիների մասին կազմած տեղեկագրերում այն հիշատակվում է Ս. Հարություն²⁰⁰: Մարմարյա հիմնաքարին եղել է հետևյալ շինարարական արձանագրությունը.

11. Յամի **ՏՈՒ** 1894 , և Հայկական 4386. զհիմն **ՍԲ** Հարութեան Կաճարիս՝ շինելոյ ծախութ Տիֆլիսեցի հայազգի Մարիամու Գրիգորեան Միքատձե ևժժ Առաջնորդ Բագուայ նահանգի Մեսրոպ Արքեպ/իսկոպո/ս Սմբատեանց²⁰¹:

Մ. Սմբատյանցը վերանորոգել է տվել քաղաքի գլխավոր Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու խարխված գմբեթը²⁰²:

1897-1907 թթ. Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը հոգևոր գործունեություն է ծավալել Սյունյաց Երնջակ գավառում: Գավառի Ապրակունիսի Ս. Կարապետ վանքը եղել է միջնադարյան Հայաստանի գրչության խոշոր կենտրոններից մեկը, ունեցել է հարուստ գրադարան: 1892 թ. Մ. Սմբատյանցը այստեղից Մայր Աթոռի մատենադարան է տեղափոխել 5 ձեռագիր: 1897 թ. դրությամբ վանքում մնացել էր ընդամենը 4 ձեռագիր²⁰³:

Վանական համալիրի մեջ մտնում են Ս. Կարապետ եկեղեցին, Ս. Ստեփաննոս մատուռը, վանական դպրոցը, կացարանները: Ս. Ստեփաննոս մատուռի (կառուցվել է 1653-1656 թթ., վերակառուցվել է 1714 թ.) ներսում կան Սրբազանի շինարարական գործունեությունը փաստող մի քանի արձանագրություններ: Դրանք են՝

²⁰⁰ Գ. Սյրեփանյան, Համառոտ ակնարկ Բաքու քաղաքի հայկական եկեղեցիների պատմության, էջ 164-165:

²⁰¹ Մ. Սմբատեանց, Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի, էջ 308:

²⁰² Գ. Սյրեփանյան, Համառոտ ակնարկ Բաքվի Սբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու պատմության, ԼՀԳ, 2009, 3, էջ 51:

²⁰³ Տե՛ս Մ. Սմբատեանց, Նկարագիր Երնջակայ, էջ 112-115:

12. *Յամի Տեառն 1900 եւ հայկական 4393, նորոգեցաւ կաթողիկէն եւ տանիքն տաճարի սուրբ Կարապետ վանիցս, հսկողութեամբ վանահայր Մեսրոպ Արքեպիսկոպոսի Սմբատեանց, ծախիւք Նախիջեանայ գաւառի բարեպաշտ ժողովրդոց*²⁰⁴:

Պահպանվել է ևս երկու արձանագրություն, որոնցից մեկը փայտե խաչկալի վրա է, մյուսը՝ վարագույրի: Խաչկալին՝

13. *Յամի Տեառն 1898 եւ Հայկական 4390 Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Սմբատեանց Նախիջեանցի եր նորոգել զխաչկալս ծախիւք ժողովրդեան Նախիջեանայ գաւառի*²⁰⁵:

Մեսրոպ Սմբատյանցի հիշատակության մեջ *ծախիւք* բառը տրված է *ծախուք* տարբերակով: Նորագույն շրջանում արձանագրությունը վերծանել է Ա. Այվազյանը, որից էլ վերցնում ենք²⁰⁶:

Վարագույրին՝

14. *Վարագոյրս յիշատակ է Ագուլեցի Դիւսարեանց Սարգսի կին Նունէի եւ որդւոցն նորին Յովհաննիսի, Մկրտչի եւ Աննիկի ի դուռն սուրբ Կարապետին ի ժամանակս վանահայրութեան Մեսրոպ Արքեպիսկոպոսի Սմբատեանց. ընթերցողք յաղօթս յիշեցէք: Յամի Տեառն 1901 եւ Հայկական 4394 Նոյեմբ. 15*²⁰⁷:

Այստեղ էր գտնվում գավառի սրբությունը՝ Ամենափրկիչը (մասունքներ Քրիստոսի խաչափայտից և Աջից) և Հազարախաչը, որի մեջ պահվում է Քրիստոսի լվացարանակոնքի մի մասը²⁰⁸: Բարեբախտաբար, «Հազարախաչը» ներկայումս գտնվում է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում և դրված է Իջման Ս. Սեդանի դիմաց, Ավետարաինին կից: Խաչ-մասունքարանի ստորին խաչաթևի աջ կողին առկա է

²⁰⁴ *Մ. Սմբատեանց*, նշվ. աշխ., էջ 19: *Ա. Այվազյան*, ՆՎԺ, հատոր Դ, էջ 17, արձ. 19: Լուսանկարը չի պահպանվել:

²⁰⁵ *Մ. Սմբատեանց*, նշվ. աշխ., էջ 8:

²⁰⁶ *Ա. Այվազյան*, նշվ. աշխ., էջ 19, արձ. 41, լուսանկար 10ա, էջ 137:

²⁰⁷ *Մ. Սմբատեանց*, նշվ. աշխ., էջ 8: *Ա. Այվազյան*, նշվ. աշխ., էջ 19, արձ. 42, լուսանկարը չի պահպանվել:

²⁰⁸ Այս սրբությունն ընդունում էին հայերը, անգամ մահմեդականները: Տե՛ս *Մ. Սմբատեանց*, նշվ. աշխ., էջ 383:

երկտող «Սրբոյ Հազարափրկչին պահապան Սուրբ Խաչս, յիշատակ Երեմիա վարդապետի Թանգեանց, միաբան Երնջակու Ս. Կարապետի վանից, 1857»²⁰⁹:

Այս սրբության մասունքների համար 1898 թ. Մեսրոպ Սմբատյանցը պատրաստել է տվել մեծադիր արծաթյա ոսկեզօծ խաչ, որն ունեցել է արձանագրություն.

*15. Յամի Տեառն 1898, և Հայկական 4390. կազմեցաւ սուրբ Խաչս Ամենափրկիչ անւանեալ, յորում մասն խաչափայտին Քրիստոսի, ծախութ Նախիջևանայ գաւառի հայ ժողովրդոց, կարգադրութեամբ Մեսրոպ Արքեպիսկոպոսի Սմբատեանց՝ յանուն Երնջակայ սուրբ Կարապետի վանից*²¹⁰:

Կարևոր գործերից մեկն էլ 1900 թ. վանքի ջրաղացի վերանորոգումն է:

*16. Յամի տեառն 1900, եւ հայկական 4393, հրամանաւ Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Սմբատեանց վանքական ջրաղացս ի հիմանց նորոգեցաւ յիշատակ Ջուղայեցոց, որք ուխտեալ են ջրաղացիս քարերը միշտ ընծայել վանքին*²¹¹:

Վերջին երկու արձանագրությունները հավանաբար տեղում չեն եղել արդեն XX դարի 80-ական թթ.:

1898 թ. Մ. Սմբատյանցը վանքի տարածքում հիմնել է այգի և զբաղվել է շերամապահությամբ՝ տնկելով 1500 թթենի: Նա կարծում էր, որ «վանքերը պէտք է կառավարուեն իրենց կալվածների արդիւնքով՝ առանց սպասելու բարեպաշտ ուխտատուների ականայ տուած ողորմութեանը»²¹²:

Ցավոք, Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի կողմից բարեկարգված կամ կառուցված այդ շինությունների մեծ մասը գտնվում է Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դուրս և դրանց քարեղեն ապացույցների պատահիկներն են մասամբ մեզ հասել XX դարի 70-80-ական թվականներին կատարած ուսումնասիրությունների շնորհիվ:

²⁰⁹ **Ս. Հարությունյան**, Վաղարշապատ. վանքերը և վիմական արձանագրությունները, Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 64, ծնթ. 180:

²¹⁰ **Մ. Սմբատեանց**, նշվ. աշխ., էջ 70:

²¹¹ **Մ. Սմբատեանց**, նշվ. աշխ., էջ 60:

²¹² **Մ. Սմբատեանց**, նշվ. աշխ., էջ 42-43:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔԵՂԻՍԿՈՊՈՍ ՍՄԲԱՏՅԱՆՑԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿՆ ՈՒ ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

Ամեն մարդ՝ որ զգացմունք, խելք ու հանճար ունի,
աշխատում է մի յիշատակ թողուլ...²¹³

ԵՆԹԱԳԼՈՒԽ Ա. «ՏԵՂԱԳԻՐ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ ԾՈՎԱԶԱՐԴ ԳԱՒԱՌԻ»
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ: Մեսրոպ արք. Սմբատյանցը մեզ է ավանդել ավելի քան մեկ տասնյակ տպագիր և անտիպ ուսումնասիրություններ, որոնցից յուրաքանչյուրը նրա երկարատև աշխատանքի արգասիքն է համարվում: Ցավոք, այդ ուսումնասիրություններից միայն երեքն են հրատարակվել (մյուսները գտնվում են արխիվային ֆոնդերում): ամենարժեքավորը, թերևս, «Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի» տեղագրությունն²¹⁴ է: Այն ամփոփում է տեղեկություններ պատմական Գեղարքունի²¹⁵ և դրա հարակից գավառների վերաբերյալ:

Պատմահայր Մովսես Խորենացու հավաստմամբ՝ Հայկ նահապետի ժառանգներից Գեղամը «գնաց զմիւս լերամբն արևելեան հիւսիսոյ, յեզր ծովակի միոյ: Շինէ զեզր ծովակին, և թողու անդ բնակիչս. և յիւր անուն և սա զլեառնն անուանէ Գեղ, և զշէնսն՝ Գեղարքունի, որով կոչի և ծովն»²¹⁶: Ուրարտերեն սեպագրերում երկիրը հիշատակվում է Վելիքուխի, Գելակունի տարբերակով, որը նշանակում է Գեղերի երկիր կամ Արքունյաց գեղ: Պատմական Գեղարքունին եղել է Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգի գավառներից՝ Կոթ կենտրոնով (ներկայիս՝ Ներքին Գետաշեն)²¹⁷: Բազրատունյաց թագավորության անկումից հետո (1045 թ.) գավառն ընկավ սելջուկ-թուրքերի տիրապետության տակ: 1190-ական թթ. ազատագրական պատերազմի արդյունքում Զաքարյան իշխանները բազում հաղթանակներով ետ

²¹³ **Մ. Սմբատյանց**, Նկարագիր ս. Կարապետի, էջ 559:

²¹⁴ Գրքի տպագրումը ձգձգվում էր ուրարտական սեպագրերի վերծանության պատճառով, որոնք ուսումնասիրվում էին ռուս և եվրոպացի գիտնականների կողմից: 1862-1863 թթ. շարադրած ուսումնասիրությունը տպագրվել է Վաղարշապատում միայն 30 տարի անց՝ 1895 թ:

²¹⁵ Ներկայումս Գեղարքունիքի մարզում հաշվվում է 5270 հուշարձան, որոնք ունեն տեղական և հանրապետական նշանակություն **Մ. Հակոբյան**, ՀՀ մարզերը, Գեղարքունիքի մարզ (պատմ. հանրագիտարան), Երևան, 2010, էջ 9:

²¹⁶ **Մովսես Խորենացի**, Պատմութիւն հայոց, էջ 1785:

²¹⁷ **Մ. Հակոբյան**, նշվ. աշխ., էջ 5: Ստ. Օրբելյանի վկայությամբ՝ Գեղարքունի գավառն ունեցել է 47, իսկ Սողքը՝ 75 գյուղ: Տե՛ս **Ստ. Օրբելյան**, Սյունիքի պատմություն, էջ 397-398:

գրավեցին և ազատագրեցին հայկական տարածքները, «առին 'ի նոցանէ յինքեանս, զգաւառսն՝ որ շուրջ զծովովն Գեղարքունոյ»²¹⁸: Մոնղոլ-թաթարական արշավանքներից հետո էլ XVI-XVII դդ. այստեղ հաստատվեցին հայ մելիքական իշխանությունները²¹⁹:

Պատմական Գեղարքունիք երկրամասի էթնոժողովրդագրական կազմը դարեր շարունակ փոփոխվել է՝ կապված արտաքին քաղաքական իրավիճակի հետ: Սելջուկ-թուրքերի, մոնղոլ հրոսակների, Լենկ-Թեմուրի և թուրք-պարսկական անընդմեջ պատերազմների, ջալալիների ասպատակությունների (1590-ական թթ.), սովի (1606-1609 թթ.) հետևանքով գավառը մեծ ավերածությունների է ենթարկվել, ծաղկուն բնակավայրերն ամայացել են, բնակչությունը՝ բռնի տեղահանվել: Հիշատակություն կա, որ 1319-1320 թթ. Գեղարքունի գավառում թալանվեցին եկեղեցիները, գերվեցին բնակիչներին, որոնց մի մասը կարողացավ ապաստանել քարանձավներում²²⁰: 1639 թ. Հայաստանի թուրք-պարսկական երկրորդ բաժանումից հետո գավառն անցավ Պարսկաստանին՝ դառնալով Երևանի խանության մահալներից՝ վերանվանվելով Գեոկչայ²²¹: Հայ բնակչությունն այստեղ աստիճանաբար դառնում էր փոքրամասնություն, հայկական բնակավայրերի անուններն աղավաղվում ու հնչյունափոխվում էին, դառնում էին օտարահունչ: Մատենագրական աղբյուրների և վիմական արձանագրությունների շնորհիվ միայն հնարավոր եղավ վերականգնել դրանց մի մասի հայկական տարբերակները²²²: Թուրքական անվանումների վերաբերյալ Մեսրոպ Սմբատյանցը դժգոհում էր, որ «գիւղին թուրքերէն անուն կարդալ և գրել, որոյ մէջ բնակում են Հայ քրիստոնեայ ժողովուրդ...»²²³ և փոխարենը գոհանում էր հայկական տեղանուններով²²⁴: 1813 թ. անգլիացի ճանապարհորդ, ճարտարապետ, դիվանագիտական ներկայացուցիչ

²¹⁸ **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմութիւն հայոց, էջ 163:

²¹⁹ XIII դարի վերջերին Սողբի Այրք գյուղի եկեղեցու արձանագրություններում հիշատակվում են Դոփյան-Վախթանգյան իշխանները: Պարսկական տիրապետության ժամանակ իշխում էին Մելիք-Շահնագարյանները (կենտրոնը՝ Մեծ Մասրիկ), Պուղիկյանները (կենտրոնը՝ Փառականք, Ծովինար), Մելիք-Մանուչարյանները (կենտրոնը՝ Սարուխան), Ազատյանները (կենտրոնը՝ Գանձակ գյուղ): Տե՛ս **Ս. Հակոբյան**, նշվ. աշխ., էջ 6:

²²⁰ **Դ. Գևորգյան**, Թագագյուղ, էջ 13:

²²¹ Նշվ. աշխ., էջ 19:

²²² **Ս. Հակոբյան**, նշվ. աշխ., էջ 8:

²²³ **Մ. Սմբատյանց**, Տեղագիր Գեղարքունի, էջ 370:

²²⁴ Նշվ. աշխ., էջ 372:

Ջեյմս Մորիերը (1780-1849 թթ.) նշում է. «Երևանից Սևան ճանապարհին, ոչ մի բնակեցված վայր չտեսանք... լիճը շրջապատված է վայրի լեռներով ու բնակչություն չունի»²²⁵:

Թուրքմենչայի (1828 թ.) ու Ադրիանապոլսի (1829 թ.) պայմանագրերը հնարավորություն տվեցին հազարավոր արևելահայերի ու արևմտահայերի վերաբնակվել ոչ միայն հին ու լքված, այլև նոր հիմնված բնակավայրերում: Գյուլչայի մահալը վերանվանվեց Նոր Բայազետի գավառ, որի առաջին կառավարիչ նշանակվեց Մկրտիչ Արծրունին: Վերջինս սերում էր Բայազետ գավառի նշանավոր գերդաստանից, որի անդամները մեծ դեր են ունեցել 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում: Ավելին, 1830 թ. Արծրունիների կազմակերպված գաղթի շնորհիվ 8.464 բայազետցիներ հաստատվեցին Սևանի ավազանի արևելյան, հարավային, մասամբ նաև արևմտյան ափերին՝ փրկվելով ֆիզիկական բնաջնջումից:

Ինչպես գրում է մեծ լուսավորիչ Խ. Աբովյանը. «Ուր թողանք մեր հոյակապ իշխանք Բարսեղ, Մանուկ, Մկրտիչ աղեքն բայազետցի, որոնք իրենց բոլոր հարստությունը վատնեցին, փչացրին ու իրենց աղքատ ժողովուրդը պահելով բերին էս կողմը (այստեղ՝ Արևելյան Հայաստան)»²²⁶:

Ներգաղթի և վերաբնակեցման արդյունքում 1831-1913 թթ. հայ բնակչության թիվը Նոր Բայազետի գավառում 18.600-ից հասավ 117.300-ի²²⁷, իսկ բնակավայրերի թիվը՝ 73-ից 135-ի (կային նաև այլադավան գյուղեր): Վերաբնակիչները ձեռնամուխ եղան խաղաղ ստեղծարար աշխատանքի. կենդանություն ստացան լքված բնակավայրերը, բարեկարգվեցին կամ կառուցվեցին եկեղեցիներ, դպրոցներ: Դրանում մեծ էր ոչ միայն տեղի բնակիչների եռանդն ու ցանկությունը, այլև Մեսրոպ վարդապետի ներդրումը, ով ջանք ու եռանդ չէր խնայում բարելավելու ժողովրդի հոգևոր և կրթական կյանքը:

²²⁵ Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 30:

²²⁶ Տե՛ս Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 83: Բարսեղ աղա Արծրունու (1815-1875 թթ.) տապանաքարը գտնվում է Սևանի վանքի միաբանական գերեզմանատանը, պահպանվել է 10 տողանոց չափածո արձանագրությունը: Տե՛ս Մ. Սմբարեանց, Տեղագիր Գեղարքունի, էջ 124: 1852 թ. Բարսեղ Արծրունու նախաձեռնությամբ բացվել է գավառի ծխական դպրոցը: Տե՛ս Կ. Մանուկյան, Սարուխան, Երևան, 1998, էջ 45:

²²⁷ Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 160:

1862 թ. նշանակվելով Նոր Բայազետ քաղաքի և գավառի հայաբնակ գյուղերի հոգևոր գործակալ՝ Մեսրոպ Սմբատյանցն աչքաթող չարեց հոգևոր և աշխարհիկ հուշարձանների ուսումնասիրումը, իսկ վիմագրերի հավաքումը համարեց իր համար «պարտավճար, և մեծ մասամբ մխիթարություն, որով և բաականություն հետախոյզ անձանց»²²⁸:

Աշխատությունը շարադրելիս Մեսրոպ Սմբատյանցն օգտագործել է հայ պատմիչների՝ Ղազար Փարպեցու, Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցու, Մատթեոս Ուռհայեցու, Վարդան Արևելցու, Կիրակոս Գանձակեցու, Ստեփանոս Օրբելյանի, Առաքել Դավրիժեցու, Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի, Միքայել Չամչյանի, Ղուկաս Ինճիճյանի աշխատությունները, որտեղ հարուստ տեղեկություններ կան Գեղարքունիքի պատմության վերաբերյալ: XIX դարում գավառի հուշարձաններին և հատկապես վիմագրերին անդրադարձել են Հովհաննես Շահխաթունյանցը²²⁹, Սարգիս Զալալյանցը²³⁰, Ղևոնդ Ալիշանը²³¹, Երվանդ Լալայանը²³², որոնց ճանապարհորդական ուսումնասիրություններն ու գրառումները լրացնում են մեկը մյուսին²³³. դրանք ունեն և՛ առավելություններ, և՛ թերություններ:

Հովհաննես եպիսկոպոս Շահխաթունյանցը ներկայացնում է գավառի առավել հայտնի հուշարձանները, ընթեռնելի վիմագրերը: Սարգիս Զալալյանցը թռուցիկ է անդրադառնում կոթողներին և «նոյնպես շատ գրում զանցառութեան է տվել»²³⁴: Ղևոնդ Ալիշանի վերծանությունները նույնպես ամբողջական չեն, իսկ

²²⁸ **Մ. Սմբատեանց**, նշվ. աշխ., էջ 508: Գավառի հուշարձանների և վիմագրերի վերաբերյալ առաջինը հաղորդում է XIII դ. նշանավոր քաղաքական և հոգևոր գործիչ, պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը:

²²⁹ **Յովհ. Շահխաթունեանց**, Ստորագրություն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, Էջմիածին, 1842, հատոր Բ:

²³⁰ **Ս. Զալալեանց**, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Մասն Բ, Թիֆլիս, 1858:

²³¹ **Ղ. Ալիշան**, Սիսական, տեղագրութիւն Աիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893:

²³² **Ե. Լալայեան**, Նոր Բայազեդի գաւառ կամ Գեղարքունիք, գիրք XIII, Թիֆլիս, 1906, 228 էջ: Նոր Բայազեդի գաւառ կամ Գեղարքունիք, գիրք XV, Թիֆլիս, 1907, 217 էջ: Նոր Բայազեդի գաւառ կամ Գեղարքունիք, գիրք XVI, Թիֆլիս, 1907, 240 էջ: Նոր Բայազեդի գաւառ կամ Գեղարքունիք, գիրք XVII, Թիֆլիս, 1908, 168 էջ: Նոր Բայազեդի գաւառ կամ Գեղարքունիք, գիրք XVIII, թիվ 2, Թիֆլիս, 1908, 158 էջ: Նոր Բայազեդի գաւառ կամ Գեղարքունիք, գիրք XIX, Թիֆլիս, 1910, 208 էջ: Նոր Բայազեդի գաւառի վանքերը, գիրք XXIII, թիվ 2, Թիֆլիս, 1912, 240 էջ: Նոր Բայազեդի գաւառի վանքերը, գիրք XXIV, թիվ 1, Թիֆլիս, 1913, 240 էջ:

²³³ Սևանա վանքի ու տարածքի պատմությանն անդրադարձել է Մանուել վարդապետ Գյումուշխանցին: Տե՛ս **Մանուել վարդապետ Գյումուշխանցի**, Պատմութիւն անցից անցելոց Սևանա վանոց, արարեալ Մանուել վարդապետի Կիմիւշխանեցոյ, Վաղարշապատ, 1871:

²³⁴ **Մ. Սմբատեանց**, Տեղագիր Գեղարքունի, էջ 487:

ազգագրագետ, բանահավաք Երվանդ Լալայանն իր ուսումնասիրությունները սկսել է XIX դարի վերջին, երբ մի շարք կոթողներ արդեն գոյություն չունեին, այդ պատճառով էլ տասնյակ արձանագրություններ նա արտագրել է Մեսրոպ Սմբատյանցից և նախորդ հրատարակիչներից:

Հավելենք նաև, որ գավառից երկու վիմագիր էլ հիշատակում է Մ. Փափագյանցը: Դրանցից առաջինը գտնվել է Կոթավանքից (Ներքին Գետաշեն, Մարտունու ենթաշրջան) ոչ հեռու, գերեզմանաքարին. «*Կամաւն Աստուծոյ եւ Փաշա Բէկս կենակից Մելիք Աստուածաբովին եկեալ կանգնեցի ՍԲ խաչս բարեխօս եղբորն իմ Ալէքսանին ԹՎ. ՌՃԾԱ (1701)*»²³⁵: Թերևս վրիպակ է, թվականը պետք է լինի 1702թ.:

Մյուս վիմագիրը եղել է Մարտունի քաղաքի Ս. Գևորգ եկեղեցու պատին. «*Թուին ՌՅԻԲ (1873): Կամաւն Աստուծոյ նորոգեցին ս. Գէորգ եկեղեցին Տեառն Գէորգ Կաթողիկոսին, Անարժան տէր Սուքիասին Վարպետ Մանուկ Տփղիսեցին*»²³⁶:

Այդ առումով Մեսրոպ Սմբատյանցի այս տեղագրությունը նպատակ ուներ ամբողջացնելու պատմական Գեղարքունի կամ Նոր Բայազետ գավառի տեղագրությունը: Ակնհայտ է, որ հեղինակը շնորհակալ կլինի բոլոր նրանց, ովքեր «ստուգութեամբ և աննախանձաբար ուղղեն պատմական սխալներս, որպէս զի՝ ապագայում գրուածս պիտանի լինի պատմութիւն և տեղագրութիւն գրողներին»²³⁷:

Անշուշտ, Սրբազանի վերծանությունները ևս զերծ չեն թերություններից, քանի որ XIX դարի 60-ական թթ. դեռ կիրառություն չունեին վիմագրերի գիտական վերծանության սկզբունքները, ուստի հեղինակը դրանք վերծանել է առանց տողանջատման՝ չհիշատակելով տողերի քանակը: Երբեմն ժամանակի սղության կամ վիմագրի դժվարընթեռնելիության պատճառով արձանագրության ամբողջական տողեր դուրս են մնացել տեքստից, կամ էլ դրանք խմբագրել է իր հայեցողությամբ: Կան արձանագրություններ, որոնք դուրս են մնացել Սրբազանի ուսումնասիրման շրջանակներից, որը պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով. և՛ խստաշունչ կլիման, և՛ հուշարձանների կիսավեր վիճակը, և՛

²³⁵ **Մ. Փափագեանց**, Հնութիւնք վանօրէից հայոց 1889-1892 թթ., Գեղարքունիք, գիրք երկրորդ, Վաղարշապատ, 1890, թիվ 259:

²³⁶ **Մ. Փափագեանց**, նշվ. աշխ., թիվ 261: Երկու վիմագիրն էլ չեն պահպանվել:

²³⁷ **Մ. Սմբատեանց**, նշվ. աշխ., էջ 294:

ճանապարհների բացակայությունը դժվարացնում էին դրանց ուսումնասիրումը²³⁸։ Կան վիմագրեր, որոնք տեղագիրը գրառել է նախորդ հեղինակներից (Ստեփանոս Օրբելյան, Հովհաննես Շահխաթունյանց, Սարգիս Զալալյանց), քանի որ XIX դարի 60-ական թթ. դրանք գոյություն չունեին կամ էլ խիստ եղծված էին։

«Տեղագիր Գեղարքունի» ուսումնասիրությունը շարադրված է աշխարհաբարով, «որպես զի՝ ամենայն կարգի և աստիճանի մարդ կարողանայ հասկանալ»²³⁹։ Այստեղ ամփոփված են մոտ չորս հարյուր վիմագիր, որից ութ տասնյակը մեզ չեն հասել և նրա վերծանությունները սկզբնաղբյուր են։ Ավելին, բացի հայատառ արձանագրություններից, գրքում ներառված են նաև երկրամասից հայտնաբերված այլալեզու (ռուս., վրաց., արաբ.) արձանագրություններ և սեպագրեր²⁴⁰։

Զբավարարվելով միայն Գեղարքունի գավառով՝ Մեսրոպ Սմբատյանցն իր գրքում մեծ տեղ է հատկացրել պատմական Նիգ²⁴¹, Մազազ²⁴², Կոտայք²⁴³, Վարաժնունիք²⁴⁴, Սողք²⁴⁵ գավառների պատմական հուշարձաններին ու դրանց վիմագրերին, մասնակի անդրադարձել է նաև Երևանի պատմաճարտարապետական կոթողներին։

²³⁸ Գեղարքունիքի վիմագրերի վերջնական և գիտական տարբերակը տրվել է անվանի գիտնական, վիմագրագետ Ս. Բարխուդարյանի կողմից։ Տե՛ս **ԴՀՎ**, պրակ IV, Երևան, 1973։

²³⁹ **Մ. Սմբատյանց**, նշվ. աշխ., էջ Բ։

²⁴⁰ Էլադի, Ադամխան-Գետաշենի, Ալիջալու-Արծվանիստի, Օրդակլու-Լճաշենի, Զաղալու-Ծովակի արձանագրությունները Միխայել Նիկոլսկին ամփոփել է իր «Клинообразные Надписи Ванских Царей открытыя въ пределах России» (Москва, 1893 г.) աշխատության մեջ։

²⁴¹ Գավառ Այրարատ նահանգում, Քասախ գետի վերին հոսանքում, համապատասխանում է ներկայիս Ապարանի ենթաշրջանին և Հրազդանի ենթաշրջանի մի մասին։ Արշակունյաց արքաները տարածքը շնորհել են Գնթունիներին, Բագրատունիների ժամանակ իշխել են Պահլավունիները, ավելի ուշ՝ Վաչուտյանները։ Տե՛ս **Թ. Հակոբյան**, նշվ. աշխ., էջ 143։

²⁴² Գավառ Այրարատ նահանգում, Ազատ գետի վերին հոսանքում, կազմել է Ոստան գավառի մի մասը։ V դարից հիշատակվում է որպես առանձին գավառ։ Տե՛ս **Թ. Հակոբյան**, նշվ. աշխ., էջ 141։

²⁴³ Գավառ Այրարատ նահանգում, Հրազդան գետի հովտում, անվանումն առաջացել է հնագույն ցեղանունից։ Հարուստ է պատմաճարտարապետական հուշարձաններով։ Տե՛ս **Թ. Հակոբյան**, նշվ. աշխ., էջ 142։

²⁴⁴ Վարաժնունիք գավառ եղել է և՛ Վասպուրական, և՛ Տուրուբերան, և՛ Այրարատ նահանգներում։ Տե՛ս **Թ. Հակոբյան**, նշվ. աշխ., էջ 155։

²⁴⁵ Գավառ Սյունիք նահանգում, Սևանա լճի հարավ-արևելյան և արևելյան մասում, համապատասխանում է ներկայիս Մարտունու ենթաշրջանի մի մասին և Վարդենիսի ենթաշրջանին։ Հայտնի է Զավղեք, Խավա երկիր, Խավդ, Խավդեք, Սողուկեն, Սողք, Սոթ անուններով։ 428 թ. համարվել է Արցախ նահանգի գավառներից։ Տե՛ս **ՀՀՇՏԲ**, հատոր IV, էջ 651։ Վաղ ժամանակներից շահագործվել են տեղի ոսկու հանքերը։ Այստեղ է գտնվում Սողք ավանը, որը Դվին-Պարտավ առևտրական ճանապարհի կայաններից ու վաճառատեղիներից մեկն էր։ Տե՛ս **Թ. Հակոբյան**, նշվ. աշխ., էջ 201։

Մեսրոպ Սմբատյանցի դերը վիմագրերի հավաքման և ընդօրինակման գործում ավելի լավ ընգծելու համար կատարվել է վերծանությունների համեմատական վերլուծությունը: Դրա համար օգտագործել ենք հեղինակի վերծանությունները, տեղագիրների, նորագույն շրջանի ուսումնասիրությունները, Դիվան հայ վիմագրության համապատասխան պրակները և բնագրերը: Ներկայացնենք մի քանիսը.

- Ձորագյուղի (Վալի աղալու) Շողագավանքի հարավային պատը գոտևորող մեկտողանոց արձանագրության մեջ և՛ Ղևոնդ Ալիշանը, և՛ Երվանդ Լալայանը կարդացել են *«գլխաւոր առաքելոյն Պեպրոսի»*²⁴⁶, Ե. Լալայանը, ըստ երևույթին արտագրել է Ալիշանից: Իսկ Մեսրոպ Սմբատյանցը կարդացել է *«Ի թագաւորութեան...կանգնեցի զեկեղեցիս յանուն գլխաւորին Պողոսի, և վասն յիշատակի ծնողաց իմոց.....զնեցի զգիւղն»*²⁴⁷ (նկ. 10):
- Մեծ Մասրիկի (նախկին՝ Մեծ Մագրա) գերեզմանատան հին խաչքարի թիկունքի արձանագրությունը Ղևոնդ Ալիշանի մոտ թերի է, բացակայում է թվականը, անձնանունները. *«Ես՝ Գրիգոր Ամիր Աղուանից իշխան կանգնեցի սուրբ Խաչս»*²⁴⁸, Մ. Սմբատյանցը վերծանել է *«ՅԼ (881) թվականութեանս տանս Հայոց ես Գրիգոր Ամիր Ներսէի և տանս Սիւնեաց եւ Աղվանից իշխան...»*²⁴⁹, պետք է լինի *«ՅԼ (881) թվականութեանս հայոց ես Գրիգոր Այրնեքսեհեան, Սիւնեաց եւ Աղվանից իշխան կանգնեցի զսուրբ Նշանս»*²⁵⁰:
- Արծվանիստի (նախկին՝ Ալիշալու) Վանեվանի Ս. Գրիգոր եկեղեցու հարավային ավանդատան բարավորի արձանագրության մեջ Ղևոնդ Ալիշանի մոտ բացակայում է *Սիկմիկն* անձնանունը, իսկ թվականը կարդացել է *ՉՀԶ (1330) ՉՀԸ (1327)*-ի փոխարեն²⁵¹: Երվանդ Լալայանի

²⁴⁶ **Ղ. Ալիշան**, Սիսական, էջ 51: **Ե. Լալայեան**, ԱՀ, գիրք XXIV, էջ 57:

²⁴⁷ **Մ. Սմբատեանց**, նշվ. աշխ., էջ 510: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 242, արձ. 1019:

²⁴⁸ **Ղ. Ալիշան**, Սիսական, էջ 72:

²⁴⁹ **Մ. Սմբատեանց**, նշվ. աշխ., էջ 607:

²⁵⁰ **Ս. Զալայեանց**, նշվ. աշխ., էջ 111: **Ե. Լալայեան**, ԱՀ, գիրք XIX, էջ 21: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 334, արձ. 1358:

²⁵¹ **Ղ. Ալիշան**, նշվ. աշխ., էջ 62:

մոտ անձնանունը հիշատակվում է *Ամէկն* տարբերակով և ավելացվել է *ծառզարդար* բառը, որը բնագրում չկա, իսկ Մեսրոպ Սմբատյանցի վերծանությունը համապատասխանում է բնագրին²⁵²:

Անվանի վիմագրագետ Ս. Բարխուդարյանը, ինչպես նաև հնագետ, պատմաբան Կ. Ղաֆադարյանն օգտվել է Մեսրոպ Սմբատյանցի ընդօրինակումներից:

Նշենք նաև, էր Մեսրոպ Սմբատյանցն անդրադարձել է նաև Երևան քաղաքի կոթողներին, վերծանել է արձանագրությունները²⁵³: Անդրադառնանք դրանցից մի քանիսին:

Քանաքեռի հուշարձանախմբից երկու մահարձանների արձանագրությունները սրբազանը վերծանել է թերի, ինչի հետևանքով աղավաղվել է տեքստի բովանդակությունն ու ամբողջականությունը²⁵⁴: Մահարձաններից մեկի արձանագրության մեջ տեղագիրները թույլ են տվել տարընթերցումներ. անձնանունն ընթերցել են *Պեյրեան*²⁵⁵, *Պեյրեին*²⁵⁶, կամ այլ արձանագրության մեջ *Պարա*²⁵⁷, *Պարաղ*²⁵⁸, *Պարսիս*²⁵⁹ տարբերակներով: Մահարձանի շրջանակի հարավային կողմին պահպանված վկայագրում հիշատակվող երկու տասնյակից ավելի անձնանունները դուրս են մնացել XIX դարի տեղագիրների վերծանություններից: Արձանագրության ամբողջական ու վերջնական վերծանել է Կ. Ղաֆադարյանը²⁶⁰:

Ինչպես նշում է Հովհ. Շահխաթունյանցը, Քանաքեռի Ս. Հակոբ եկեղեցին չունի արձանագրություն, իսկ «թուական միայն գտան էր ի ճակատի անդ արևմտյան

²⁵² *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 568: *Ե. Լալայեան*, ԱՀ, գիրք XXIV, էջ 53: *ԴՀՎ*, պրակ IV, էջ 124, արձ. 495:

²⁵³ *Կ. Ղաֆադարյան*, Երևան. Միջնադարյան հուշարձաններ, Երևան, 1973: *Ե. Շահազիզ*, Հին Երևան, Մուղնի, 2003, 272 էջ:

²⁵⁴ *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 207-208:

²⁵⁵ *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 207: *Կ. Ղաֆադարյան*, նշվ. աշխ., էջ 207:

²⁵⁶ *Յովհ. Շահխաթունեանց*, նշվ. աշխ., էջ 314:

²⁵⁷ *Յովհ. Շահխաթունեանց*, նշվ. աշխ., էջ 314: Հեղինակն անձնանունն ամբողջությամբ չի վերծանել դժվարընթեռնելիության պատճառով:

²⁵⁸ *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 207:

²⁵⁹ *Կ. Ղաֆադարյան*, նշվ. աշխ., էջ 208-209:

²⁶⁰ *Կ. Ղաֆադարյան*, նշվ. աշխ., էջ 207-209, արձ. 231-232:

որմոյն արտաքուստ ՌՃԽԴ (1695)²⁶¹»։ Մ. Սմբատյանցը եկեղեցու հարավային դռան ճակատին ագուցված խաչքարի վրա կարդացել է. «*Թ. ՌՃԽԴ (1695) սուրբ խաչս քարեխօս առ Քրիստոս մեղաւոր Աւերին*²⁶²»։ Այս արձանագրությունը, հավանաբար, չի պահպանվել նորագույն շրջանում, քանի որ բացակայում է Կ. Ղաֆաղարյանի մենագրության մեջ²⁶³։

Քանաքեռի Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան մուտքի վերնամասում պահպանված արձանագրության թվականը նույնն է, սակայն տեղագիրները վիմագիրն ընթերցել են տարբեր կերպ. Հովհ. Շահխաթունյանցն ու Ալիշանը նշում են «*թվին Հայոց որ է Ռ երկորելին ԽԴ (1795)*»²⁶⁴, Մ. Սմբատյանցը՝ «*թին Հայոց որ է Ռ երկորելեան, Եւ քառասուն և չորս թուական ՌՄԽԴ (1795)*»²⁶⁵։ Կ. Ղաֆաղարյանը ներկայացնում է վիմագրի վերջնական տարբերակը, այն է՝ «*Թվին հայոց որ է Ռ (1000) երկ(հ)որելեան ԽԴ (քառասունչորս) թիվ աւելի*»²⁶⁶։

Ավանի Կաթողիկե ավերակ եկեղեցու արևմտյան պատի արձանագրության մեջ ևս նկատելի է անձնանվան տարընթերցում՝ Արղութեան²⁶⁷, Արզունին²⁶⁸, սակայն պետք է լինի Արղունին²⁶⁹։

Մ. Սմբատյանցի շնորհիվ Կոտայքի մարզի կոթողներից մեզ է փոխանցվել մոտ հարյուր արձանագրություն, որոնցից մի քանիսը ներկայացնում ենք քննության. Ձագավանքի կամ Գետարգելի միջնադարյան վանական համալիրի արձանագրությունների թիվը հասնում է երկու տասնյակի։ Հեղինակը հիշատակում է երեք վիմագիր, որոնցից մեկը մեզ չի հասել։ Այն եղել է հուշարձանախմբի երկհարկանի դամբարան-եկեղեցու հարավային պատին. «*Թվ. ՉԽԲ (1293)*»²⁷⁰։

²⁶¹ **Յովհ. Շահխաթունեանց**, նշվ. աշխ., էջ 312։

²⁶² **Մ. Սմբատեանց**, նշվ. աշխ., էջ 206։

²⁶³ **Կ. Ղաֆաղարյան**, նշվ. աշխ., էջ 212, արձ. 244։

²⁶⁴ **Յովհ. Շահխաթունեանց**, նշվ. աշխ., էջ 313։ **Ղ. Ալիշան**, Այրարատ, էջ 296։

²⁶⁵ **Մ. Սմբատեանց**, նշվ. աշխ., էջ 207։

²⁶⁶ **Կ. Ղաֆաղարյան**, նշվ. աշխ., էջ 214։ Հեղինակը այս և մի քանի այլ արձանագրություններում չի հիշատակում Մ. Սմբատյանցի անունը՝ վկայակոչելով միայն Հովհ. Շահխաթունյանցին և Ղ. Ալիշանին։

²⁶⁷ **Յովհ. Շահխաթունեանց**, նշվ. աշխ., էջ 314։

²⁶⁸ **Մ. Սմբատեանց**, նշվ. աշխ., էջ 254։

²⁶⁹ **Կ. Ղաֆաղարյան**, նշվ. աշխ., էջ 195։

²⁷⁰ **Յովհ. Շախաթունեանց**, նշվ. աշխ., էջ 317։ **Մ. Սմբատեանց**, նշվ. աշխ., էջ 242։ **Ռ. Գասպարյան**, Ձագավանքի համալիրը և նրա վիմագրերը, ՊԲՀ, 2007, 1, էջ 214։

Մեսրոպ Սմբատյանցը X դարի երեք արձանագրություն է հիշատակում Արամուսի (Արամոնք, Արամոնս, Արախոյգ) հուշարձաններից²⁷¹, որոնք հանգամանորեն ներկայացվում են ատենախոսության երրորդ բաժնում:

Հովհ. Շահխաթունյանցը, Ղ. Ալիշանը, այնպես էլ Մեսրոպ Սմբատյանցը²⁷² վիմագրեր են հիշատակում Բջնիից, որտեղ ևս Սրբազանն աչքի է ընկնում իր ճշգրիտ վերծանություններով: Նույն նկատում ենք Կեչառիսի վիմագրերը վերծանելիս. գավթի արևմտյան մուտքի վերնամասի արձանագրության մեջ Հովհ. Շահխաթունյանցն ընթերցել է «*վթի գոգգ վթ*»²⁷³, պետք է լինի «*Վրթանիսի*»²⁷⁴: Իսկ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ գլխավոր եկեղեցու հարավային պատի արձանագրության «*թուական ի սկսուածի անդ եղծեալ էր*»²⁷⁵, Ալիշանի մոտ նույնպես բացակայում է թվականը²⁷⁶, իսկ Մեսրոպ Սմբատյանցը կարդացել է «*ՇԿԳ (1114)*»²⁷⁷: Տարակուսանք է առաջացնում այն, որ վերջինիս ժամանակ էլ հիշյալ արձանագրության սկզբնամասը գտնվել է ժամատան պատի մեջ, ուստի թվականն ընթերցելն այնքան էլ հիմնավոր չէ (նկ. 11): Ե. Լալայանը միայն տեսել է «*Ն...թուականութեանս*»²⁷⁸, փաստորեն թվագրումը չի համընկնում: Գ. Հովսեփյանը նույնպես չի կարդացել թվականը արձանագրի առաջին բառերը ժամատան պատի տակ ծածկված լինելու պատճառով²⁷⁹: Իսկ վանական համալիրից քիչ հեռու գտնվող Ս. Հարություն եկեղեցու դռան վերնամասում հիշատակվող շինարարական բնույթի արձանագրությունը Սմբատյանցը հիշատակում է մասնակի՝ բաց թողնելով արձանագրության վերջին հատվածը²⁸⁰:

Մ. Սմբատյանցը սխալաշատ է վերծանել Գոշավանքի և Հաղարծինի վիմագրերը, ինչը մասամբ պայմանավորված էր ժամանակի սղությամբ և արձանագրությունների դժվարընթեռնելիությամբ. Գոշավանքի երեք

²⁷¹ **Յովհ. Շահխաթունեանց**, նշվ. աշխ., էջ 316: **Մ. Սմբատեանց**, նշվ. աշխ., էջ 275:

²⁷² **Յովհ. Շահխաթունեանց**, նշվ. աշխ., էջ 329-334, **Ղ. Ալիշան**, նշվ. աշխ., էջ 271-273: **Մ. Սմբատեանց**, նշվ. աշխ., էջ 319-324:

²⁷³ **Յովհ. Շահխաթունեանց**, նշվ. աշխ., էջ 336:

²⁷⁴ **Մ. Սմբատեանց**, նշվ. աշխ., էջ 351: **Ե. Լալայեան**, ԱՀ, գիրք XXIII, էջ 129:

²⁷⁵ **Յովհ. Շահխաթունեանց**, նշվ. աշխ., էջ 337:

²⁷⁶ **Ալիշան**, Այրարատ, էջ 261:

²⁷⁷ **Մ. Սմբատեանց**, նշվ. աշխ., էջ 351:

²⁷⁸ **Ե. Լալայեան**, ԱՀ, գիրք XXIII, էջ 127-128

²⁷⁹ **Գ. Հովսեփյան**, Խաղբակյանք կամ Պոռոշյանք հայոց պատմության մեջ, հատոր Գ, էջ 29-30:

²⁸⁰ **Յովհ. Շահխաթունեանց**, նշվ. աշխ., էջ 340: **Մ. Սմբատեանց**, նշվ. աշխ., էջ 354:

արձանագրությունների ամբողջականությունը չի պահպանվել²⁸¹: Հաղարծնի վանական համալիրից նա հիշատակում է յոթ արձանագրություն²⁸², որոնք թերի է վերծանել, բացառությամբ մեկ արձանագրության, որը գտնվում է գավթի ներսի արևելյան պատին, բաղկացած է 18 տողից, սակայն տեղագիրը հիշատակում է միայն 12 տող²⁸³: Վանքի գավթի հարավային պատի տակ եղել է Կյուրիկյան երեք թագավորների տապանաքարերը, որից մեկը մեզ չի հասել. «Գէորգ թագաւոր»²⁸⁴: Ինչպես նշում է Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանցը. «Գաւթի հիւսիս-արեւելեան կողմում երկու քարերի վերայ քանդակուած է մի թագաւորի եւ մի վարդապետի պատկերներ, որոց շրջապատում կայ գրութիւն, բայց գրեթէ անվերծանելի»²⁸⁵:

Վերոնշյալ ուսումնասիրության մեջ, անշուշտ, մեծ թիվ են կազմում Գեղարքունիքի բնակավայրերից մեզ հասած վիմագրերը, որոնք հեղինակի կողմից գրառվել են մի քանի անգամ, և ինչպես նա է նշում. «վերստին ստուգեցի և ճշտութեամբ գրեցի, որ է յիշեալն ի վեր»²⁸⁶:

Մենք առանձնացրել ենք արձանագրություններ, որոնցում առկա են տարընթերցումներ: Ներկայացնում ենք դրանցից մի քանիսը:

- Նորատուսի Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային պատի ութ տողանոց արձանագրության առաջին երեք տողերն են վերծանվել, դժբախտաբար մեզ չի հասել վիմագրի առաջին տողը շինության պատուհանը մեծացնելու հետևանքով, և Մ. Սմբատյանցի վերծանությամբ ամբողջանում է այն²⁸⁷:
- Նույն եկեղեցու հարավային պատի արձանագրությունը վնասվելու հետևանքով վերծանվել է 1926 թ. արված լուսանկարի օգնությամբ: Մ. Սմբատյանցը թերի է վերծանել արձանագրությունն անհասկանալի

²⁸¹ ԴՀՎ, Իջևանի շրջան, պրակ VI, արձ. 127, 140, 233:

²⁸² Նշվ. աշխ., արձ. 23, 24, 62, 104, 118, 119:

²⁸³ Մ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 184., Մ. Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 346: ԴՀՎ, պրակ VI, էջ 37, արձ. 62:

²⁸⁴ Մ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 185: ԴՀՎ, պրակ VI, 332 էջ:

²⁸⁵ Մ. Բարխուդարեան, նշվ. աշխ., էջ 346:

²⁸⁶ Մ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 448:

²⁸⁷ Մ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 482: ԴՀՎ, պրակ IV, էջ 13, արձ. 1:

բովանդակության պատճառով²⁸⁸: Նշված տեղում մեկ այլ արձանագրություն ևս հիշատակվում է աղավաղումներով²⁸⁹:

- Նորատուսի Ս. Աստվածածին եկեղեցու տարածքում գտնվող խաչքարի արձանագրության առաջին երեք տողերն է վերծանել²⁹⁰:
- Նորատուսի գերեզմանոցի հյուսիսային մատուռի արևմտյան դռան արձանագրության մեջ հիշատակվում է 1714 թ. արձանագրություն ուն *Արիս գրիչ*²⁹¹: Մ. Սմբատյանցի և Ե. Լալայանի մոտ հանդիպում ենք *Սարգիս գրիչ* տարբերակով²⁹²:
- Գավառի (նախկինում՝ Նոր Բայազետ) մեծ գերեզմանատան խաչքարի արձանագրության վերջին երկու տողերը բացակայում են և՛ Մ. Սմբատյանցի, և՛ Ե. Լալայանի մոտ: Ս. Բարխուդարյանի հավաստմամբ արձանագրության այդ տողերն ավելացրել են հետազայում, գրված են այլ գրչությամբ²⁹³:
- Կոտայքի Շահապ (նախկին՝ Մայակովսկի) գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան մուտքի դռան ճակատի արձանագրությունը կիսատ է վերծանել, բացակայում է թվագրումը²⁹⁴:
- Կիսատ են Նորատուսի մեծ գերեզմանատան Ա մատուռի²⁹⁵, Լիճքի (նախկին՝Գյոյ)²⁹⁶, Երանոսի²⁹⁷ խաչքարերի և այլ կոթողների²⁹⁸

²⁸⁸ *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 483: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 14, արձ. 2:

²⁸⁹ *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 486: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 19, արձ. 31:

²⁹⁰ *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 482: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 14, արձ. 4: Խաչքարը գտնվում է Երևանի պատմության թանգարանում:

²⁹¹ **Յովհ. Շահխաթունեանց**, նշվ. աշխ., էջ 367: *Ս. Բարխուդարյան*, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ (այսուհետ՝ ՄՀՃԲՎ), Երևան, 1963, էջ 203: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 40, արձ. 133:

²⁹² *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 485, **Ե. Լալայան**, ԱՀ, գիրք XVIII, էջ 118:

²⁹³ *Մ. Սմբատյանց*, նույն տեղում, **Ե. Լալայան**, ԱՀ, գիրք XVIII, էջ 111: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 25, արձ. 49:

²⁹⁴ *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 277: *Ս. Կարապետյան*, Նորագյուղ և Մայակովսկի գյուղերի պատմական հուշարձանները, Երևան, 2014, էջ 10:

²⁹⁵ *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 485: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 25, արձ. 49:

²⁹⁶ *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 518: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 135, արձ. 544:

²⁹⁷ *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 507: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 236, արձ. 987:

²⁹⁸ *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 511: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 243, արձ. 1022: Ինչպես նաև՝ տե՛ս *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 434, **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 80, արձ. 301:

արձանագրությունները: Այդ թերությունները նկատելի են հատկապես կցագրերը վերծանելիս:

Մ. Սմբատյանցի վերծանություններում որոշ արձանագրությունների թվականը չի համապատասխանում բնագրին: Սակայն կան նաև այնպիսիք, որոնց թվականը հիշատակվում է միայն նրա կողմից: Անդրադառնանք դրանցից մի քանիսին:

- Սևաբերդի (նախկին՝ Ղարաղալա) երկու խաչքարերի արձանագրություններն էլ սխալ է վերծանվել. առաջինը պետք է լինի ՉՀԵ (1286)՝ ՉԼԷ (1256)-ի փոխարեն, երկրորդը ՉԾԵ (1306)՝ ՉԾ (1301)-ի փոխարեն²⁹⁹: Իսկ Սևաբերդից Ջառ տեղափոխած խաչքարերից մեկի թվականը պետք է լինի ՉՀԱ (1322)՝ ՉԾ (1301)-ի փոխարեն³⁰⁰:
- Գոշավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու հյուսիս-արևելյան ավանդատան նորոգության արձանագրության մեջ Մ. Սմբատյանցը կարդացել է ՈԽ (1191), պետք է լինի ՈԽԶ (1197), քանի որ եկեղեցու շինարարությունն ավարտվել է 1196 թ.³⁰¹:
- Հացառատ (նախկին՝ Փաշաքենդ) գյուղի գերեզմանատան տապանաքարերից մեկի արձանագրության մեջ Մ. Սմբատյանցը և Ե. Լալայանը կարդացել են ՌՃԽ (1691), պետք է լինի ՌՃԾԷ (1708)³⁰²:
- Ձորագյուղի (նախկին՝ Վալի Աղալու) Շողագավանքի տարածքում պահպանված խաչքարի պատվանդանի արձանագրության թվագրումը պետք է լինի ՉԴ (1255) ՉԺ (1261)-ի փոխարեն³⁰³:
- Գավառի Ձորամեջի գերեզմանատան խաչքարը Մ. Սմբատյանցը և Ե. Լալայանը³⁰⁴ թվագրել են ՋԾԳ (1504)՝ ՋՁԳ (1534)-ի փոխարեն³⁰⁵:

²⁹⁹ Մ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 292: Ս. Կարապետյան, Ջառ և Սևաբերդ գյուղերի պատմական հուշարձանները, Երևան, 2014, էջ 7:

³⁰⁰ Մ. Սմբատյանց, նույն տեղում: Ս. Կարապետյան, նույն տեղում:

³⁰¹ Մ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 173: ԴՀՎ, պրակ VI, էջ 64-65, արձ. 127:

³⁰² Մ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 500: Ե. Լալայան, ԱՀ, գիրք XVIII, էջ 122: ԴՀՎ, պրակ IV, էջ 97, արձ. 386:

³⁰³ Մ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 512: ԴՀՎ, պրակ IV, էջ 244, արձ. 1023:

³⁰⁴ Ե. Լալայան, ԱՀ, գիրք XVIII, էջ 112:

³⁰⁵ Մ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 58: ԴՀՎ, պրակ IV, արձ. 210 և 214, արձանագրությունը հիշատակվում է առանձին հատվածներով:

- Արծվանիստի խաչքարը Մ. Սմբատյանցը և Ե. Լալայանը թվագրել են ՋԹ (1460)՝ ՋԺԶ (1537)-ի փոխարեն³⁰⁶, իսկ օրորոցաձև տապանաքարերից մեկը՝ ՋՂ (1541) ՋՂԹ-ի (1550) փոխարեն³⁰⁷:
- Վարդենիկի (նախկին՝ Գյոզալուարա, Վարդաձոր) տարածքում գտնվող «Բերդի խարաբա» կոչվող մասում տապանաքարերից մեկի վրա Մ. Սմբատյանցը կարդացել է ՌՃԺ (1661)՝ ՌՃԾԷ (1708)-ի փոխարեն³⁰⁸:
- Լիճքի գերեզմանատան փոքր օրորոցաձև տապանաքարի արձանագրությունը պետք է լինի՝ «Այս է հանգիստ Գրիգորիին. թվ. ՋՀԷ (1528)»³⁰⁹, սակայն Մ. Սմբատյանցի մոտ կարդում ենք «Այս է հանգիստ Գրիգորին, թվ. ՉԵ (1256)»³¹⁰:
- Աստղաձորի (նախկին՝ Ալիղըղըխ) Ս. Հռիփսիմե մատուռի խաչաքանդակի տակ Մ. Սմբատյանցը կարդացել է ՉԻ (1271), Ե. Լալայանը թվականը վերծանել է ՋԻ (1471), իսկ անձնանունը՝ *Տիրոս* *Տիրոսի* փոխարեն: Պետք է լինի ՉԻ (1291)³¹¹:
- Կոթի Ս. Աստվածածին եկեղեցու տարածքում գտնվող խաչքարի թվագրման մեջ Մ. Սմբատյանցը չի նկատել հազարավորը՝ վերծանելով ԾԶ (607), պետք է լինի է ՌԾԶ (1607)³¹²: Նույն եկեղեցու գերեզմանատան խաչքարի թվագրման մեջ հեղինակը դարձյալ չի նկատել հազարավորը՝ նշելով միայն ԿԲ (613), պետք է լինի ՌԿԲ (1613)³¹³: Մեկ այլ խաչքարի արձանագրությունը վերծանելիս և՛ Մ.

³⁰⁶ **Մ. Սմբատյանց**, նշվ. աշխ., էջ 569, **Ե. Լալայան**, ԱՀ, գիրք XIX, էջ 2: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 131, արձ. 528:

³⁰⁷ **Մ. Սմբատյանց**, նույն տեղում: **Ե. Լալայան**, ԱՀ, գիրք XIX, էջ 8: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 132, արձ. 530:

³⁰⁸ **Մ. Սմբատյանց**, նշվ. աշխ., էջ 550: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 150, արձ. 670:

³⁰⁹ **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 139, արձ. 562:

³¹⁰ **Մ. Սմբատյանց**, նշվ. աշխ., էջ 517:

³¹¹ **Մ. Սմբատյանց**, նշվ. աշխ., էջ 543, **Ե. Լալայան**, ԱՀ, գիրք XVIII, էջ 149: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 169, արձ. 693:

³¹² **Մ. Սմբատյանց**, նշվ. աշխ., էջ 532: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 275, արձ., 1149:

³¹³ **Մ. Սմբատյանց**, նշվ. աշխ., էջ 531: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 283, արձ. 1195:

Սմբատյանցը, և՛ Ե. Լալայանը նշում են միայն հազարավորը Ռ (1551), պետք է լինի ՌԼ (1581)³¹⁴:

- Սողքի (նախկին՝ Զող) եկեղեցու տարածքի տապանաքարերից մեկի արձանագրությունը թվագրելիս Մ. Սմբատյանցը դարձյալ նշել է հազարավորը Ռ (1551)՝ չնկատելով շարունակությունը՝ ՌԴԴ (1645): Ե. Լալայանը տապանաքարը թվագրում է ՌԴԶ (1647)³¹⁵:
- Կարճաղբյուր (նախկին՝ Գյողակբուլաղ) գյուղի խաչքարերից մեկի արձանագրությունը թվագրելիս Մ. Սմբատյանցը, չնկատելով հարյուրավորը, վերծանել է ԺԳ (564), պետք է լինի ՆԺԳ (964), Ե. Լալայանի մոտ հանդիպում ենք ԾԳ (604) տարբերակով³¹⁶:

Տեղագրի մոտ հանդիպում ենք արձանագրություններ, որոնցում հիշատակվող տեղանունները կամ անձնանունները կամ դուրս են մնացել վերծանությունից, կամ էլ սխալ են ընթերցվել:

- Վարդենիսի Այրք գյուղի (նախկին՝ Դաշքենդ, Տաշքենդ) Ս. Գևորգ եկեղեցու արևմտյան մուտքի կամարակապ ճակատաքարի ութտողանի արձանագրությունը Սմբատյանցը վերծանել է թերություններով՝ անձնանունների դժվարընթեռնելի լինելու պատճառով³¹⁷: Վերծանության մեջ բացակայում են «Սաալան, Ալքսիոսեր, Մամրիկին, Շահնարխաթուն, Մամխաթուն» անձնանունները: Նույնը հանդիպում ենք գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցու մուտքի բարավորի արձանագրության մեջ³¹⁸: Վերծանության մեջ բացակայում են «Մամքանա, Ասրխանշան, Ռուզուքան, Ասլեր, Լիտիկ, Զոհար» անձնանունները:

³¹⁴ Մ. Սմբատյանց, նույն տեղում: Ե. Լալայան, ԱՀ, գիրք XVIII, էջ 145: ԴՀՎ, պրակ IV, էջ 281, արձ. 1189:

³¹⁵ Մ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., 626: Ե. Լալայան, ԱՀ, գիրք XIX, էջ 26: ԴՀՎ, պրակ IV, էջ 330, արձ. 1341:

³¹⁶ Մ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 596: Ե. Լալայան, ԱՀ, գիրք XIX, էջ 10: ԴՀՎ, պրակ IV, էջ 302, արձ. 1249: Մ. Սմբատյանցի մոտ կարդում ենք. Հասանս կանգնեցի գդուոս, սակայն պետք է լինի՝ Հասանս կանգնեցի գիաչերս:

³¹⁷ Մ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ. էջ 629: ԴՀՎ, պրակ IV, էջ 315, արձ. 1294:

³¹⁸ Մ. Սմբատյանց, նույն տեղում: ԴՀՎ, պրակ IV, էջ 317, արձ. 1299:

- Մի շարք վիմագրերում անձնանունները վերծանել է *Շախիսը՝ Շիղա*³¹⁹, *Բարսեղը՝ Եղկան*³²⁰, *Միրաղը՝ Նիազ*, *Ղապին՝ Շաբային*, *Ղաթ խանին՝ Ղայիբ խանին*³²¹, *Հեղինին՝ Հիկնին*³²², *Յովսէփ՝ Յոսապէս*³²³, *Մարտիրոսը՝ Մամքոս*³²⁴, *Ղարիպշին՝ Ղարիպին*³²⁵, *Եմէս և Սափին՝ Էմիրս Աւափին (Աւասափին)*³²⁶ և այլն:

Կան արձանագրություններ, որոնք հեղինակը վերծանել է իր հայացողությամբ. օրինակ՝ Երևանի Ս. Հովհաննես եկեղեցու արձանագրության մեջ «միշտ եղիցի սոցա հոգուն» արտահայտությունը վերծանել է «միշտ իրենց ծնողացն հոգոյն լինի»³²⁷: Կամ Մարտունի քաղաքի խաչքարերից մեկի վրա «կողակից Մարեանին» խմբագրվել է «կնոջ նորա Մարենին»³²⁸, ինչպես նաև՝ «միայբանք, միայբանեցա» բառերը վերծանել է առանց յ-ի միաբանք, միաբանեցա³²⁹, «շրջայպատս»՝ «շրջապատս»³³⁰, «կանկնեցի»՝ «կանգնեցի», «ի գեղչն Հոսպակ»՝ «ի գիւղն Հոսպակ»³³¹, «եղբարն Պապին»՝ «եղբոր Պապին»³³², «երկրպագէք»՝ «երկիր պագէք»³³³ և այլն:

Սակայն չթերագնահատելով Մ. Սմբատյանցի դերը վիմագրական նյութի հավաքման ու հրատարակման գործում՝ պետք է ընդունել, որ այս տեղագրական ուսումնասիրությունը քիչ թե շատ հանրագումարի է բերում գավառի հուշարձաններն ու վիմագրերը, որոնց մի մասը մինչ այդ անհայտ էին: Ավելին, կան վիմագրեր,

³¹⁹ *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 520: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 199, արձ. 825:

³²⁰ *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 531: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 271, արձ. 1130:

³²¹ *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 569: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 133, արձ. 535:

³²² *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 57: **Ե. Լալայեան**, ԱՀ, գիրք XVIII, էջ 111: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 55, արձ. 212:

³²³ *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 494: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 107, արձ. 431:

³²⁴ *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 292:

³²⁵ *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 57: **Ե. Լալայեան**, ԱՀ, գիրք XVIII, էջ 111: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 61, արձ. 233:

³²⁶ *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 532: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 275, արձ. 1149:

³²⁷ *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 12: **Ե. Շահագիզ**, նշվ. աշխ., էջ 206: **Կ. Ղաֆադարյան**, նշվ. աշխ., էջ 174:

³²⁸ *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 541: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 208, արձ. 869:

³²⁹ *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 538, **ԴՀՎ**, պրակ IV, 493:

³³⁰ *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 484: **Ե. Լալայեան**, ԱՀ, գիրք XVII, էջ 118: **Ս. Բարխուդարյան**, ՄՀԾԲՎ, էջ 193: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 15, արձ. 9:

³³¹ *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 569: **ԴՀՎ**, պրակ IV, էջ 133, արձ. 535:

³³² **Յովհ. Շահխաթունեանց**, նշվ. աշխ., էջ 351, *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 115:

³³³ **Յովհ. Շահխաթունեանց**, նշվ. աշխ., էջ 367, *Մ. Սմբատյանց*, նշվ. աշխ., էջ 485:

որոնք չեն պահպանվել և միայն հեղինակի գրառումների շնորհիվ են մեզ հասել: Բացի այդ, գիրքն ընթերցվում է հետաքրքրությամբ, քանի որ տեղագիրը «սրտանց սիրում է իւր հետազօտած առարկան և իւր գիտեցածն ու չգիտեցածը արտայայտում է մէջը դնելով պարզ մարդու զգացմունք և խորին համոզմունք»³³⁴: Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը հավաքել է այս ամենը՝ ակնկալելով, որ եթե լավ հետազոտվի, ավելի շատ հնություններ ի հայտ կգան³³⁵:

ԵՆԹԱԳԼՈՒԽ Բ. ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԵՍՐՈՊ ՍՄԲԱՏՅԱՆՑԻ ՏՊԱԳԻՐ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ:

Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի տպագիր մյուս երկու ուսումնասիրությունները թեև զիջում են առաջինին իրենց հայագիտական նյութի ներկայացմամբ, սակայն դրանք ևս կարևոր աղբյուրներ են՝ ներկայացնելով պատմական Աղվանքի և Երնջակ գավառի պատմաճարտարապետական կոթողները, նաև՝ վիմագրերը: Յավոք, XIX դարում վերոնշյալ տարածքների վիմագրերը բավարար չափով չեն ուսումնասիրվել, որը պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով:

Պատմական Աղվանքի հուշարձանների և վիմագրերի ուսումնասիրմամբ XIX դարի առաջին կեսից զբաղվել են Հովհ. Շահխաթունյանցը, Ս. Զալալյանցը³³⁶, Դանիել արք. Շահնազարյանցը³³⁷, Ղ. Ալիշանը, Մ. Բախուդարյանցը³³⁸, ովքեր հաջորդաբար անդրադարձել են երկրամասի հայկական բնակավայրերի տեղագրությանը, ժողովրդագրությանը, ազգագրությանը, բանահյուսությանը:

Հովհ. Շահխաթունյանցն իր ուսումնասիրության վերջում ներկայացնում է Շամախու թեմի նշանավոր Սաղիանի և Մեյսարու վանքերը՝ հիշատակելով ընդամեն-

³³⁴ **Մուրճ**, Գրախոսություն, էջ 1587-1596:

³³⁵ **Մ. Սմբատյանց**, նշվ. աշխ., էջ 33:

³³⁶ **Ս. Զալալյանց**, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, հատոր Բ, Վաղարշապատ, 1858::

³³⁷ **Դանիել արք. Շահնազարյանց**, Արարատ 1870, թիվ Զ, էջ 229-231, թիվ Ը, էջ 257-263, թիվ Ժ, էջ 318-323, 1871, ԺԱ, էջ 350-353: Դանիել սրբազանի տապանաքարը եղել է Սաղիանի վանքի հարակից գերեզմանատանը. «Վիճակաւոր առաջնորդ թեմին Հայոց Շամախոյ Դանիէլ Արքեպիսկոպոս Շահնազարեանց Տարօնեցի, վախճանեցաւ 41 ամաց, 'ի 4 յուլիսի 1868 ամի»: Տե՛ս **Մ. Սմբատյանց**, Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի, էջ 75: **Ս. Կարապետյան**, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, արձ. 333, էջ 65:

³³⁸ **Մ. Բախուդարյանց**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, Երևան, 1999:

նը հինգ արձանագրություն: Դրանցից երկուսն արդեն չկային XIX դարի 80-ական թթ.³³⁹: Պատճառը ոչ միայն մահմեդականների կողմից հուշարձանների ավերումն ու եղծումն էր, այլև 1872 թ. Շամախիի ավերիչ երկրաշարժը, որից տուժել էին թեմի հոգևոր շինությունները, այդ թվում՝ Սաղիանի վանքը³⁴⁰ (նկ. 12): Ս. Ջալալյանցը նույնպես նշում է երկրամասի պատմական հուշարձանները՝ գրառելով ընդամենը չորս վիմագիր Սաղիանի վանքից: Դանիել արք. Շահնազարյանցի հոդվածաշարի շնորհիվ մեզ է հասել տեղեկություններ Աղվանքի հայկական բնակավայրերի մասին, սակայն նա ևս անտեսել է վիմագրերը՝ բավարարվելով միայն հուշարձանների նկարագրությամբ: Իսկ Սաղիանի Ս. Ստեփաննոս վանքի վերաբերյալ Դանիել Շահնազարյանց Տարոնեցին իր գրառումներում նշում է. «Ես հետաքրքրությամբ շատ կամեցայ տեղեկանալ շինութեան սկզբան, բայց չ'կարացի»³⁴¹:

Աղվանքի հայկական կոթողներն առավել հանգամանորեն է ներկայացրել Մակար Եպիսկոպոս Բարխուդարյանցը: 1888 թ. նա նշանակվել է Սաղիանի վանքի վանահայր՝ միաժամանակ վարելով տեղի երկդասյա վանական դպրոցի տեսուչի պաշտոնը «ազգային այս կարևոր գործը յառաջ տանելոյ»³⁴²: Հետագայում՝ 1889 թ. Մակար Եպիսկոպոսը Շամախի քաղաքի Մայր եկեղեցու հոգևոր քարոզիչ էր, իսկ 1894-1896 թթ.՝ Շամախու թեմի հոգևոր առաջնորդը: Այդ տարիներին հոգևոր գործունեությանը զուգահեռ նա պատմական Աղվանքում փնտրել է «թանկագին հարստություններ հայ պատմության համար»³⁴³: Իր հարուստ հայագիտական ժառանգության մեջ Մակար Բարխուդարյանը ներկայացնում է երկրամասի բնակավայրերի տեղագրությունը, վիճակագրական, ժողովրդագրական տվյալները, պահպանված հայկական կոթողները, մասամբ՝ նաև վիմագրերը: Չունենալով մասնագիտական գիտելիքներ՝ նա փորձել է հնարավորինս ճիշտ վերծանել վիմագրերը, սակայն «գիտությամբ և անգիտությամբ սխալներ շատ է արել, որոց ուղղելը դարձնիլ իրեն կյանձնինք»³⁴⁴: Պատահական չէ, որ Մեսրոպ Սմբատյանցը, վստահելով Մակար Եպիսկոպոսի հնությունների հանդեպ ունեցած

³³⁹ **Յովհ. Շահխաթունենաց**, նշվ. աշխ., էջ 469-471:

³⁴⁰ **Մ. Սմբարեանց**, նշվ. աշխ., էջ 50-51: Այդ երկու արձանագրություններից պատահիկներ էին պահպանվել դեռևս Մ. Սմբատյանցի առաջնորդության ժամանակ:

³⁴¹ [Հաղորդագրություն], **Արարապ**, 1870, թիվ Ը, էջ 257:

³⁴² **Մ. Սմբարեանց**, Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի, էջ 103:

³⁴³ **Մ. Բարխուդարեանց**, Աղուանից երկիր և դրացիք, էջ 17:

³⁴⁴ **Մ. Սմբարեանց**, նշվ. աշխ., էջ ԺԱ-ԺԲ:

նվիրվածությանը, մասամբ օգտվել է նրա հրատարակումներից³⁴⁵, քանի որ վիմագրերի մի մասը գոյություն չունեն XIX դարի 90-ական թվականներին:

Պետք է ընդգծել, որ Մեսրոպ Սմբատյանցը ևս սահմանափակվել է մի քանի կոթողների ուսումնասիրությամբ: Առավել մանրամասն ուսումնասիրել է Սաղիանի նշանավոր վանական համալիրը, վանքի պատմությունը՝ հիմնադրումից մինչև իր ժամանակները, նշել է վանքի ձեռագրական ժառանգությունում տեղ գտած մատյանները, կալվածքները, վիմագրերը: Նա քիչ թե շատ ներկայացրել է նաև Շամախու մեկ այլ նշանավոր Մեյսարի գյուղի հուշարձաններն ու վիմագրերը: Ցավոք, ժամանակի սղությունը, սրբազանի պատկառելի տարիքը, ճանապարհների բացակայությունը ստիպում էին նրան բավարարվել միայն եկեղեցաշեն ու հոգևոր գործունեությամբ. «...հազիւ այսքանը գրելու ժամանակ գտի և գրեցի, որքան կարացի»³⁴⁶: Թեև նման թյուր կարծիքի, այնուամենայնիվ, նրա ուսումնասիրության վերաբերյալ Հայր Ղևոնդ Ալիշանը նշում է, որ «աւելի լիացուցիչ է, և շատ տեսակետաց տեղեակ կ'ընէ և ծանուցիչ անձանց, թէ կամին սոքա և թէ ոչ: Ես ինձ պիտանի տեղեկութիւն գտայ ի գրքեդ և քանի մի բանի աւելի այլ փափագիմ»³⁴⁷:

Ղևոնդ Ալիշանի կողմից ևս չեն ներկայացված Աղվանքի բնակավայրերն ու հուշարձանները՝ սահմանափակվելով միայն Աղվանքի պատմությամբ:

Նորագույն շրջանում Աղվանքի հուշարձանների և վիմագրերի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են Ս. Կարապետյանն ու Գ. Ստեփանյանը³⁴⁸: Ս. Կարապետյանի «Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը» ուսումնասիրությունն ամփոփում է բուն

³⁴⁵ **Մ. Սմբատեանց**, նշվ. աշխ., էջ 259-261:

³⁴⁶ **Մ. Սմբատեանց**, Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի, էջ ԺԱ:

³⁴⁷ **ՀԱԱ**, գործ 135, Ղ. Ալիշանի նամակներն ուղղված Մ. Սմբատյանցին, էջ 23: **Ա. Աղամյան**, Ղ. Ալիշանի անտիպ նամակներից, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1965, թիվ 3, էջ 124:

³⁴⁸ **Ս. Կարապետյան**, Հայ մշակութային հուշարձանները Շամախու Գարդման գավառում, Էջմիածին, 1985, Ը, էջ 45-50: **Նույնի՝** Մատրասա գյուղը և նրա հուշարձանները, ՊԲՀ, 1989, 2, էջ 225-233: **Նույնի՝** Շամախու գավառի գյուղերի պատմությունից, ԼՀԳ, 1989, 12, էջ 57-71: **Նույնի՝** Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, Երևան, 1997, 132 էջ: **Գ. Ստեփանյան**, Համառոտ ակնարկ Շամախու թեմական դպրոցի պատմությունից, Հայոց պատմության հարցեր, 7, ՀՀ ԳԱԱ, Պատմության ինստիտուտ, 2006, էջ 67-74: **Նույնի՝** Շամախու հայոց թեմի Սաղիանի ս. Ստեփաննոս Նախավկա վանքի պատմությունը, Երևան, 2007, 43 էջ: **Նույնի՝** Համառոտ ակնարկ Բաքու քաղաքի հայկական եկեղեցիների պատմության, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Հայոց պատմության հարցեր, Գիտական հոդվածների ծողովածու, Մեսրոպ արք. Աշճեան մատենաշար, 31, Երևան, 2007, էջ 152-170: **Նույնի՝** Համառոտ ակնարկ Բաքվի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու պատմության, ԼՀԳ, 2009, 3, էջ 45-60: **Նույնի՝** Բաքվի նահանգի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին, պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն, ՀՀ ԳԱԱ, Պատմության ինստիտուտ, Երևան, 2010, 247 էջ:

Աղվանքի հայկական հուշարձանների որմերին եղած վիմագրերը: Գ. Ստեփանյանի պատմագիտական հոդվածներն ու մենագրությունները բազմաբնույթ տեղեկություններ են հաղորդում XIX դարի Բաքվի նահանգի վերաբերյալ՝ անդրադառնալով միայն հուշարձաններին: XX դարի սկզբին և հատկապես դարավերջին Աղվանքի հայկական հուշարձաններն ու վիմագրերը մեծ վնասներ կրեցին ազգամիջյան բախումների հետևանքով. դրանց մի մասն իսպառ վերացել էր մինչև 80-ական թթ., մյուսների ճակատագիրն էլ անհայտ է: Յավոք, կիսատ մնաց նաև Բաքվի հայկական հուշարձանների, դրանց վիմագրերի ուսումնասիրումը: Թեև Մակար Եպիս. Բարխուդարյանցը հանգամանորեն ներկայացնում է քաղաքի մշակութային և հոգևոր հաստատությունների պատմությունը, սակայն չի հիշատակում վիմագրերը: - Բարեբախտաբար, Մեսրոպ Սմբատյանցն այստեղից հիշատակում է ութ վիմագիր (XIX դարավերջին վերաբերող), որոնք առնչվում են իր հոգևոր և շինարարական գործունեության հետ: Ավելին, հեղինակի արխիվային ֆոնդերում գտնվեց «Ստորագրութիւն վանօրէից և քաղաքաց Բագուայ նահանգի» ուսումնասիրության տեղանունների ցանկն էջերով³⁴⁹: Փաստորեն, ուսումնասիրությունը, որը մեզ չի հասել, պատրաստ է եղել տպագրության: Յավոք, այս և մի քանի այլ ձեռագիր ուսումնասիրությունների պահպանման վերաբերյալ տեղեկություններ չկան:

Աղվանքում հայերի և հայկական բնակավայրերի մասին են վկայում մատենագիրական աղբյուրները, ձեռագիր հիշատակարանները, պատմաճարտարապետական կոթողներն ու վիմագրերը: Իսկ Աղվանքի բուն բնակիչները՝ աղվանները, նույնպես սերում են Հայկ նահապետի շառավիղներից: Նրանցից Առանի անունով երկիրը կոչվեց Աղվանք, «վասն զի աղու ձայնէին զնա վասն քաղցրութեան բարուցն»³⁵⁰: Դարեր շարունակ աղվանները ենթարկվեցին բռնաճնշումների, «հասին հալածանք Պարսից, եւ բազում ուրեք յԱղուանս ատրուշանք եւ բագինք կանգնեցան»³⁵¹: VI դարում Աղվանքը դարձավ մարզպանություն, ապա անցավ արաբների, թուրքալեզու ցեղերի ենթակայության տակ: «Յայսքան հարուածոց եւ տեղափոխութեանց՝ գրեաթէ բնաջինջ դարձաւ հին ազգն Աղուանից»³⁵², և աղվանական մշակույթը, գիրն ու հուշարձանները եղծվեցին, իսկ բնակիչները «Յասպատակէ սոցին նուազեաց եւ բնակութիւն ընտանի ժողովրդեան, եւ փոխանակեցին տոհմք

³⁴⁹ ՀԱԱ, գործ 119, Բաքվի նահանգի քաղաքների և վանքերի հատուկ անունների ցանկ:

³⁵⁰ Մովսես Կաղանկարուացիոյ, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, էջ 14:

³⁵¹ Ղ. Ալիշան, Աղուանք, Բազմավէպ, 1972, 4, էջ 514:

³⁵² Ղ. Ալիշան, Աղուանք, Բազմավէպ, 1972, 2-3, էջ 344:

թաթարաց»³⁵³: Այդ է պատճառը, որ Մ. Սմբատյանցն այդպես էլ չկարողացավ գտնել աղվանական մշակույթին պատկանող մի հնություն, քանի որ «աղուանք կորցրել են այդ ամենը և իրենք էլ հետները կորել են, բայց թե բաւական դիմադրել են կռապաշտութեան, կրակապաշտութեան և մահմետականութեան»³⁵⁴: Վաղնջական ժամանակներից այստեղ բնակվում էին հայերն ու ստեղծում, կառուցում այնպես, ինչպես պատմական Հայաստանի որևէ այլ շրջանում³⁵⁵: Պատմական դժվար քառուղիներն անցնելով՝ XIX դարի առաջին քառորդում երկրամասն ազատագրվեց՝ դառնալով ռուսական կայսրության կարևորագույն տարածք:

XIX դարի վերջերին բուն Աղվանքում կար 105 հայկական բնակավայր, ընդ որում հայերը մեծ թիվ էին կազմում խոշոր քաղաքներում՝ Բաքվում, Շամախիում, Ղուբայում, ակտիվ մասնակցում էին երկրամասի բարգավաճմանը, որից անմասը չէր մնում նաև հայ հոգևոր դասը:

1887-1894 թթ. Մեսրոպ Սմբատյանցը եղել է Շամախու, Բաքվի, Անդրկասպյան³⁵⁶ տարածքների թեմակալ առաջնորդը: Իր հոգևոր և շինարարական գործունեությանը զուգահեռ, սրբազանը շրջել է թեմի հայկական բնակավայրերում, ուսումնասիրել է հուշարձանները, հավաքել է ձեռագրեր, ազգագրական և բանահյուսական նյութեր, վիճաբեր՝ ամփոփելով «Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց, եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք 'ի Շամախույ թեմի» գրքում, որը տպագրվել է 1896 թ. Թիֆլիսում Բաքվի մեծահարուստ Կարապետ աղա Լալայանցի նյութական աջակցությամբ:

Տեղագրությունը շարադրելիս՝ Մեսրոպ Սմբատյանցն օգտագործել է տեղագրություններ, վիճաբեր, վիճակագրական տեղեկություններ, ձեռագիր հիշատակարաններ: Չնայած, աշխատության ավելի քան հինգ հարյուր էջերում տեղ են գտել

³⁵³ **Ղ. Ալիշան**, նշվ. աշխ., էջ 343:

³⁵⁴ **Մ. Սմբատյանց**, նշվ. աշխ., էջ 185:

³⁵⁵ Երկրամասում հայությունը մեծ վնասներ կրեց XVI-XVIII դդ. թուրք-պարսկական անընդմեջ պատերազմների, հյուսիսկովկասյան ցեղերի ավազակային հարձակումների, բռնի մահմեդականացման հետևանքով, մի շարք բնակավայրեր ամայացան, հայությունը արտագաղթեց: Արդյունքում, երկրամասում ավելացան մահմեդականները, վերափոխվեցին կամ ոչնչացան քրիստոնեական կառույցները, աղավաղվեցին կամ անվանափոխվեցին հայկական տեղանունները: Ցավոք, մատենագիտության մեջ բավարար տեղեկություններ չկան Աղվանքի երբեմնի հայկական բնակավայրերի անվանումների և թվի մասին: Տե՛ս **Գ. Ստեփանյան**, Բաքվի նահանգի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին, էջ 41:

³⁵⁶ XIX դարում Շամախու թեմը համարվում էր Ռուսաստանի հայոց թեմերից ամենափոքրը, որն ուներ 4 քաղաք, 47 գյուղ, 6175 տուն, 2 վանք, 39 եկեղեցի, 38 քահանա, 12 դպրոց: Տե՛ս **Մ. Սմբատյանց**, Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի, էջ 133:

նաև հայագիտության հետ չառնչվող նյութեր, բայց հեղինակի այս ուսումնասիրությունը աղբյուրագիտական բացառիկ արժեք ունի, քանի որ լայնորեն անդրադառնում է Սաղիան գյուղի պատմությանը, հուշարձաններին, վիմագրերին: Պատահական չէ, որ հետագա ուսումնասիրողները Շամախու երկրամասի արձանագրություններն օգտագործել են հիմք ունենալով նրա վերծանությունները:

Ընդհանուր առմամբ Մ. Սմբատյանցը Շամախու թեմի հուշարձաններից հիշատակում է 114 արձանագրություն (այդ թվում եկեղեցական սպասքի վրա), որից մոտ կեսն արդեն չկար XX դ. 80-ական թթ.: Միայն Սաղիանի վանական գերեզմանատանից հիշատակվում է չպահպանված ինը, իսկ Սաղիանից ոչ հեռու գտնվող Փախրաքուշ գյուղից 15 վիմագիր: Մեր կողմից ուսումնասիրվել են գրքում առկա բոլոր վիմագրերը, դրանք համեմատվել են նախորդ և նորագույն հրատարակություններում առկա վիմագրերի հետ: Առանձնացրել ենք վերծանություններում հանդիպող մի քանի թերի ընթերցումները.

- Մեյսարի վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու պատի արձանագրության մեջ Հովհ. Շահխաթունյանցը հիշատակում է *ՌՌՁ (1680)*, Մ. Սմբատյանցի մոտ հանդիպում ենք *ՌՂԾՁ (1680)* տարբերակով: Ս. Զալալյանցի մոտ թվականը բացակայում է: Ս. Կարապետյանը վերցրել է Հովհ. Շահխաթունյանցից³⁵⁷:
- Նույն եկեղեցու բեմի արևմտահայաց երեսի արձանագրության մեջ Ս. - Զալալյանցն անձնանունը կարդացել է «Ճահան Շահ Վելի»³⁵⁸, պետք է լինի «Խօճայ Շահվելի», իսկ տարեթիվը վերծանել է ՌՃԻԵ (1676) ՌՃԿՁ (1717)-ի փոխարեն³⁵⁹:

Մ. Սմբատյանցի վերածնություններում նկատում ենք խմբագրված որոշ եզրույթներ. օրինակ՝ «կոչեսցի»-ն վերծանել է «կոչի»³⁶⁰, «Եղիսապետին»³⁶¹ «Եղիսաբե-

³⁵⁷ *Յովհ. Շահխաթունեանց*, նշվ. աշխ. էջ 470: *Ս. Զալալեանց*, նշվ. աշխ., էջ 398-400: *Մ. Սմբատեանց*, նշվ. աշխ., էջ 147: *Ս. Կարապետյան*, նշվ. աշխ. էջ 49, արձ. 267:

³⁵⁸ *Ս. Զալալեանց*, նշվ. աշխ., էջ 399: Կ. Կոստանյանցն արձանագրությունը վերցրել է Ս. Զալալյանցից, թեև Մ. Սմբատյանցն է ճիշտ կարդացել: Տե՛ս *Կ. Կոստանեանց*, Վիմական տարեգիրք, էջ 193:

³⁵⁹ *Մ. Սմբատեանց*, նշվ. աշխ., էջ 148: *Ս. Կարապետյան*, նշվ. աշխ., էջ 49, արձ. 268:

³⁶⁰ *Մ. Սմբատեանց*, նշվ. աշխ., էջ 157: *Ս. Կարապետյան*, նշվ. աշխ., էջ 50, արձ. 277: Ս. Կարապետյանն արձանագրությունը վերցրել է Քաջբերունուց:

³⁶¹ *Յովհ. Շահխաթունեանց*, նշվ. աշխ., էջ 471: *Ս. Կարապետյան*, նշվ. աշխ., էջ 50, արձ. 276:

թին»³⁶², «ի ծնէ»³⁶³ «ծնեալ», «հանդեպօղաց» «հանդիպողաց», «կենթանի» «կենդանի» և այլն, որոնք այնքան էլ չեն աղավաղում վիմագրի բովանդակությունը:

Առավել կարևոր են Բաքվի հայկական վիմագրերի ուսումնասիրումը³⁶⁴: 1893 թ. դրությամբ Բաքվում կար երկու հայկական քարաշեն եկեղեցի. Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը գտնվում է քաղաքի կենտրոնական հրապարակում, առայսօր կանգուն է, բայց առանց խաչի (նկ. 13), իսկ Ս. Աստվածածինը, որը ավելի հին կառույց էր, գտնվում էր բերդի ստորոտում: Մ. Սմբատյանցի նախաձեռնությամբ և տեղի բնակչության օժանդակությամբ կառուցվում է քաղաքի երրորդ հայկական եկեղեցին, որը Շամախու հայոց թեմի եկեղեցիների մասին կազմած տեղեկագրերում և շինարարական վիմագրում հիշատակվում է Ս. Հարություն: 1894 թ. նախ Մ. Սմբատյանցի կողմից օրինվեց եկեղեցի-մատուռի մարմարյա հիմնաքարը, իսկ 1895 թ. հունվարի 26-ին թեմի ժամանակավոր առաջնորդ Մակար եպիս. Բարխուդարյանցն օծեց եկեղեցին Ս. Հովհաննես-Մկրտիչ անվամբ³⁶⁵: Բաքվի հուշարձաններից հեղինակը հիշատակում է 8 վիմագիր³⁶⁶, որոնք ներկայացնում են հայության ազդեցիկ դերը քաղաքի հասարակական, մշակութային կյանքում: Հայաշատ Ղուբա քաղաքի հայկական հուշարձանները ևս մնացել են չուսումնասիրված: Այստեղից նա հիշատակում է չորս վիմագիր, որից երկուսը XIX դարի տապանագրեր են³⁶⁷, երկուսը՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցու կառուցման վկայագրեր³⁶⁸: Այստեղից երկու տապանագիր էլ հիշատակում է Մ. Բարխուդարյանցը³⁶⁹:

Վիմագրական բավարար նյութեր կան Մեսրոպ Սմբատյանցի «Նկարագիր ս. Կարապետի վանից Երնջակայ եւ շրջակայից նորա» ուսումնասիրության մեջ: 1897 թ. Սրբազանը նշանակվում է Երնջակ գավառի Ապրակունիս գյուղի մոտ գտնվող Ս. Կարապետ վանքի հոգևոր առաջնորդ (նկ. 14), քանզի «զգրաւոր վաստակոցդ ասեմ

³⁶² Մ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 161:

³⁶³ Ս. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 74, արձ. 391, նկար 142: Մ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 163:

³⁶⁴ Մ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 380-382:

³⁶⁵ Գ. Սյրեփանյան, Համառոտ ակնարկ Բաքու քաղաքի հայկական եկեղեցիների պատմության, Երևան, 2007, էջ 164-165:

³⁶⁶ Նշվ. աշխ., էջ 374-375, 380-382: Դրանք են Ս. Հարություն մատուռի, ուսումնարանի, աղքատանոցի շինարարական վիմագրերը և 4 տապանագիր:

³⁶⁷ Նշվ. աշխ., էջ 538-539:

³⁶⁸ Նշվ. աշխ., էջ 542:

³⁶⁹ Մ. Բարխուդարյանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 74:

և հնագիտական հետազոտութեանց, որք բազմաց հնասիրաց օգտակար հանդիսացեալ կան և յիշին 'ի հրապարակս գրագիտաց»³⁷⁰: Վանահայր լինելու տարիներին (1897-1907 թթ.)՝ նա հավաքել է տեղեկություններ գավառի բնակավայրերի, պատմաճարտարապետական հուշարձանների, ձեռագիր մատյանների, Ս. Կարապետ վանքի պատմության, վիմագրերի վերաբերյալ:

Ընդհանրապես, Երնջակ գավառի Ս. Կարապետ վանքի պատմությանն ու հուշարձաններին անդրադարձել են XIX դարից սկսած: Հովհ. Շահխաթունյանցը³⁷¹ վանական համալիրի տարածքից հիշատակում է ընդամենը վեց արձանագրություն: Արիստ. Սեդրակյանն³⁷² իր գրքում անդրադառնում է հիմնականում կոթողներին՝ գրառելով կարևոր վիմագրերը: Վեց վիմագիր էլ նշում է Ղ. Ալիշանը³⁷³ դրանք արտագրելով Արիստակես եպիս. Սեդրակյանից: Այդ մասին Մ. Սմբատյանցին ուղղված նամակներից մեկում Ալիշանը խոստովանում է. «Յուսով եմ չմեղադրել զիս Այրարատի և Սիսականի մէջ եղած ականայ սխալանաց մասին, ըստորում այլոց գրուածներէն քաղուած են»³⁷⁴: Սակայն այս երեք ուսումնասիրողների տեղեկությունները բավարար չեն վանքի պատմությունն ամբողջացնելու համար, դրանց լրացնելու է գալիս Մեսրոպ Սմբատյանցի հավաքչական գործունեությունը և արխիվային գործերը:

Մեսրոպ Սմբատյանցի վերոնշյալ ուսումնասիրությունը հարստացնում է «ազգի գրական գանձարանը՝ իբրև Աւետարանական այրույ լումայն»³⁷⁵: Այն նախորդի նման լի է բազմաբնույթ տեղեկություններով (բաղկացած է 608 էջերից)՝ ամփոփելով վիմագրեր, ձեռագիր հիշատակարաններ, հրովարատականների պատճեններ, տեղագրական և պատմական տեղեկություններ: Չթերագնահատելով սրբազանի անխոնջ աշխատասիրութունը, ինչու չէ, նաև արձանագրություններ կարդալու որոշակի

³⁷⁰ **Մ. Սմբատյանց**, Նկարագիր ս. Կարապետի, էջ Է:

³⁷¹ **Յովհ. Շահխաթունյանց**, Ստորագրութիւն, էջ 424-425:

³⁷² **Արիս. Սեդրակեան**, Հնութիւնք Հայրենեաց ի գաւառին Երնջակու, Էջմիածին, ՌՅԻԱ, 1872:

³⁷³ **Ղ. Ալիշան**, Սիսական, էջ 379-380: Բազմավաստակ գիտնականը Մ. Սմբատյանցին ուղղված նամակներից մեկում նշում է, որ «գիրքն ընթերցել եմ ոչ միայն հաճութեամբ՝ այլև օգտի, զհնութիւնս Հայրենեաց գաւառին Երնջակու, զերկասիրութեան Ձեր, որ և պիտանի եղև ինձ ի գրուած մի»: Տե՛ս **ՀԱԱ**, գործ 135, Ղ. Ալիշանի նամակներն ուղղված Մ. Սմբատյանին, էջ 3: **Ա. Աղամյան**, Ղ. Ալիշանի անտիպ նամակներից, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1965, թիվ 3, էջ 115:

³⁷⁴ **Մ. Սմբատյանց**, Նկարագիր ս. Կարապետի, էջ 555:

³⁷⁵ **Մ. Սմբատյանց**, նշվ. աշխ., էջ 559:

հմտությունը, նշանակալից է նրա ներդրումն այն առումով, որ պատմական Երնջակն այսօր անհասանելի է մեր ուսումնասիրության համար, և պահպանված յուրաքանչ-յուր կոթող, վիմագիր, ձեռագիր հիշատակարան կարևոր տեղեկություն է հաղորդում գավառի պատմության վերաբերյալ³⁷⁶:

Պատմական Երնջակ գավառն ընդգրկում է ներկայիս Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության Զուլֆայի շրջանը, Արաքս գետի ձախակողմյան ափը: Որպես Սյունյաց նահանգի համանուն գավառ հիշատակվում է VII դարից: Երնջակ գավառից մեզ են հասել ավելի քան 850 արձանագրություն, որոնք վերաբերում են X-XIX դդ.³⁷⁷: Մեսրոպ Սմբատյանցը հիշատակում է ավելի քան ութսուն արձանագրություն, որից 57-ը վիմագիր են, իսկ 26-ը՝ եկեղեցական սպասքի մակագրություններ:

Գավառի նշանավոր Ս. Կարապետի վանքը (XIV-XVIII դդ., հայտնի է նաև Աբրակունիսի կամ Ապրակունիքի վանք անվամբ) համարվում է միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր և մշակութային նշանավոր կենտրոններից, այն եղել է ուխտատեղի թե՛ հայերի, թե՛ մահմեդականների համար³⁷⁸: Վանական համալիրի մեջ մտնում են բազիլիկ, խաչաձև հորինվածքով կառուցված Ս. Կարապետ եկեղեցին, զանգակատունը, Ս. Ստեփաննոս մատուռը (կառուցված՝ 1653-1656 թթ.), վանական երկհարկանի դպրոցը (այստեղ ուսուցչությամբ են զբաղվել ժամանակի խոշոր մտածողներ Հովհան Որոտնեցին և Գրիգոր Տաթևացին), մատենադարանը, պարտեզը, - Կաթան սրբազան աղբյուրը³⁷⁹, խաչքարերը, շրջապարիսպը, առաջնորդարանը, հյուրատունը, օժանդակ այլ շինությունները³⁸⁰:

Հոգևոր գործունեության տասը տարիների ընթացքում Մեսրոպ Սմբատյանցը մեծ ներդրում է ունեցել վանքի շենացման գործում, որի մասին են վկայում

³⁷⁶ Մ. Սմբատյանցի կողմից գիրքը անգնահատելի ու պատվական նվեր է ծնողների հիշատակին: Տե՛ս **Մ. Սմբատյանց**, նշվ. աշխ., էջ ԺԱ-ԺԲ: Աշխատանքը շարադրել է թե՛ գրաբար, թե՛ աշխարահաբար:

³⁷⁷ **Ա. Ավագյան**, ՆՎԺ, հատոր Դ, Երնջակ գավառ, Երևան, 2008:

³⁷⁸ Ավանդության համաձայն ս. Կարապետ եկեղեցու աջակողմյան խորանի օրհնված հողով բուժում էին օձի խայթոցը: Տե՛ս **ՀՀԵՏԲ**, հատոր I, էջ 313:

³⁷⁹ Աղբյուրը ժամանակին առատ ջուր է ունեցել, բայց ինչ-որ մեկը, անարգելով աղբյուրի գորությունը, մեղք է գործել, որի հետևանքով էլ աղբյուրի ջուրը սկսել է կաթկթել: Տե՛ս **Հ. Էփրիկեան**, նշվ. աշխ., էջ 721:

³⁸⁰ **Մ. Սմբատյանց**, նշվ. աշխ., էջ 20-21:

պահպանված վիմագրերը: Նորագույն շրջանում այս երկրամասի կոթողների ուսումնասիրությամբ զբաղվել է հայագետ, վիմագրագետ Արգամ Այվազյանը³⁸¹:

Սրբազանի գիտական և հատկապես վիմագրագիտական վաստակը հնարավոր չէ գնահատել առանց նրա արխիվային նյութերի մանրամասն ուսումնասիրության: Հեղինակի ձեռագրերը, վիճակագրական, տեղագրական, ժամանակագրական, պատմական ու գրական բազմաթիվ գործերը եղել են սկզբում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի դիվանի նո. 57 ֆոնդում, իսկ 1971 թ. դարձել է առանձին արխիվային ֆոնդ: Ձեռագրերի մեծ մասը (246 գործ) գտնվում է Հայաստանի ազգային արխիվում, դրանք վերաբերում են հեղինակի 60-ամյա գործունեության բոլոր բնագավառներին (1850-1910 թթ.): Այստեղ պահպանվել են քաղվածքներ թերթերից, գիտական աշխատություններից, ինքնագրեր, օրագրեր, պատմական ժամանակագրություններ, տասնյակից ավելի ուսումնասիրություններ, կրոնաբարոյախոսական հոդվածներ, եկեղեցական տաղեր, նամակներ, ձեռագիր քարտեզներ³⁸² (նկ. 15 ա, բ): Ատենախոսության թեմայի ուսումնասիրման համար առավել կարևոր են արխիվային այն միավորները, որոնք ամփոփում են հնագիտական, ազգագրական և վիմագրական նյութեր:

Ձեռագրերն ուսումնասիրելիս եզրակացնում ենք, որ Մեսրոպ Սմբատյանցը նպատակ ուներ ներկայացնելու պատմական տարբեր գավառների տեղագրությունը, որպեսզի հետագայում դրանք ամփոփեր ընդհանուր աշխատության մեջ: Արխիվում պահպանվում են առանձին ձեռագիր գործերը Սյունյաց աշխարհի Երնջակ, Վայոց ձոր, Զահուկ, Վասպուրական նահանգի Գողթն, Նախիջևան գավառների, Աղվանքի հայկական բնակավայրերի, հայկական գաղթօջախների, մասամբ նաև Արարատյան դաշտի պատմաճարտարապետական հուշարձանների մասին: Արխիվային գործերը հարուստ աղբյուրագիտական նյութ են հաղորդում: Կարևոր է նաև Հայաստանի ազգային արխիվի պահոցներում գտնվող «Ստորագրություն

³⁸¹ **Ա. Այվազյան**, ՆՎԺ, Երնջակ գավառ, հատոր Դ, Երեւան, 2008:

³⁸² Ամբերդի քարտեզը տե՛ս **ՀԱԱ**, գործ 164, Թեմական առաջնորդների, ծառայողների ռոճկացուցակներ, թերթ 37ա: Նախիջևանի քարտեզը տե՛ս **ՀԱԱ**, գործ 74, Հին Նախիջևան քաղաքի պլանը և տեղեկություն նրա գաւառի մասին: Օշականի Ս. Մաշտոց եկեղեցու հատակագիծը, գծագիրը տե՛ս **ՀԱԱ**, գործ 167, Օշական գյուղի դպրոցի և Ս. Մաշտոց եկեղեցու վերանորոգման մասին, թերթ 55-56:

Օշական գեղջ և նորաբաց դպրոցին յանուն Ս. Մեսրոպբայ թարգմանչին» ձեռագիրը, որն ունի հարյուր հիսուն տարվա վաղեմություն:

Հայաստանի հնագույն բնակավայրերից մեկի՝ Օշականի պատմությանն ու կոթողներին անդրադարձել են հայ մատենագիրները (Կորյուն, Ղազար Փարպեցի, Մովսես Խորենացի, Թովմա Արծրունի, Առաքել Դավրիժեցի), XIX դարի տեղագիրները (Հովհ. Շահխաթունյանց, Ղևոնդ Ալիշան), նշանավոր ճարտարապետները (Թ. Թորամանյանը, Վ. Հարությունյան, Մ. Հասրաթյան), հնագետները, գրվել են ուսումնասիրություններ, հոդվածներ, որոնք մեկը մյուսին լրացնելով ամբողջացնում են Օշականի պատմությունը: Անմասն չէ նաև Մեսրոպ արք. Սմբատյանցի գործը. նա գերծ է մնում պատմական փաստերից, քանի որ նախորդներն արդեն անդրադարձել էին գյուղի պատմությանը, և ավելորդ կլինի կրկնել և «ձանձրացուցանել լսողաց ականջն»³⁸³: Տեղագրությունը գրված է աշխարհաբարով, որպեսզի յուրաքանչյուրը «կարողանայ հեշտութեամբ հասկանա»³⁸⁴: Բնակավայրի հուշարձաններին ու վիմագրերին անդրադարձել ենք հաջորդ ենթագլխում³⁸⁵:

Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցն իր թղթերում մանրամասն ներկայացրել է Նախիջևանի պատմությունն ու հուշարձանները՝ նշելով բնակավայրերի տեղագրությունը, ժողովրդագրությունը, ուխտատեղիները, անգամ դպրոցների թիվը: Առավել մեծ թիվ են կազմում վիմագրերը, որոնց մեջ կան այնպիսիք, որոնց գտնվելու վայրը, ցավոք չի նշում:

Հեղինակի ձեռագրերի մի փոքր մասն էլ գտնվում է Մատենադարանի արխիվային թիվ 217 թղթապանակում: Այստեղ ներառված են 17 միավոր, որոնք վերաբերում են 1883-1905 թթ.: Ձեռագրերում կան պատմական և ժամանակագրական արժեքավոր տեղեկություններ Նախիջևանի 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների վերաբերյալ: Իբրև ականատես՝ նա մանրամասն նկարագրել է Նախիջևանի և Վայոց ձորի հայկական բնակավայրերում թուրքական

³⁸³ ՀԱԱ, ֆոնդ 429, ցուցակ 1, գործ 167, թերթ 7բ:

³⁸⁴ ՀԱԱ, գործ 167, թերթ 6ա:

³⁸⁵ Նախատեսում ենք համապատասխան ծանոթագրություններով հրատարակել այս գործը:

զավթիչների կողմից տեղի ունեցող վայրագությունները, նաև՝ ինքնապաշտպանական կռիվները:

Մի քանի ձեռագրեր, որոնք հեղինակը պատրաստվում էր հանձնել տպագրության, բացակայում է և՛ Հայաստանի ազգային, և՛ Մատենադարանի արխիվային պահոցներից: Հեղինակի կյանքի և գործունեության հետ կապված մի քանի վավերագրեր էլ ախտահարված լինելու պատճառով մեզ ուսումնասիրել չհաջողվեց:

Արժեքավոր են Մեսրոպ Սմբատյանցի թե՛ տպագիր ուսումնասիրությունները, թե՛ արխիվային գործերը, որոնցից յուրաքանչյուրը ճշգրիտ ու կարևոր տեղեկություն է փոխանցում սերունդներին: Անշուշտ, ձեռագրերի մանրամասն ուսումնասիրելուց հետո հնարավոր է մասնագիտական նոր նյութերի ի հայտ գալը, որը մեծ հնարավորություն կտա հայագետներին նորովի ներկայացնելու մի շարք հիմնախնդիրներ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ
ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՄԲԱՏՅԱՆՑԻ ԴԵՐԸ
ՎԻՄԱԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

...մի՛ արհամարհէք Ձեր հայրենական ժառանգութիւնը և սեփականութիւնը, որք ամենադժուար դարերում պիտոյացել են ազգին և եկեղեցւոյն...³⁸⁶:

ԵՆԹԱԳԼՈՒԽ Ա. ԱՆՏԻՊ ՎԻՄԱԳՐԵՐԸ ՄԵՍՐՈՊ ՍՄԲԱՏՅԱՆՑԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐՈՒՄ: Վիմագրերը որքան էլ մնայուն են, այնուամենայնիվ, ժամանակի ընթացքում դրանք կորցնում են իրենց ամբողջականությունն ու ընթեռնելիությունը: Պատահական չէ, որ XIX դարի հայ տեղագիրների հավաքչական աշխատանքների արդյունքում մեզ հասած շուրջ մի քանի հազար վիմագրերից մի մասը մեզ չեն հասել. դրանք անգնահատելի ու կարևոր են յուրաքանչյուր հուշարձանի պատմության ուսումնասիրության համար:

Մեսրոպ Սմբատյանցի շնորհիվ մեզ են փոխանցվել ավելի քան երեք հարյուր վիմագրեր, որոնց քարտեզն ապացույցները չեն պահպանվել մեր օրերում: Ավելին, հեղինակի անձնական արխիվից առանձնացրել ենք ևս չորս տասնյակը Հյուսիսային Կովկասի հայկական գաղթօջախներից (Ղրիմ³⁸⁷, Վոլգոգորադ, Նոր-Նախիջևան³⁸⁸, Պյատիգորսկ), Վրաստանից, Իրանից, Երուսաղեմից, Աղվանքից, Արևելյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից: Արձանագրությունների մի մասը հանգամանքների բերումով սպորդել են ուսումնասիրողների ուշադրությունից կամ էլ մեզ չեն հասել: Հարկ է նշել, որ վիմագրերը ձեռագրերում գրառվել է առանց պայմանական նշանների³⁸⁹:

Սրբազանը Վոլգոգորադ (Ֆարիցին, Ստալինգրադ) կատարած իր ուղևորության ընթացքում գրառել է մի քանի վիմագիր, որոնցից մեկը մեզ չի հասել:

³⁸⁶ **Մ. Սմբատյանց**, Նկարագիր ս. Կարապետի, էջ Դ:

³⁸⁷ **ՀԱԱ**, գործ 65, թերթ 18բ, 19ա:

³⁸⁸ Նոր-Նախիջևանի, Վոլգոգորադի, Ղրիմի հայկական հուշարձաններին ու դրանց վիմագրերին անդրադարձել է վիմագրագետ Գր. Գրիգորյանը: Տե՛ս **ԴՀՎ**, Ռուսաստանի Դաշնություն, պրակ VIII, կազմեց՝ Գր. Գրիգորյան, Երևան, 1999:

³⁸⁹ Պահպանված վիմագրերը գլխատառերով են:

Այն գտնվում է քաղաքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու զանգակատան հարավային պատին.

1. Այս զանգակատունը կառուցած է այրի Աննա Դավթեան Աթաբեկեանցի (ի ծնե Միասկարեանց) նուիրապուրեամբ ի յիշատակ իր հանգուցեալ Յովհանէս ամուսնոյ և տագրնէր Համբարձում և Իսահակ Աթաբեկեանցներին 1908 ամի³⁹⁰:

Ինչպես նշում է վիմագրագետ Գր. Գրիգորյանը, Պյատիգորսկում կարևոր հայկական հուշարձաններ չեն պահպանվել³⁹¹: Հավանաբար, քաղաքի հայկական եկեղեցին քանդվել է խորհրդային տարիներին: Իսկ Մեսրոպ Սմբատյանցը շինարարական վկայագիր է կարդացել Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու զանգակատան պատին.

2. Զանգակատունս կառուցաւ արդեամբ Բագուարեակ Շամսիեցոյ Միքայէլի Աագին Նաջարեանց ի յիշատակ իւր. 1901 թ. 23 օգոստոսի³⁹²:

Նա գրառել է վիմագրեր Վրաստանի Ախալցխա³⁹³ և Աբասթուման³⁹⁴ քաղաքներից, ինչպես նաև՝ Կախեթի երկրամասից³⁹⁵:

Ախալցխայում է գտնվում Ռաբաթ կամ Լոմսիաթնա նշանավոր ամրոցը (X դար), որն աչքի է ընկնում ամրակուռ ու քարաշեն արտաքին պարիսպներով, աշտարակներով և գտնվում է բարձր քարաժայռի վրա: Նախկինում պարսպի տարբեր հատվածներում ագուցված էին խաչքարեր՝ հայերեն

³⁹⁰ ՀԱԱ, գործ 65, Երկամյա ճանապարհորդություն Էջմիածնից Ցարիցին, թերթ 7բ :

³⁹¹ ԴՀՎ, VIII, էջ 161:

³⁹² ՀԱԱ, գործ 23, Պատմական տեղեկանք Ագուլիս գյուղաքաղաքի մասին: Էջմիածնի գրադարանի ձեռագիր մատյանների ցուցակը, թերթ 3բ:

³⁹³ ՀԱԱ, գործ 89, Ժամանակագրական տեղեկություններ, թերթ 37բ-39: Ախալցխայի արձանագրությունների մասին տե՛ս Ս. Աղամյան, Ախալցխայի նորահայտ արձանագրությունները, Տարեգիրք, ԵՊՄՀ, պատմություն և հասարակագիտություն, 2015, 1, էջ 7-17:

³⁹⁴ ՀԱԱ, գործ 23, Պատմական տեղեկանք Ագուլիս գյուղաքաղաքի մասին: Էջմիածնի գրադարանի ձեռագիր մատյանների ցուցակը, թերթ 3ա: Աբասթումանի վիմագրերը տե՛ս Ս. Կարապետյան, Ախալցխա, Երևան, 2008, էջ 27:

³⁹⁵ ՀԱԱ, գործ 89, թերթ 61ա: Կախեթիի հայերեն արձանագրությունները տե՛ս Պ. Մ. Մուրադյան, Армянская эпиграфика Грузии, Картли и Кахрты, издательство АН Арм. ССР, Ереван, 1985, 227 с, ил. 26 л, ст. 157.

արձանագրություններով: Սակայն, 2011-2012 թթ. բերդը վերակառուցելու ընթացքում դրանք տեղահանվել են, իսկ մի մասն էլ անհետացել են³⁹⁶:

Մեսրոպ արք. Սմբատյանցը Ախալցխայից հիշատակում է մոտ մեկ տասնյակ վիմագրեր, որոնցից մեկը մեզ չի հասել: Այն գտնվել է բերդի մուտքի (բերդն ունեցել է երկու մուտք, չի նշվում՝ որ մուտքի) վերնամասում ագուցված խաչքարին եղել է.

3. ԶԻԸ (1479). Յիշատակ է պարոն Կարապետին⁷ Գրիգորին³⁹⁷:

Տեղագիրը նշում է բերդի պատին ագուցված մեկ այլ խաչքարի մասին: Ենթադրվում էր, որ այն անհետացել է շինարարական աշխատանքների ընթացքում, սակայն կոթողը գտնվում է քաղաքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու հյուսիսային պատի մեջ³⁹⁸: Նշենք, որ եկեղեցու շենքը նախապես եղել է մզկիթ, 1832 թ. այն վերափոխվել և օծվել է որպես հայ առաքելական եկեղեցի: Իսկ XIX դարավերջին եկեղեցու վերանորոգման ընթացքում որպես շինաքար օգտագործվել են բերդի խաչքարերը, որի հետևանքով էլ խաչքարը հայտնվել է եկեղեցու պատի մեջ: Մոտ տասը տարի առաջ հոգևոր կառույցի ներքին հարդարման ընթացքում այն հայտնաբերվել է ծեփի տակից մկրտության ավազանի կողքին³⁹⁹: Խաչքարի չորս թևերին գրված է (նկ. 16, գրչագիր 7).

4. ՏՐ ԱԾ ՅՍ ՔՍ

Քաղաքի գլխավոր եկեղեցին է եղել Ս. Փրկիչը կամ Ամենափրկիչը (1835-1837 թթ.), որը խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո փակվեց, իսկ վերջին տարիների հիմնանորոգումից հետո այդտեղ հաստատվեց մարզպետարանի շենքը: Շինարարության ընթացքում բացվեցին եկեղեցու նախշազարդ պատերն ու մի խաչքար, որոնց պահպանության համար հայ հոգևոր դասը խնդրանքով դիմեց

³⁹⁶ Բարեբախտաբար, պարսպի պատերի մեջ ագուցված խաչքարերի մեծ մասը լուսանկարվել և հրատարակվել են: Տե՛ս **Ս. Կարապետյան**, նշվ. աշխ., 368 էջ: **Հ. Սիմոնյան, Հովհ. Սանամյան**, Ախալցխայի Երևման Սբ. Խաչ եկեղեցին, «Հուշարձան», Տարեգիրք, Երևան, 2014, էջ 1-27: 2012 թվականի օգոստոսի 16-ին, մեկամյա շինարարությունից հետո, մեծ հանդիսավորությամբ բացվեց Ռաբաթի բերդը: Բացման արարողությանը ներկա էին Վրաստանի ղեկավարությունը, աշխարհահռչակ ֆրանսահայ շանսոնյե Շառլ Ազնավուրը:

³⁹⁷ **ՀԱԱ**, գործ 89, Ժամանակագրական տեղեկություններ՝ ձեռագիր ցուցակների, նորակառույց եկեղեցու օծման կանոնների, հին արձանագրությունների մասին, թերթ 40բ:

³⁹⁸ **ՀԱԱ**, գործ 89, թերթ 40բ:

³⁹⁹ Ավելին այս խաչքարին դեմ հանդիման բացվել է մեկ այլ խաչքար արձանագրությամբ:

վրաց կառավարությանը: Արդյունքում, խաչքարն ու նախշագարդ երկու բեկորները տեղափոխվեցին Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի:

Ս. Փրկիչ եկեղեցու գոյության մասին վկայում են նաև երկու արձանագիր սալիկները, որոնք պահպանվում են Ռաբաթի պատմական թանգարանում⁴⁰⁰: Իսկ Մ. Սմբատյանցի ձեռագրերում պահպանվել է եկեղեցու շինարարական վկայագիրը⁴⁰¹ սպիտակ մարմարի վրա, որը մեզ հաջողվեց գտնել Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու հյուսիս-արևելյան ավանդատանը: Գեղագիր արձանագրությունը բաղկացած է 6 տողից, կողերին առկա են ևս երկու արձանագրություն (նկ. 17, գրչ. 8):

5. ՇԻՆԵՑԱԻ ՄԲ ՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԾԱԽԻԻՔ ԿԱՐՆԵՑԻ
ԼՈՒՍԱԻ/ՈՐՉԱԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ԱԽԱԼՑԻՈՅ. ԶՈՐ ԷՕԾ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆ
ՀԱՅՈՑ/ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ Ի ՀԱՅՐԱ/ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Տ. Տ. ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ
ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ ԱՄԵՆԱՅՆ/ ՀԱՅՈՑ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻԱԾՆԻ Ի 4
ՅՈՒՆԻՍԻ 1836 ԵՒ Ի 26 ՀՈԿՏԵՄ/ԲԵՐԻ 1837 ԵՒ Ի
ԹՈՒԱԲԵՐՈՒԹԵԱՆ ԱԶԳԻՍ ՌՄՁԵ ԵՒ ՌՄՁԶ:

Աջ կողին՝ 6 տող.

ՄՏՅՈՒՔ/ ԸՆԴ/ ԴՐՈՒՆՍ/ ԱՍՏՈՒԾՈՅ/ ԽՈՍՏՈՎԱ/ ՆՈՒ ԹԵԱՄ Բ:

Ձախ կողին՝ 5 տող.

ԶԵԿԵՂԵՑԻՍ/ ՕՐՀՆԵՑԵՔ/ ԶՄԾ / ԵՐԿԻԻՂԱ/ ԾՈՒ ԹԵԱՄ Բ:

Մեսրոպ արք. Սմբատյանցի ձեռագրերում տեղեկություններ են պահպանվել նաև Պարսկահայքի հայկական գյուղերի, եկեղեցիների վերաբերյալ: Նա հավաքել է ժողովրդագրական նյութեր և գրառել է երկու վիմագիր, որից առաջինը գտնվում է Թավրիզի Ս. Աստվածածին եկեղեցու պատին.

6. Շնորհիւն ՄԾ շինեցաւ սուրբ եկեղեցին ի հայրապետութեան
յոնն Ղազարա գերընտիր ՄԾ արել կաթողիկոսի

⁴⁰⁰ Ս. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 145:

⁴⁰¹ ՀԱԱ, գործ 89, թերթ 38ա:

ամենայն հայոց առաջնորդութ նահանգիս...

Զաքարիա վարդապետին. արդեամբ բո...

կանաց և տեղականաց քաղաքիս. Թվ....⁴⁰²:

Արխիվային փաստաթղթի այրված լինելու պատճառով այս և հաջորդ վիմագրի բնագիրն ամբողջական չէ: Արձանագրությունը վերաբերում է 1737-1743 թթ., քանի որ շինությունը կառուցվել է Ղազար Զահկեցու կաթողիկոսության տարիներին (1737-1751 թթ.), երբ Ատրպատականի թեմի առաջնորդն էր Զաքարիա վարդապետ Ղափանցին (1735-1743 թթ.): Վերջինս պաշտոնավարել է 9 տարի, ամփոփվել է Ս. Թադեոս առաքյալի վանքում⁴⁰³: Երկրորդ արձանագրությունը եղել է եկեղեցու զանգակատան վրա.

7. Շինուած գաւիթս ի յիշատակ ծնողաց Շուշ... քաղաքացի Աղաղաբի (միգուցե՝ Աղաբաբի) եւ Գրիգորի Խաչատրեանցի 1 մայիսի ...⁴⁰⁴:

Իր կյանքի վերջին ամիսները Մ. Սմբատյանցն անցկացրել է Երուսաղեմում՝ պարբերաբար նամակներ ուղարկելով Վեհափառին: Այդ նամակներից մեկում կա շինարարական բնույթի երեք վիմագիր: Դրանք են՝ Երուսաղեմի Ս. Ստեփաննոս եկեղեցու դռան ճակատի մարմարե քարի վրա.

8. Մարմարիոն շրջապատու դրան շինեցաւ արդեամբ Արզմանին բարեսէր Արզմուն աղայի ի յիշատակ բոլոր զարմից իւրոյ ի պատրիարքութեան Տեառն Սրեփաննոսի արքեպիսկոպոսի հայոց ՌՄՁԵ (1836)⁴⁰⁵:

Իսկ Ս. Նշան եկեղեցու պատին (չի նշում որ պատին).

9. Օծմամբ արբեցելով հաստատեցաւ եկեղեցիս յանուն սուրբ Նշանի Փրկչին, ի յիշատակ նախահաւատ ազգիս հայոց, բարիջան տենչանօք սրբոյ գահին Երուսաղեմի Տ. Տ. Յովհաննոս վեհափառ պատրիարքի Զմիռնացոյ (Երուսաղեմի պատրիարք է եղել 1850-1860 թթ.), ի մատուցումն պաշտաման սրբոյն խորհրդոյ ի փառս ամենասուրբ Երրորդութիւն գնեալ արդեամբ Յովսէփ սակավագի

⁴⁰² ՀԱԱ, գործ 100, թերթ 102ա:

⁴⁰³ Ա. Հախնազարյան, Արտագի երեք վանքերը, էջ 92:

⁴⁰⁴ ՀԱԱ, գործ 100, թերթ 102ա:

⁴⁰⁵ ՀԱԱ, գործ 151, թերթ 3ա:

*Անթապցոյ միաբանի սրբոյ աթոռոյն Երուսաղեմի. յամի տեառն
1851 ի փետր. 28⁴⁰⁶:*

Այս եկեղեցին վերանորոգվել է 1910 թ.

*10. Վերանորոգեցաւ ՍԲ եկեղեցիս արդեամբ տեղաբնակ բարեսէր
ազգայնոց ի յիշատակ ննջեցելց իւրոց 1910 ամի 17 ապրիլի⁴⁰⁷:*

Մ. Սմբատյանցի ձեռագրերում կան հարյուրավոր վիմագրեր պատմական Աղվանքից: Դեռևս Շամախու թեմի առաջնորդ լինելու տարիներին (1887-1894 թթ.) նրա ուշադրությունից չեն վրիպել երկրամասի հայկական հուշարձանները, որոնց մեծ մասն անհասանելի էր արդեն XX դ. 80-ական թթ.: Ընգծենք, որ թեմի մի քանի գյուղերից Սրբազանի շնորհիվ մեզ է հասել 40 վիմագիր, որից 25-ը՝ Սաղիանի վանքից:

Մեսրոպ Սմբատյանցի ուսումնասիրության հիմնական տարածաշրջանը եղել են Վասպուրականի Գողթն և Նախճավան, Սյունիքի Երնջակ և Ճահուկ գավառների հուշարձանները, որոնք հարուստ են եղել պատմաճարտարապետական հուշարձաններով և վիմագրերով: Սրբազանն այստեղից հիշատակում է մեզ չհասած 129 վիմագիր: Արխիվից առանձնացրել ենք ևս մեկ տասնյակը, որոնք ներկայացնում ենք ստորև:

Ագուլիս քաղաքն ունեցել է երկու կամուրջ, որոնցից մեկի հյուսիսային ճակատին եղել է.

*11. Յիշատակ է կամուրջս Բարխուդարեանց Մուրադ խանի որդի
Պողոսին, թվ. ՌՃԿ (1711)⁴⁰⁸:*

Կամուրջի արևելյան կողմում փորագրված և կիսատ վերձանված արձանագրության մեջ հիշատակվում է նրանց անունները, ովքեր միջոցներ են տրամադրել շինարարությանը.

12. Աղէն տվեց Ժ թուման....հարսն տվեց Գ ոսկի...⁴⁰⁹:

Նախիջևանի Դուկլի կամ Դուկլի-Դիզա պարսկաբնակ գյուղի տարածքում է գտնվում Ս. Ստեփանոս եկեղեցին, որի բեմի խաչքարին եղել է հիշատակագրային

⁴⁰⁶ ՀԱԱ, գործ 151, թերթ 4ա:

⁴⁰⁷ ՀԱԱ, նույն տեղում:

⁴⁰⁸ ՀԱԱ, գործ 17, Գողթան գավառ, պատմական ակնարկ, թերթ 121ա:

⁴⁰⁹ ՀԱԱ, գործ 17, թերթ 121ա:

արձանագրություն, ըստ որի՝ սահմանվել են Յդնայի վանքի կալվածքների սահմանները: Վանքը հայտնի էր ոչ միայն իր հարուստ կալվածքներով, այլև դպրության և գրչության կենտրոնով:

¹³. Թվին ՌԵ (1556) յիշա տակ է Խաչս **ՄԲ** Ստեփաննոսի վանքի Պեպրոս առաջնորդի ժամանակին Յդնու վանքի մքերուն հատերն սահմանքն⁴¹⁰:

Նույն եկեղեցու մեկ այլ խաչքարի վրա.

14. 22 (1331)⁴¹¹:

Գողթնի Նորակերտ կամ Նորագյուտ գյուղի եկեղեցու բեմի խաչքարի վրա պահպանվել է շինարարական արձանագրություն.

15. Շինեցաւ **ՄԲ** եկեղեցիս ի թվին ՌՃԾԱ (1702) ի կաթողիկոսութեան **ՏՌՆ** Յակոբայ, յառաջնորդութեան Եսայի վարդապետին, գեղիս քահանայ **ՏԲ** Ներսէսի, մալիք Ղազար, երեսփոխան Կարապէտ Մաթեոս⁴¹²:

Ջուղա քաղաքի կոթողները թեև մանրամասն չեն ուսումնասիրվել, սակայն Մ. Սմբատյանցի արխիվային նյութերում կան մի քանիսը, որոնք դուրս են մնացել մասնագետների ուշադրությունից: Քաղաքի Ս. Գևորգ եկեղեցու բեմի ճակատի խաչքարի վրա եղել է.

16. Թվին ՌԾԳ (1604) Սուրբ խաչս բարեխաւս առ Քրիստոս Խաւջայ Խաչիկին և կողակիցն Մարիամին և որդոյ պարոն Սինանին⁴¹³:

Նույն եկեղեցու մարմարե ավազանին էլ.

17. **ՄԲ** աւագանս յիշատակ է Մխիթարի որդի Ովանէսին 'ի յարկս **ՄԲՅ** Գէորգայ զօրավարին 'ի թվին ՌՃԼԶ (1687)⁴¹⁴:

Քաղաքի Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին հիմնահատակ ավերվել է 1998 թ.: Սրբազանն այստեղից հիշատակում է երեք վիմագիր. դրանք են՝ եկեղեցու դռան ձախ խաչքարի ներքևի մասում.

⁴¹⁰ ՀԱԱ, գործ 47, թերթ 60:

⁴¹¹ ՀԱԱ, նույն տեղում:

⁴¹² ՀԱԱ, գործ 47, թերթ 1ա:

⁴¹³ ՀԱԱ, գործ 37, Տեղեկություններ Երնջակ գավառի և Ջուղայի մասին, թերթ 21բ:

⁴¹⁴ ՀԱԱ, գործ 37, թերթ 21բ:

18. Ի թվ. ՉԻ (1271) կանգնեցաւ Խաչս 'ի բարեխաւս իշխանութեան պարոն Վահրամայ և զաւակի իրոյ Թիւրքմանին և այլ ազգականացն⁴¹⁵:

Եկեղեցու մուտքի վերնամասում ագուցված փոքր խաչքարի վրա հիշատակվում է միայն թվականը.

19. ՌԽԶ (1597)⁴¹⁶:

Շրջապարսպի մուտքի աջ խաչքարի վրա.

20. Խաչս յիշատակ խաւջայ պարոն Ազիզ փաշին, Աղաբաբին. Սահակ ուստան, Ամիրբաբայ, Միրզայ, Միրաք, Մէլիջան Աղաբէկի, թվ ՌԾԳ(1604)⁴¹⁷:

Արձանագրության մեջ բացակայում են գրեթե բոլոր ձայնավորները, որը հաճախ ենք հանդիպում Զուլայի վիմագրերում: Յավոք, այս և մյուս արձանագրությունները տեղահանվել և անհետ կորել են դեռևս 1960-ական թվականներին⁴¹⁸:

Մեսրոպ Սմբատյանցի անտիպ գործերում կան բազմաթիվ տեղեկություններ Վայոց ձորի բնակավայրերի և հուշարձանների վերաբերյալ: 1867 թ. ստանձնելով Նախիջևան քաղաքի և շրջանի գյուղերի հոգևոր առաջնորդությունը՝ նա հավաքել է պատմական Նախիջևան քաղաքի, գավառի և հարակից գավառների պատմությանն ու մշակութային արժեքների վերաբերյալ տեղեկություններ՝ նպատակ ունենալով հրատարակել «Պատմական գաւառագրութիւն Նախիջևանայ՝ քաղաքին Հայաստանի և հինգ գաւառակաց նորին Շարուրայ, Վայոց ձորոյ, Ջահկայ, Երնջակայ և Գողթնեաց» ուսումնասիրությունը, քանի որ այս երկրամասի վերաբերյալ «ցայսօր ամբողջ գրքի մէջ բովանդակուած ոչ ոքից չէ գրուած»⁴¹⁹:

⁴¹⁵ ՀԱԱ, գործ 37, թերթ 25ա: Իբրև տեղանուն Թիւրքման հանդիպում է Ղարաբաղում, Ադրբեջանում, Էրզրումում, Փոքր Հայքում, Էջմիածնի ենթաշրջանի Լուսագյուղը նախկինում կոչվել է Թուրքմանլու: Տե՛ս ՀՀԾՏԲ, հատոր Բ, էջ 500: Իբրև անձնանուն հանդիպում ենք առաջին անգամ:

⁴¹⁶ ՀԱԱ, գործ 37, էջ 25ա:

⁴¹⁷ ՀԱԱ, գործ 37, թերթ 25ա: Ս. Սաղումյան, Վ. Հարությունյան, Վիմագրեր հին Զուլայից, Լրաբեր, 1983, 12, էջ 44: Մ. Սմբատյանցը վկայագիրը վերծանել է փոքրատառերով և ձայնավորների փոխարեն գծեր նշելով:

⁴¹⁸ Ա. Այվազյան, ՆՎԺ, Զուլա, հատոր Ա, էջ 154:

⁴¹⁹ ՀԱԱ, գործ 11, Հրավիրագիր Նախիջևանի գաւառի տեղագրութեան տպագրութեան համար, թերթ 9ա:

Ցավոք աշխատանքը մեզ չի հասել, սակայն պահպանվել են հեղինակի առանձին արխիվային գործերը գավառի բնակավայրերի և հուշարձանների վերաբերյալ:

Մ. Սմբատյանցը ավելի քան երեք տասնյակ վիմագրեր է հավաքել Վայոց ձորի Խաչիկ⁴²⁰, Գնիշիկ, Կեչուտ⁴²¹, Աղավնաձոր⁴²², Կորադիզ, Աղխաչ⁴²³, Օղբին, Սերս⁴²⁴, Մարտիրոս⁴²⁵, Արփա⁴²⁶, Հերիեր⁴²⁷ գյուղերի կոթողներից, Նորավանքից, Սպիտակավորից: Դրանց մի մասն ուսումնասիրվել է մասնագետների կողմից, սակայն ևս տասը, որից 7-ը չի պահպանվել, առանձնացրել ենք հեղինակի արխիվային ֆոնդերից: Անդրադառնանք դրանց:

Եղեգնաձորի ենթաշրջանի Գնիշիկ գյուղը հիշատակվում է դեռևս միջնադարում Գնշին կամ Գնչին տարբերակով⁴²⁸: 1975 թ. սողանքների հետևանքով գյուղի բնակչությունը տեղափոխվել է Արփա ավանը⁴²⁹: Մինչ օրս այստեղից հրատարակվել է չորս վիմագիր. որոնցից մեկը Ս. Թեոդորոս եկեղեցու որմերում ագուցված խաչքարի վրա է⁴³⁰: Մ. Սմբատյանցը այստեղից հիշատակում է ևս երկու վիմագիր, որոնք տեղում չեն.

⁴²⁰ **ՀԱԱ**, գործ 104, թերթ 8բ: **ԴՀՎ**, պրակ III, էջ 205-208:

⁴²¹ **ՀԱԱ**, գործ 104, թերթ 10: **ԴՀՎ**, պրակ III, էջ 21-22:

⁴²² **ՀԱԱ**, գործ 104, թերթ 24ա, բ: **ԴՀՎ**, պրակ III, էջ 34-39:

⁴²³ **ՀԱԱ**, գործ 104, թերթ 43բ: Ըստ Մ. Սմբատյանցի XIX դարավերջին Աղխաչում եղել է ընդամենը 6 տուն, այստեղից նա հիշատակում է մեկ վիմագիր: Իսկ Գ. Հովսեփյանցը հիշատակում է մեկ տասնյակից ավելի տապանագրեր, որոնք տեղ են գտել Դիվանում: Տե՛ս **Գ. Հովսեփյանց**, Խաղբակյանք կամ Պոռշյանք հայոց պատմության մեջ, հատոր Գ, Նիւ Եորք, 1942, էջ 5: **ԴՀՎ**, պրակ III, էջ 201, արձ. 647:

⁴²⁴ Սերսի Ս. Աստվածածին բազիլիկ եկեղեցու արձանագրության մեջ Մ. Սմբատյանցն անձնանունը վերծանել է *Նախիջևանս*, սակայն բնագրում ընթերցում ենք ԱԽԷՃԱՆ. «ԹՎ ԻՆՂ ՌՃԻԵ (1676) ՇԻՆԵՅՕ ԶԵՎԵՂԵՅԼԻՍ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԻԱՆՂ / ՏՆ ՅԱՎՈՂԲԻՆ, ԹԱԳԱԽՈՐՈՒԹԻԱՆՂ ՇԱՀ ՍՈՒ /ԼԷՄԱՆԻՆ. ԵՍ -ԱԽԷՃԱՆ ՊԱՏՃԱՂԻ ԵՂԵԽ/ Է ՍԲ ԵԼԿԵՂԵՅՈՅՍ ՇԻՆԵԼ Ե ՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԷ ԱԾԽԱՂՏՈՂԱՅ»: Տե՛ս **ՀԱԱ**, գործ 5, թերթ 21: **Գ. Սարգսյան, Հ. Մելքոնյան**, Վիմագրագիտական էսքիզներ-2, ՊԲՀ, 2012, 3, էջ 111: Նախիճան անձնանուն հանդիպում ենք նաև Ս. Վարդան եկեղեցու բեմի հյուսիսային պատուհանի աջ կողմի վիմագրում. «ԽԼԱՂՍ/ ԳՐԻԳՂՈՐԻՆ ՀՕԼՐՆ/ ՆԱԽԻՃԱՆԻՆ/ ՄՕԼՐՂ ՎԱՐԴԱՆ/ԱԹՈՒՆԻՆ»: Վիմագիրը վերցրել ենք վիմագրագետ Գ. Սարգսյանի դաշտային օրագրից (այսուհետ՝ ԴՕ): Ախիջան-Ախեճան անձնանունը (արաբ. եղբայր իմ) հանդիպում ենք XIV դարից: Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Ա, Երևան, 1942, էջ 86:

⁴²⁵ **ՀԱԱ**, գործ 104, թերթ 21ա: **ԴՀՎ**, պրակ III, էջ 178-191:

⁴²⁶ **ՀԱԱ**, գործ 104, թերթ 22ա: **ԴՀՎ**, պրակ III, էջ 28-33:

⁴²⁷ **ՀԱԱ**, գործ 104, թերթ 43բ: **ԴՀՎ**, պրակ III, էջ 47-69:

⁴²⁸ **Սյր. Օրբելյան**, Սյունիքի պատմություն, Երևան, 1966, էջ 395: **ԴՀՎ**, պրակ III, էջ 204-205:

⁴²⁹ **ՀՀՇՏԲ**, հատոր I, էջ 927:

⁴³⁰ **ԴՀՎ**, պրակ III, էջ 204:

21. Կանգնեցաւ խաչս հիշատակ ինձ եւ եղբարց իմոյ. ԹՎ. ՉԺԲ

(1263)⁴³¹:

22. Ես Շահրիարս կանգնեցի զխաչս ի իշխանութեան տէր

Ըստեփաննոսի ի տանուտերութեան Աճրին⁴³²:

Կոթողը, ըստ վիմագրի բովանդակության, կանգնեցվել է Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփաննոս Օրբելյանի իշխանության տարիներին (1286-1303 թթ.): *Շահրիար* անձնանունը, որը պարսկերենից թարգմանաբար նշանակում է թագավոր, հանդիպում ենք XV դարից սկսած ձեռագիր հիշատակարաններում⁴³³: Սակայն *Շահրիար* անվամբ բնակավայրեր են եղել Երևանի նահանգում և Նախիջևան գավառում⁴³⁴: *Աճուր* անձնանունը կարելի է ընթերցել Աղուր, Եաղուր (արաբ.), Հակուր տարբերակով⁴³⁵:

1970-ական թթ. լքյալ գյուղն է նաև Հորադիզը, որը հայտնի է Հողոցիմ, Կորադիզ, Կորտույնք, ռուսական աղբյուրներում նաև՝ Գերադիզ տարբերակներով: Վաղ միջնադարյան բնակավայրի մասին վկայում է Եղիշե պատմիչը, ով նշում է, որ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Հովսեփ Ա Վայոցձորցին (440-451) սերում էր « ի գեղջէ Հողոցմանց»⁴³⁶: 1886 թ. դրությամբ գյուղում կար 81 տուն⁴³⁷: 1905-1906 թթ. հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ Հորադիզը աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ զերծ մնաց ասպատակություններից, ավելին՝ այստեղ ապաստանեցին հարևան Աղխաչ և Օղբին գյուղերի հայ ազգաբնակչությունը⁴³⁸: Գյուղի կենտրոնում կանգուն է XVII դարի սրբատաշ քարով կառուցված Ս. Նիկողայոս բազիլիկ եկեղեցին, որի պատերի մեջ պահպանվել են XIII դարի մի քանի արձանագրություններ: Իսկ եկեղեցու արևմտյան մուտքի բարավորին կա

⁴³¹ ՀԱԱ, գործ 104, թերթ 43բ:

⁴³² ՀԱԱ, գործ 104, թերթ 8բ:

⁴³³ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Գ, Երևան, 1948, էջ 132:

⁴³⁴ ՀՀՇՏԲ, հատոր IV, էջ 60:

⁴³⁵ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Ա, էջ 109:

⁴³⁶ Եղիշէ, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, Երևան, էջ 358:

⁴³⁷ Մալբենադարան, վավերագիր 3, թերթ 19-20:

⁴³⁸ Նույն տեղում, թերթ 54:

շինարարական արձանագրությունը, որը հիշատակում է նաև Գարեգին Հովսեփյանցը⁴³⁹, 2 տող (նկ. 18, գրչագիր 9) .

23.ԹՎ. ՌՃԺԵ (1666) ՇԻՆԵՅՑ ԵԿԵՂԵՅԼԻՍ ՅԱՆՈՒՆ ՍԲ ՆԻԿՈՂԱՈՍԻ, ՈՐ ԳԵՂՈՎ ԱՇԽԱՏԵՑԱՔ⁴⁴⁰:

Եկեղեցուց քիչ ներքև, գյուղ մտնող ճանապարհի ձախ հատվածում, ձորակում, գտնվում է մի մատուռ, որը տեղացիներն անվանում են Փոքր Վանքը: Մատուռի որմին եղել է (հավանաբար մուտքի վերնամասում).

24.ԹՎ. ՌՃԾԳ (1704) Քասապար խանս շինեցի եկեղեցիս⁴⁴¹:

Հորադիզից դեպի Օղբին (Աղոպեն) տանող լեռնային ճանապարհի գրեթե կենտրոնում, ձորակում գտնվում է Մեծ Վանք կամ Ս. Վարդան կիսավեր հուշարձանը: Այն հարուստ է վիմագրերով՝ մոտ չորս տանյակ, սակայն Մեսրոպ արք. Սմբատյանցը գրառել է չորսը, որից երեքը մեզ չեն հասել⁴⁴²: Տեղագիրը հիշատակում է եկեղեցու արևմտյան մուտքի կիսակլոր բարավորի շինարարական արձանագրությունը (նկ. 19).

25.ՇԻՆԵՅՑ ՋԵՎԵՂԵՅԼԻՍ ԹՎ ՌՃԻԸ (1679), ՏՐ ՎԱՐԴԱՆԻ ՈՐԴԻ ՏՐ ԿԻՐԱՎՈՂՍ ԳՐԵՅԻ⁴⁴³:

Եկեղեցու մկրտության ավազանի խաչքարի պատվանդանին էլ եղել է հետևյալը, որը ցավոք, չի պահպանվել⁴⁴⁴.

26.Ես Կոստանդ քահանայս շինեցի Անապարս և կանգնեցի զխաչս յիշատակ հոգոյ իմ, հարն իմ Կարապետին, մարն իմ Եղիսաբեթին և ծնողաց իմոց յիշեցէք ի ՔՍ:

Կոստանդ քահանան հուշարձանը հիմնադրել է ծնողների հիշատակին, որի մասին է վկայում խաչքարերից մեկի արձանագրությունը (4 տող). «ԿԱՆԿԵՆԵՑԱԻ

⁴³⁹ Գ. Հովսեփյան, էջ 4: Գ. Հովսեփյանից վիմագիրը վերցրել է Ս. Բարխուդարյանը և հրատարակել է իբրև անհետացած վիմագիր: ԴՀՎ, պրակ III, էջ 202, արձ. 654:

⁴⁴⁰ ՀԱԱ, գործ 104, թերթ 7բ:

⁴⁴¹ ՀԱԱ, գործ 104, թերթ 7բ:

⁴⁴² Գ. Սարգսյանի ԴՕ:

⁴⁴³ ՀԱԱ, գործ 104, թերթ 40բ: Սարգսյան, Հ. Մեղրոնյան, Վիմագրագիտական էսքիզներ-2, էջ 111: Նախորդ հրատարակիչների վերծանության մեջ կա երկու վրիպակ, ուստի ներկայացնում ենք վիմագրի վերծանություն: Վիմագրի լուսանկարը տրամադրելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում վիմագրագետ Գ. Սարգսյանին:

⁴⁴⁴ ՀԱԱ, գործ 104, թերթ 41բ:

արձանագիր բեկորները հայտնվել են կառույցի տարբեր մասերում: Ներկայումս պահպանվել է չորս վիմագիր, ևս մեկի մասին է հիշատակում Մ. Սմբատյանցը, որը տեղում չէ: Կիսատ վերձանված արձանագրությունը եղել է մկրտության ավագանի պատին:

1. Ես Պողոս կանգնեցրի ՄԲ առագանս ԹՎ. ՌՃԾԷ (1708) եւ իմ կին Աննա⁴⁵¹...:

Փաստորեն, Մ. Սմբատյանցն իր շրջագայությունների ընթացքում Վայոց ձորի բնակավայրերից հավաքել է 32 արձանագրություն, հրատարակված չեն եղել և չեն պահպանվել 7 վիմագիր:

Մեսրոպ արք. Սմբատյանցը մոտ հարյուր վիմագիր է հավաքել ներկայիս Կոտայքի մարզի հուշարձաններից: Այդ վիմագրերից հատկապես առանձնանում են Արամուս գյուղի X դարի պատմական երեք վիմագրերը: Դրանք չեն պահպանվել և միակ ամբողջական վերձանության հեղինակն է Մեսրոպ Սմբատյանցը:

Ըստ մատենագրական աղբյուրների Արամուսը (Արամոնք, Արախոյզ, Արամոնս) հայտնի է վաղ միջնադարից, այն «սեպհական էր տան կաթողիկոսարանի նախքան զչարչարանս սրբոյն Գրիգորի յարքայէն Տրդատայ»⁴⁵²: Հայոց կաթողիկոս Դավիթ Ա (728/729-741), ով «չկրցաւ հաշտուիլ աթոռանիստ Դուինի մէջ կերպաւորուած նոր կեանքին, եւ Արաբացի եւ այլ ազգէ իսլամներուն խոնուելէն յառաջ եկած անկարգութիւններուն»⁴⁵³, հեռացավ նստավայր Դվինից և հայրապետական աթոռը տեղափոխեց Արամուս (Դվինը կաթողիկոսանիստ էր 484-927 թթ.): Այստեղ վեհափառը կառուցեց «վաելուչ եկեղեցի և կաթողիկոսարան՝ ուր և մնալով ութ տարի վաղճանեցաւ և թաղեցաւ իւր շինած եկեղեցոյ դրանը, որոյ գերեզմանը անյայտ է այժմ»⁴⁵⁴:

⁴⁵¹ ՀԱԱ, գործ 104, թերթ 43բ:

⁴⁵² **Յովհաննեսու կաթողիկոսի Դրասխանակերցոյ** Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 104:

⁴⁵³ **Մ. Օրմանեան**, Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Հայ ուղղափառ եկեղեցոյ անցքերը, սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած (վերահրատարակություն), հատոր Ա, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 993:

⁴⁵⁴ **Մ. Սմբատեանց**, Տեղագիր Գեղարքունի, էջ 272: Արամուսի Ս. Նշան եկեղեցու նման պահպանվել է 12 եկեղեցի, որոնցից ութը Հայաստանում, չորսը՝ Վրաստանում: Տե՛ս **Ա. Երեմյան**, Ավանի Կաթողիկե եկեղեցու թվագրման հարցի շուրջը, Լրաբեր, 1969, 3, էջ 47-62:

Գյուղում պահպանվել են երեք եկեղեցի՝ Ս. Հակոբ, Ս. Նշան կամ Ծիրանավոր, Ս. Աստվածածին: Գյուղի կենտրոնում է գտնվում Ծիրանավոր կամ Ս. Նշան եկեղեցին (նկ. 21), որի համար օգտագործվել է տեղական ծիրանագույն-նարնջագույն տուֆը, որից էլ հավանաբար առաջացել է Ծիրանավոր անունը: Եկեղեցու պատմությանն անդրադառնալիս Ղևոնդ Ալիշանը նշում է, որ գյուղը «պայծառացաւ շինութեամբք և սրբութեամբք յորոց կարգի յիշի Արամօնից Ս. Խաչն»⁴⁵⁵: Հավանաբար այստեղից էլ առաջացել է եկեղեցու մյուս անվանումը՝ Ս. Նշան:

Ըստ ճարտարապետության պատմությունն ուսումնասիրողների՝ այն կառուցվել է VI դարի 90-ական թթ.⁴⁵⁶: Սակայն հայ պատմագիրներ Սամվել Անեցին, Կիրակոս Գանձակեցին, Հովհ. Դրասխանակերտցին եկեղեցու կառուցումը վերագրում են Դավիթ Ա կաթողիկոսին: Նույնը կրկնում են XIX դարի տեղագիրները. Հովհ. Շահխաթունյանցը հիշատակում է. «շինեաց աստ եկեղեցի փառազարդ և տուն բնակութեան ինքեան, որ արդ յաւերութեան կայ: Եւ գտանին մասնաւոր որմունք եկեղեցւոյն ի սրբատաշ քարանց և ի կրոյ և անյայտ գերեզման նորին Դաւթայ Ա, որ առ եկեղեցեաս ամփոփեցաւ»⁴⁵⁷:

Վաղ միջնադարյան վիմագրերը գրվում էին պարզ, ավելի ուշ վիմագրերում հանդիպում ենք բազմաթիվ կրճատումների, ինչը կապված էր ժամանակի և տեղի խնայողության հետ⁴⁵⁸: Հետագայում շինարարական արձանագրությունները մեծամասամբ գոտևորել են եկեղեցիները մեկ տողով: XI դարից սկսած՝ շինարարական արձանագրությունները փորագրում էին բարավորներին, որմերին, հուշարձանին կից կանգնեցված հատուկ կոթողներին և այլն: Նորոգման կամ մասնակի վերանորոգման արձանագրությունները սովորաբար փորագրվել են նորոգված պատերի վրա⁴⁵⁹: Շինության կառուցման մասին օգտագործել են

⁴⁵⁵ **Ղևոնդ Ալիշան**, Այրարատ, էջ 289-290: Եկեղեցու անվանումը չի հիշատակվում մատենագրության մեջ:

⁴⁵⁶ **Տ. Մարության**, Ավանի տաճարը, Երևան, 1976, էջ 47: **Հայկական ճարտարապետության պատմություն**, հատոր III, Երևան, 2004, էջ 90-92:

⁴⁵⁷ **Յովհ. Շահխաթունեանց**, նշ. աշխ., էջ 315:

⁴⁵⁸ **Կ. Ղաֆադարյան**, Տեկորի տաճարի V դարի հայերեն արձանագրությունը և մեսրոպյան այբուբենի առաջին տառաձևերը, ՊԲՀ, 1962, թիվ 2, էջ 52:

⁴⁵⁹ **Ա. Մանուչարյան**, նշվ. աշխ., էջ 53-57:

հիմնարկել, կառուցել և շինել բառերը, ավելի հաճախ՝ շինել⁴⁶⁰, որը գործածվում էր նաև նորոգել, վերակառուցել իմաստով, հատկապես երբ խոսքը մեծ բարեկարգումների մասին է: VI-VII դդ. կառույցն արդեն նորոգել է Դավիթ կաթողիկոսը, կառուցել է նաև կաթողիկոսարան և բնակելի տուն: IX դարում պարբերաբար ընթացող երկրաշարժերի պատճառով⁴⁶¹ եկեղեցին մեծ վնասներ կրեց, և հայոց իշխան Գրիգոր Բ Սուփանի (859-912/913 թթ.) կողմից վերականգնվեց: Վերջինս Աշոտ Գ Ողորմածի դստեր՝ Մարիամի և Վասակ Սյունու ավագ որդին էր, ով «իմաստութեամբ և աջողաճեռնութեան և շինութեանմբ բազմաւ անդր ևս քան զպայմանն լնոյր զչափ հարց իւրոց: Բայս առաւել յեկեղեցեաց Քրիստոսի ի շինութիւն և ի նորոգութիւն զինքն վերաբերեր»⁴⁶²: Իր իշխանության տարիներին Գրիգոր իշխանն իրականացրել է շինարարական մի շարք աշխատանքներ. կառուցել է Սևանավանքը, Տաթևի վանքը, բարգավաճել են Մաքենյաց վանքն ու Կոթավանքը:

Արամուսում Գրիգոր իշխանի կատարած շինարարական աշխատանքների մասին է վկայում կիսականգուն եկեղեցու պատին երկու տողով գտնուող իրավականոնական բովանդակության արձանագրությունը⁴⁶³:

Դեռևս 1862-1863 թթ. Գեղարքունիքի հոգևոր գործակալ լինելու տարիներին Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը գրառել է այն.

30. Ա տող. ԱՅՍ ՅԻԻԱՔԱՆՉԻԻՐ ՄՈՒՆԱՍԻ հարկէ եւ ի ՇԱՐՀԵՏԷ
ԵԻ Ի ԿՈՌԵԻ Ի Բէկարէ...Արքունի չԱՐԷ ՈՐ ՉՈՒՆԻՄ, ոչ ես Գրիգոր
Սինեաց տէրս իշխանութիւն... Արքունի, ոչ ՋԱԻԱԿք իմ եւ ոչ
թոռունք եւ ոչ բնաւ ԱԶԳԱՅԻՆՔ ԻՄ ՅԱՂԱԳՍ Այսորիկ, ապա եւ
նովին իսկ...քահԱՆԱԻՅՆ Լիցի...

⁴⁶⁰ **Ս. Բարխուդարյան**, Միջնադարյան հայ ճարտարապետները, ՊԲՀ, 1959, թիվ 1, էջ 112: **Նույնի՝** ՄՀԾՔՎ, էջ 22:

⁴⁶¹ X դարում ավերիչ երկրաշարժեր են գրանցվել Արարատյան դաշտում, դրանք են Դվինի (հինգ անգամ, IX դ.) և Երևանի (894 թ.) երկրաշարժերը: Տե՛ս **Վ. Սյրեփանյան**, Երկրաշարժերը հայկական լեռնաշխարհում և նրա մերձակայքում, Երևան, 1964, էջ 45-46:

⁴⁶² **Յովհաննէնու կաթողիկոսի Դրասխանակերցոյ** Պատմութիւն հայոց, էջ 137: 909 թ. Յուսուֆ ամիրայի արշավանքի ժամանակ, չունենալով փրկության որևէ միջոց, Գրիգոր Սուփանն անձնատուր է լինում: Յուսուֆը սիրով ընդունում է նրան, ապա նետում է բանտ, որտեղ էլ մահանում է:

⁴⁶³ **Մ. Սմբատեանց**, նշվ. աշխ., էջ 274: Արձանագիրը հավաքել և մեզ է տրամադրել վիմագրագետ Գ. Սարգսյանը, ում հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը: Այս և մյուս վիմագրերում գլխագրերով ընդգծել ենք արձանագրության պահպանված հատվածները:

Բ տող. Ընդ խաչահանուացն Քրիստոսի ԵՒ ԸՆԴ ՉԱՐԱՓԱՌ
ՀԵՐՁՈՒԱԾՈՂՍ ՆՈյնպէս եւ զաւակք ԻՄ ԵՒ ԹՈՌՈՒՆՔ ԵՒ
ազգայինք...քահանայիցն ժամ ԻՅԵՆ ԽԱՓանել եւ անցանել ընդ
պարտիրանաւ...հանդերձ շինուածովք, ի վերայ նոցա ԵՂԻՑԻ այժմ եւ
յապագային: Եւ այս գիր մեր ՅովհԱՆՆԻՍԻ ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ է, զի
որ ոք արգելցէ նզովք չորեքպարիկ...ի զաւԱԿԱՅ ԵՒ Ի զարմից...կենաց եւ
առողջութեան...յետ ելից իմոց յաշխարհէս:

Ներկայումս արձանագրության հատվածները գտնվում են Ս. Հակոբ եկեղեցու պատերի մեջ (նկ. 22, նկ. 23 ա, բ): Վերջինիս կառուցման ժամանակն անհայտ է: Ինչպես հիշատակում են տեղագիրները, այն եղել է գյուղի գործող եկեղեցին⁴⁶⁴, որտեղ կատարվել է երեկոյան ժամերգություն⁴⁶⁵: Ղևոնդ Ալիշանը նշում է, որ եկեղեցին «կոչի Ս. Յակոբ, զոր յամի 1863 քակեալ փոխանակ հողաշինին՝ քարաշէն յարդարեաց Տէր Հովհան քահանայ»⁴⁶⁶: 1863-1867 թթ. Մ. Սմբատյանցի նախաձեռնությամբ և գյուղի բնակիչների միջոցներով վերակառուցվում է կառույցը, դրա մասին է վկայում հարավային մուտքի վերնամասում մարմարե քարին փորագրված շինարարական իննտողանի արձանագրությունը (նկ. 24). «ՇԻՆԵՑԱԻ ՍԲ ՀԱԿՈԲ ԵԿԵՂԵՑԻՆ/ Ի ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԷՄԱՆ ՌՈՒՍԱՅ/ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՆԻԿՈԼԱՅԵՎԻՉԻ,/ ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԳԷՈՐ/ՔԱՅ Գ, ԱՐԴԵԱՄԲ ԺՈՂՈՎՐԴ/ՈՅ Ի ԳԵՂԱՅՍ ԵՎ ՀՈԳԵԲԱՐ/ՑՈՒԹԵԱՄԲ ՔԱՀԱՆԱՅԻՑ ՀՈՎՀԱՆՈ/ ՄԵԼԻՔ ԳԷՈՐԳԵԱՆ ԵՎ ՎԱՐԴԱՆԱՅ ՏՐ ՄԱՐՏԻՐՈՍԷՄԱՆ: Ի 1867 ԱՄԻ»⁴⁶⁷: Շինարարության ընթացքում Ծիրանավորի սրբատաշ քարերն ու արձանագրության բեկորներն օգտագործվել են իբրև շինաքար, քանի որ ինչպես տեղացիներն են նշում՝ հին եկեղեցուց ոչինչ չի մնացել: Անփույթ կառուցման մասին են վկայում նաև Ս. Հակոբ եկեղեցու արտաքուստ արևելյան պատի մեջ գլխավայր ագուցված խաչքարերը: Մեր կողմից մանրամասն ուսումնասիրվել են արձանագիր բոլոր բեկորները, դրանք ունեն գրեթե անխախտ լայնություն՝ 50 սմ, երկու տողերի միջև հեռավորությունը՝ 10-11 սմ, ընդ որում մի տողը մյուսից ավելի երկար է եղել:

⁴⁶⁴ **Յովհ. Շահխաթունեանց**, նշվ. աշխ., էջ 315-316:

⁴⁶⁵ **Մ. Սմբատյանց**, նշվ. աշխ., էջ 273: **Ղ. Ալիշան**, նշվ. աշխ., էջ 290:

⁴⁶⁶ **Ղ. Ալիշան**, նույն տեղում:

⁴⁶⁷ Եկեղեցին մասնակի նորոգվել է մի քանի անգամ, վերջինը՝ 2012թ.:

Բանն այն է, որ կառույցի ստորին շարքի քարերն ավելի լայն են (60-65սմ լայնությամբ), աստիճանաբար դրանց չափսերը փոքրանում են.

	Արևմտյան	հարավային	արևելյան
	հյուսիսային		
IV շարք	////	50	50
50			
III շարք	////	56	57
58			
II շարք	63	62	62
62			
I շարք	60	60	64
65			

Այս ամենը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ արձանագրությունը գտնվել է Ծիրանավոր եկեղեցու 5-րդ կամ 6-րդ շարքերում:

Մ. Սմբատյանցը նշում է, որ կարդացել է նաև Ս. Հակոբ կիսականգուն եկեղեցին գոտևորող արձանագրության երկու տողը: Եկեղեցու մասին XIX դարում Ղևոնդ Ալիշանը նշում է. «Հագի մասն ինչ որմոց քայքայելոց եկեղեցւոյն մնայ՝ ի կոփածոյ քարանց, որոյ հարկ էր արժանի կաթողիկոսի հոյակապ լինել, ըստ վկայութեան իսկ պատմչին, այլ հետք վայելչութեան ոչ երեւին արդ»⁴⁶⁸: 60-ական թթ. նորոգման ընթացքում այս եկեղեցուն վերագրվող արձանագրության բեկորները ևս հայտնվել են շինության տարբեր հատվածներում: Մեր կողմից փորձ է արվել վերականգնել Մ. Սմբատյանցի հիշատակած արձանագրությունը՝ ըստ բնագրի (մեծատառով նշված են պահպանված հատվածները): Ենթադրվում է, որ այս վիմագիրը ևս եղել է Ծիրանավորի պատին, պարզապես Մ. Սմբատյանցը շփոթել է գտնվելու վայրը: Մանավանդ վիմագրի հատվածները համընկնում են. այսպես՝ նախորդ արձանագրության սկիզբը՝ **Այս յուաքանչիւր մուննասի հարկէ եւ ի շարհերէ եւ ի կոռ եւ ի Բէկարէ...Արքունի չարէ**, համընկնում է հաջորդ վիմագրի առաջին տողի վերջին հատվածի հետ՝ **Քահանայս յուաքանչիւր տունս ի հարկէ, եւ ի շարհերէ եւ ի կոռ ու բէկարէ եւ յամէն արքունի չարէ**:

⁴⁶⁸ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 289:

31. Ա տող. «Ի թուականութեանս Թորգոմեան...ես Գրիգորս ՍիւնեԱՅ ՏՐ ՀԱՅԿԱԶՆԻ գանձագին արարի զգիւղս ԶԱՅս ԱրամոՎՔՆ ԱՆՈՒՆ, Ընդ նմին եւ նորոգեցի ԶՍՈՒՐԲ ԶԵԿԵղեցիս...Հրամայեցի եւ զայս ԵԻՍ Ի ՎԵՐԱՅ Դրոշմել...ի բոլոր իշխանութան ի գիւղս, ի գաւառս, եւ ի շենս ԿԱՄԱԻՔՆ Այ, խորհրդածել ի պարմութիւնս...Քահանայս իւրաքանչիւր տունս ի հարկէ, ԵԻ Ի ՇԱՐՀԵՏԷ ԵԻ Ի ԿՈՌ ՈՒ Բեկարէ եւ յամէն արքունի չարէ ...

Բ տող. Վասն աւգնականութեանս ունել յամենայն ամի զյիսնակ Վարդաւորին սակս ՄԵՂՈՒՅԵԱԼ ՀՈԳՈ ԻՄ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ Մինչ ի վաղճԱՆ ԺԱՄանակիս ԱՅՍՄԻԿ ԵԻ ՈՐ Ոք ի քահանայիցդ ՍՏՈՒՆԿԱՆԻՑԷ ԵԻ Մոռանայցէ...ընդ քահանայիցն ՏԻՐԱՍՊԱՆՈՒԱց եւ ընդ յուդայի դարեցցի...ես եւ զաւակ իմ եւ թոռունք եւ ազգայինք թե ԶԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆՆ քահանայից խաւիանեցէ պարիժն...չորեք պարիկ ի վերայ նոցա եղիցի ԱՍՏ ԵԻ ԱՊԱԳԱյին: Եւ այս գիր մեր Յովհաննու շնորհիւ Այ Հայոց կոթաղիկոսին հրամանաւ...»⁴⁶⁹:

Ըստ արձանագրության՝ Գրիգոր Սյունին ոչ միայն գնել է Արամուսը և նորոգել է արդեն գոյություն ունեցած եկեղեցին, այլև այն ազատել է հարկերից ու տուրքերից: Վկայագրի վկաներից էր պատմիչ, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցին (845-929 թթ.):

Արամուսի հարավարևելյան մասում, բլրի վրա կանգուն է սրբատաշ Ա. Աստվածածին մատուռը (ներկայիս գերեզմանատան տարածքում, նկ. 26), որը դարձյալ նորոգել է Գրիգոր իշխանը՝ թողնելով մատուռը գոտևորած մեկտողանի արձանագրություն: Այն նույնպես XIX դարավերջի նորոգման ընթացքում հայտնվել են շինության տարբեր մասերում (նկ. 25):

32.3ԾԶ (907) ԹՈՒԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆՍ ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ, ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ՍԻՆԵԱց տէր, որդի Վասակա ՀԱՅԿԱԶՆԻ ՇԱՏԱԾախ գանձիւք գնեցի ԶԳԻՒՂՍ Արամովքայ ի ՀԱԳԱՐԱՅԵԱց. ընդ նմին եւ

⁴⁶⁹ Մ. Սմբարեանց, Տեղագիր Գեղարքունի, էջ 273-274:

*նորոգեցի զսուրբ Աստուածածինս...ՅԱՍ ԻՄՈՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՎԱՍՆ ՀՈԳԻՅ ԻՄՈՅ ՄԵՂՈՒՅԵԼՈՅ, կամաւքն Այ:*

Սրբազանը վիմագիր է գրառել նաև Ապարանի տարածաշրջանի Աստվածընկալ եկեղեցու տարածքից⁴⁷⁰: Թեև ընդօրինակումը թերի է և կիսատ (քանի որ արձանագրության մեջ առկա են բազմաթիվ կցագրեր), սակայն դա վկայում է այն մասին, որ նա երբեք չի խորշել դժվարընթեռնելի վիմագրերից: Մեկ վիմագիր էլ նա կարդացել է Ամբերդի Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարակից տարածքից հայտնաբերված մի խաչքարի վրա.

33. Թվին 2Ժ (1261), Հայրապէտ երէց⁴⁷¹:

Ինչպես վերը նշեցինք, Մեսրոպ Սմբատյանցն ուսումնասիրել է նաև Օշականի միջնադարյան հուշարձաններն ու վիմագրերը:

Օշականում խաչաձևվում են տարբեր ժամանակաշրջանների մշակութային շերտերը՝ սկսած Բ. Ա II հազարամյակից մինչև ուշ միջնադար՝ բնակավայրեր, ուրարտական դամբարաններ, վաղ միջնադարյան դղյակ-ամրոց, «գիւղի չորս կողմերն լիքն են մատուռներով, խաչքարերով, գերեզմանաքարերով, և էլի շինուածքներով ու նշաններով»⁴⁷²:

Գյուղի արևելյան բլրակի գագաթին, որն անվանում են Դիդիկոնդ կամ Յլու գլուխ, նշմարվում են պալատական շինության հիմնաքարերը, որը Վահան իշխանի դիտանոցն է եղել. այստեղից նա դիտել է Էջմիածնի կաթողիկոսներին և աղօթել⁴⁷³: Պալատի տարածքում պահպանվել են նաև եկեղեցու հիմքեր, այն ուխտատեղի է եղել Կրկնազատիկին: Իսկ արևմտյան բլրալանջին կա փոքրիկ մատուռ՝ Թուխ Մանուկ (XVII-XVIII դդ.) անվամբ, որը Մեսրոպ Սմբատյանցի գրառումներում հիշատակվում է Սբ. Սահակ⁴⁷⁴: Մատուռը նախատեսված է եղել ննջեցյալների հիշատակի համար իբրև պատարագատեղի կամ հանգստարանի եկեղեցի, քանի որ շուրջը փռված է միջնադարյան ընդարձակ գերեզմանատուն: Մինչ օրս էլ

⁴⁷⁰ **ՀԱԱ**, գործ 100, Վիճակագրական տվյալներ հայկական գյուղերի, եկեղեցիների և բնակչության մասին, 1905 թ., թերթ 117ա:

⁴⁷¹ **ՀԱԱ**, գործ 146, թերթ 14ա: Խաչքարը տեղում չէ:

⁴⁷² **ՀԱԱ**, գործ 167, թերթ 17ա:

⁴⁷³ **ՀԱԱ**, գործ 167, թերթ 9ա:

⁴⁷⁴ Մատենագիտության մեջ չկա նման հիշատակություն, տեղացիները նույնպես ժխտում են Ս. Սահակ անվանումը:

տեղացիները հաճախում են այնտեղ տաղավար տոներին հաջորդող մեռելոցներին: Վերջին անգամ նորոգվել է 2006 թ.: Մատուռի խորանի հարավային պատին կա արձանագրությունը Մ. Սմբատյանցը վերծանել է այսպես⁴⁷⁵.

34.Ով սուրբ քահանայ զորգէյր շինող սբ զսուրբէն յիշեա ի քում պատարագիդ⁴⁷⁶:

Ըստ բնագրի՝ (5 տող, նկ. 26).

- ՈՎ ՍՈՒՐԲ ՔԱՀԱ/ՆԱ ԶՏԳԵՏ ՇԻ/ՆՈՂ ՍՈՐԱ ԶՈՒԲ/ԵՆ ՅԻՇԵԱԻ ՔՈ ՍԲ ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ:

Մատուռի հարավային կողմում կանգուն է ծաղկանկար մի խաչքար, որի բարձրությունը պատվանդանի հետ մոտ 4,5 մետր է: Խաչքարի պատվանդանի վրա Մ. Սմբատյանցը անթերի կարդացել է.

35.ԹՎ ԶԺԴ ԵՍ ԳԱՎԱԶԱՆՍ ԴՎՆԱԳԻ, ԿԱՆԳՆԵԳԻ ՍՈՐԲ ՆՇԱՆՍ ԲԱՐԵԽԱՍ ՂԱՍԷՐ ԻՄՈՅ ՆԱԻՌ/ՈՒԶԻՆ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱԻ Ի ՔՍ⁴⁷⁷:

Ըստ բնագրի՝ (6 տող, նկ. 27).

- ԹՎ ԶԺԴ (1265) ԵՍ ԳԱԻ/ԱԶԱՆՍ ԴՎՆԱ/ՑԻ, ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՍՈՒՐԲ/ ՆՇԱՆՍ ԲԱՐԵԽԱԻՍ/ ԴՍԷՐ ԻՄՈՅ ՆԱԻՌ/ՈՒԶԻՆ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱԻ Ի ՔՍ:

Գյուղի հյուսիսային մասում կանգուն է Մանկանոց կամ Ս. Սիոն քառախորան եկեղեցին (VII դար), որի հարավային պատից Մ. Սմբատյանցը գրառել է նվիրատվական մի արձանագրություն⁴⁷⁸, ըստ որի եկեղեցու ուխտի օրն էր Վարդավառը: Ներկայումս այն ուխտատեղի է Ս. Հարության տոնին՝ Զատիկին:

Օշականի ձորամիջի կամրջից քիչ հեռու բարձրության վրա է գտնվում մի փոքրիկ մատուռ՝ Ս. Սարգիս անվամբ, որտեղ ամփոփված է ճգնավորի աճյուն⁴⁷⁹: Այն հայտնի է նաև Թարգմանչաց ուխտատեղի անվամբ: Մատուռի մի մասը սրբատաշ քարից է, մյուս մասը ժայռափոր է, վերջին անգամ վերանորոգվել է 1960-

⁴⁷⁵ Ներկայացված են միայն Մ. Սմբատյանցի կողմից վերծանված վիմագրերը: Հաշվի առնելով, որ առաջիկայում նախատեսվում է Դիվան հայ վիմագրության հերթական պրակի՝ Արագածոտնի մարզի վիմագրերի հրատարակումը, ուստի նպատակահարմար չենք գտել դրանք զրչագրելու կամ մանրամասն ծանոթագրելու:

⁴⁷⁶ ՀԱԱ, գործ 167, թերթ 9բ:

⁴⁷⁷ Նույն տեղում, թերթ 10ա: **Յովհ. Շահխաթունեանց**, նշվ. աշխ., էջ 259, **Ղ. Ալիշան**, Այրարատ, էջ 191:

⁴⁷⁸ **Յովհ. Շահխաթունեանց**, նշվ. աշխ., էջ 261: ՀԱԱ, գործ 167, թերթ 17ա:

⁴⁷⁹ **Յովհ. Շահխաթունեանց**, նշվ. աշխ., էջ 260:

70-ական թթ: Մատուռի մուտքի կամարին և շարունակաբար բարավորին կա 1205 թ. (ՈԾԴ) արձանագրություն (նկ. 28), որը «եղծեալ գոլով և մանաւանդ տեղին վտանգաւոր կալոյ ընդ երկար՝ մնաց անվերժանելի»⁴⁸⁰: Մ. Սմբատյանցն այստեղից վերժանելի է մի վիմագիր, որը տեղում չգտանք.

36.Ի թուին Հայոց ՌԾԴ (1605) սպասաւոր նահաւրակ Թոմա ծառայս
ԱՅ շինեցի սբ Յարութիւնս⁴⁸¹:

Սակայն Օշականն ավելի քան 1500 տարի սրբավայր և ուխտատեղի է աշխարհասփյուռ հայության համար, քանի որ այն կապված է հայ մեծ լուսավորիչ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հետ:

Ս. Մաշտոցի դամբարանի վրա Հայոց իշխան Վահան Ամատունու նախաձեռնությամբ 443 թ. կառուցվում է գմբեթավոր եկեղեցի, որը չի պահպանվել: Հայտնի է, որ եկեղեցին կանգուն է եղել XIII դարում, եղել են չորս նվիրատվական արձանագրություններ, որոնք գտնվել են եկեղեցու հյուսիսային պատի կամարին⁴⁸², սեղանի արևմտյան ճակատին⁴⁸³, հարավային կամարին⁴⁸⁴ և բուրվառանոցի ճակատին⁴⁸⁵: Ցավոք, այդ արձանագրություններից ոչ մեկը չի պահպանվել: Հավանաբար դրանք մնացել են ծեփի կամ հետագայում արված մանրանկարների⁴⁸⁶ տակ: Հովսեփ Օրբելին իր զայրույթն էր հայտնել, երբ «1912 թ. Օշականում Գրերի գյուտի տոնակատարության նախընթաց օրերին ծեփով սվաղել և ծածկել էին հին արձանագրությունները»⁴⁸⁷: Մեզ է հասել նաև 1414 թ. Օշականում գրված ձեռագիր ՃԱՇՈՅ, որն ունի XVI-XX դդ. հիշատակարաններ, գրիչը Սարգիս Թմոքեցին է⁴⁸⁸: Փաստորեն, մինչև XVII դարը եկեղեցու մասին ընդամենը երեք հիշատակություն կա:

⁴⁸⁰ **Յովհ. Շահխաթունեանց**, նշվ. աշխ., էջ 260:

⁴⁸¹ **ՀԱԱ**, գործ 167, թերթ 16ա:

⁴⁸² Նույն տեղում, թերթ 18բ: **Ղ. Ալիշան**, նշվ. աշխ., 190:

⁴⁸³ **Յովհ. Շահխաթունեանց**, նշվ. աշխ., 258: **ՀԱԱ**, գործ 167, թերթ 19ա, **Ղ. Ալիշան**, նշվ. աշխ., էջ 189:

⁴⁸⁴ **ՀԱԱ**, գործ 167, թերթ 19բ: **Ղ. Ալիշան**, նշվ. աշխ., էջ 190:

⁴⁸⁵ **ՀԱԱ**, գործ 167, թերթ 20ա: **Ղ. Ալիշան**, նշվ. աշխ., էջ 189:

⁴⁸⁶ 1964-1966 թթ. Հենրիկ Մամյանի և Հովհ. Մինասյանի կողմից կատարվել է եկեղեցու պատերի նկարազարդումը:

⁴⁸⁷ **Գր. Գրիգորյան**, Հայկական վիմագրություն, էջ 27-28:

⁴⁸⁸ **Ձեռագիր** 6255, Ցուցակ ձեռագրաց, հատոր Բ, էջ 280: Թմոկ գյուղը եղել է Սյունյաց աշխարհի Գեղարքունի գավառում: Ստ. Օրբելյանը հիշատակում է Թմոկ: Տե՛ս **ՀՀՇՏԲ**, հատոր Բ, էջ 460:

Արդեն XVII դարում եկեղեցին կիսավեր էր, և 1639-1645 թթ. Փիլիպոս Ա Աղբակեցի կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ այն նորոգվել է: Ցավոք չի պահպանվել արձանագրություն «շինության կամ նորոգության ժամանակի համար, որից կարելի լիներ իմացվել թուականն և շինողաց կամ նորոգողաց անուանքն»: Ինչպես վկայում է Մեսրոպ Սմբատյանցը, եկեղեցին նորոգվել է պարբերաբար, դա երևում էր շինության արտաքին պատերից, սակայն որևէ արձանագիր չի պահպանվել:

XIX դարի կեսերին Ս. Մաշտոց եկեղեցին կիսավեր էր: Թեև 1840 թ. մասնակի նորոգվել էր Երևանի թեմակալ առաջնորդ Հովհ. Շահխաթունյանցի կողմից, սակայն ժամանակի ընթացքում քայքայվել էր արևմտյան պատը, խոնարհվել էր տանիքը, պահպանվել էր միայն ավագ խորանը, հարավային և հյուսիսային պատերի մի մասը: Եկեղեցին զուրկ էր զարդից և անոթներից, ավելին «գիտուն և հասկացող քահանայ չունենալովն դատարկ է մնացել բիւնը»⁴⁸⁹:

1851 թ. Ներսես Աշտարակեցին լինելով Օշականում և տեսնելով եկեղեցու անմխիթար վիճակը՝ խոստացավ վերաշինել այն: Սակայն ոչ՝ նրա, ոչ՝ էլ Մատթեոս Ա կաթողիկոսի կողմից այն իրականության չդարձավ: Ի վերջո, 1875-1879 թթ. Գևորգ Դ կաթողիկոսի և Օշականի ազգաբնակչության նախաձեռնությամբ հիմնանորոգվեց այն 443 թ. կառուցված վկայարանի տեղում (նկ. 29): Եկեղեցին կառուցվել է ընդարձակ, կամարածև, մեծ լուսամուտներով, «Եւ արդարև արժանի էր այնչափ երախտաւոր թարգմանչի անունն՝ այնպիսի չքնաղ եկեղեցի կառուցել»⁴⁹⁰: Մեսրոպ թարգմանչի գերեզմանը ամփոփվեց բեմի ստորին կամարահարկ փոքրիկ խորանում: Բացի այդ հին եկեղեցու քանդելու ընթացքում արևելյան պատի մոտ սուրբ սեղանի հարևանությամբ հայտնաբերվեց քարե արկղ, որի մեջ արծաթյա փոքրիկ տուփ մասունքներով⁴⁹¹: Ցավոք, հեղինակը չի նշում, թե հետագայում ինչ ճակատագրի արժանացան մասունքները:

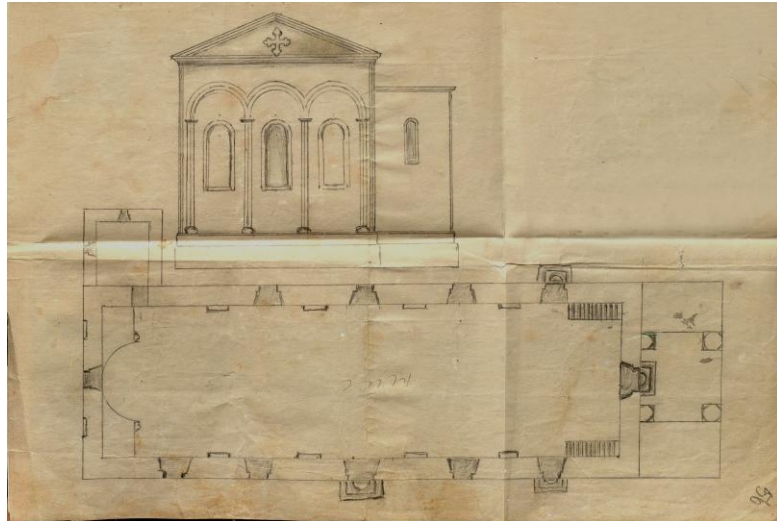
Մ. Սմբատյանցի վերոնշյալ ձեռագրում պահպանվել է նաև եկեղեցու հատակագիծն ու նախագիծը, որը ներկայացնում ենք ստորև:

⁴⁸⁹ ՀԱԱ, գործ 167, թերթ 21բ:

⁴⁹⁰ Նույն տեղում, թերթ 48ա:

⁴⁹¹ ՀԱԱ, գործ 63, Պատմական տեղեկանք՝ Օշականի Ս. Մեսրոպ եկեղեցու կառուցման մասին, թերթ 3բ:

Ըստ հատակագծի եկեղեցու հյուսիս-արևմտյան պատին կից է քառակուսի մի շինություն, որը ներկայումս չկա, հավանաբար քանդվել է XX դարում: Իսկ եկեղեցու հյուսիսային և հարավային կողմերում առկա հինգ լուսամուտներն ավելացել են մեկով, որոնք սակայն չեն ծառայում լուսավորության համար: Դրանք ներսից քարապատ են և արված են կառույցի արտաքին տեսքը պահպանելու համար: Փակվել է եկեղեցու հարավային մեկ մուտքը:

Ս. Մաշտոց եկեղեցու նորոգման մասին է վկայում նաև արևմտյան մուտքի վերնամասում փորագրված հետևյալ հիշատակությունը (6 տող, նկ. 30).

37. ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՍՐԲԱԶԱՆԱԿԱՏԱՐ ՀԱՅ/ՐԱՊԵՏ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ Տ. Տ. ԳԷՈՐԳ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ/ ՎԷՐԱԿԱՌՈՅՑ Ի
ՀԻՄԱՆՑ ԶԱՅՍ ԵԿԵՂԵՑԻ ՕՇԱԿԱՆ/ ԳԵՂՋ ԵՒ ԶԴԱՄԲԱՐԱՆ
ՍՐԲՈՅՆ ՄԵՍՐՈՎՊԱՅ ԹԱՐԳ/ՄԱՆՁԻ ՄԵՐՈՅ, ՈՐ Ի ՍՄԱ ՏՐՕՔ
ՀԱՅՈՑ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ / ՅԱՄԻ 1879 ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՌՅԻԹ⁴⁹²:

Նորոգվել է նաև ավագ խորանի սեղանի խաչկալը՝ սրբատաշ քարով և
զարդարված զանազան սրբապատկերներով, որի արձանագիրը եղել է հյուսիսային
կողին.

38. *Շինեցաւ խաչկալս արդեամբ Երեմիա եպիսկոպոսիս, որ ի տոյն
գեղջէս Օշականայ յազգէ Մուրադկեանցի յիշատակ հոգւոյ իմոյ և
ծնողաց իմոց ի հայրապետութեան ՏՌՆ Սիմէօնի սրբազան
կաթողիկոսի. ի ՌՄԻ (1771) թուին*⁴⁹³:

Ս. Մաշտոց եկեղեցու հարավային պատի մեջ տեղադրված է եղել մի խաչքար,
որն իր ոճով համապատասխանում է Զուղայի խաչքարային դպրոցին: Խաչքարի
ստորին մասը՝ վարդյակը, գտնվում է Առաջնորդարանի սրահներից մեկում: Այն
ունի շրջանաձև ելնդագիր, որը Մ. Սմբատյանցի կողմից վերծանվել է հետևյալ
կերպ.

39. ԹՎ ՌԼԷ (1588). ՄԲ *խաչս բարէխաւս Առաքել կաթողիկոսին*⁴⁹⁴:

Թվականը փորագրված է վարդյակի անկյուններում, մեր կողմից վիմագիրն
ընթերցվել է (1 տող, նկ. 31)՝

- ՌԼԷ (1588). ՄԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵՒԽԱԽՍ ԱՂՈՒՔԵԼ
ՎԼԱԹՂՈՂԻԿՂՈՍԻՆ ԵՂԲԱԻՐՆ ԶԱՔԱՐԻՆ:

Վիմագրում նշվում է Առաքել աթոռակցի մասին, ով ծնունդով Էջմիածնից էր,
1576 թվականից եղել է Գրիգոր XII Վաղարշապատցի կաթողիկոսի օգնականն ու
գործակիցը: Առաքել Ա աթոռակցի գործունեության շնորհիվ պահպանվեց Երևանի
Երկու երես կոչված եկեղեցին (հավանաբար եղել է ներկայիս Ե. Չարենցի անվան
դպրոցի տեղում), քանի որ պարսից Ֆերիադ փաշան Երևանի բերդը կառուցելու

⁴⁹² ՀԱԱ, գործ 167, թերթ 53ա:

⁴⁹³ ՀԱԱ, գործ 167, թերթ 21բ:

⁴⁹⁴ ՀԱԱ, թերթ 10ա:

նպատակով քանդում էր եկեղեցիները՝ քարերն օգտագործելով շինարարության մեջ⁴⁹⁵։ Առաքել Դավրիժեցին նշում է. «Ի հայրապետության տեառն տէր Առաքելին էջմիածնի Սուրբ աթոռոյն»։ Փաստորեն, Գրիգոր կաթողիկոսն արդեն ծեր էր և կաթողիկոսական գործառույթները վարում էր Առաքել աթոռակիցը⁴⁹⁶։

Նախորդ հրատարակիչ Ա. Մանուչարյանը նշում է, որ վիմագիրը թվական չունի, իսկ Զաքարը ներկայանում է իբրև «դարուղնաբ», այսինքն՝ կաթողիկոսի հարկային ներկայացուցիչ⁴⁹⁷։ Մեր կողմից այն ընթերցվել է «եղբարն», որն ավելի հավանական է։

Այսպիսով, Մ. Սմբատյանցի այս անտիպ ուսումնասիրության շնորհիվ մեզ է հասել 14 արձանագրություն, որից հինգը չեն պահպանվել։

Մ. Սմբատյանցի վիմագրագիտական գործունեության շնորհիվ մեզ չհասած վիմագրերի (մոտ 341 վիմագիր) մեծ մասը գտնվում է ՀՀ սահմաններից դուրս, այդ թվում՝ պատմական Գեղարքունիքից՝ 80, Կոտայքից՝ 5, Արագածոտնից՝ 6, Վայոց ձորից՝ մոտ մեկ տասնյակ, Ջահուկից՝ 11, Երնջակից՝ 78, Գողթնից՝ 39, Նախիջևանից՝ 8, որից չորսը հրատարակվել են «Մեղու Հայաստանի» պարբերականում⁴⁹⁸, Զուղա քաղաքից՝ 5, Ագուլիսից՝ 43, Շամախու թեմի և Բաքու քաղաքի հուշարձաններից՝ 47, գաղթօջախներից՝ ավելի քան երկու տասնյակ վիմագրեր։

ԵՆԹԱԳԼՈՒԽ Գ.

ՈՒՐԱՐՏԵՐԵՆ ԵՎ ԱՅԼԱԼԵԶՈՒ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԵՍՐՈՊ ՍՄԲԱՏՅԱՆՑԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ։

Վանի թագավորության շրջանում (Ք.ա. IX-VI դդ.) Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում օգտագործվել են ինչպես մեհենագրերը⁴⁹⁹, այնպես էլ արքադերենն ու

⁴⁹⁵ Ա. Հարությունյան, Ա. Սիմոնյան, Զորավոր Ավետարանը, Երևան, 2016, էջ 13։

⁴⁹⁶ Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., էջ 2667-2668։

⁴⁹⁷ Ա. Մանուչարյան, Աթոռակից կաթողիկոսների վիմագիր հիշատակություններ, էջմիածին, 2016, մայիս, էջ 115։

⁴⁹⁸ Մ. Սմբատյանց, Մեղու Հայաստանի, 1876, թիվ 30։

⁴⁹⁹ Բիայնական առաջին սեպագիրը գտնվել է Վան քաղաքի (1907 թ.), հետագայում նաև՝ Կարմիր Բլուրի պեղումների ժամանակ։ Տե՛ս Յովհ. Կարազեռզեան, Սեպագիր տեղանուններ, էջ 53։

ուրարտերենը: Հայտնաբերված ուրարտերեն արձանագրությունների թիվն անցնում է 600-ի: Դրանք պահպանվել են հիմնականում քարի վրա, կան նաև մետաղի, ոսկրե իրերի, կավե սալիկների վրա պահպանված սեպագրեր: Ըստ բովանդակության՝ դրանք լինում են շինարարական, ռազմական, ծիսապաշտական, տնտեսական: Սկզբնական շրջանում դրանք կոչվում էին Վանյան, քանի որ հայտնաբերել էին Վան քաղաքի տարածքում⁵⁰⁰: Հետագայում սեպագրերի հայտնաբերման աշխարհագրությունն ավելի մեծացավ՝ ընդգրկելով նաև Արևյան Հայաստանը:

XIX դարի 60-90-ական թթ. Արևելյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից իր հոգևոր գործունեությանը զուգահեռ, ավելի քան երեք տասնամյակի ընթացքում Մ. Սմբատյանցը որոնում էր սեպագրեր, և «արեւմտեան ուսումնականները երախտագիտութեամբ օգուտ էին քաղում նորա բնագրերից, թէպէտ և շատ անբաւարար էին համարում»⁵⁰¹:

Եվ ինչպես նշում է Աբել արքեպիսկոպոս Մխիթարյանցը, «Մեսրոպեանց սրաբիբ աչքէն բւեռածն գրերն անգամ անտես չեն լինիլ»⁵⁰²: Թեև Մ. Սմբատյանցը հանդես չի գալիս որպես սեպագրերի վերծանող, սակայն «չափազանց մեծ է և շնորհակալ էջմիածնական մեծավաստակ գիտնականի անխոնջ աշխատանքը համաշխարհային բւեռաքանդակ գիտության մեջ: Հոգևորականի վաստակը պատիվ է բերում Մայր Աթոռի ս. Էջմիածնին և միաբանությանը»⁵⁰³: Լեոն, ոգևորված նրա գործունեությամբ, նշում է, «որ չունենալով փոքր ի շատե ընդարձակ կրթություն, այլ լինելով լոկ հնություններ սիրող, ուշադրության առարկա է դարձնում սեպագիր արձանագրությունները և հետզհետե, տասնյակ տարիների ընթացքում, գտնում է այդպիսի արձանագրություններ և հաղորդում գիտնականներին»⁵⁰⁴: Հայր Ալիշանը նրան կոչել է «առաքեալ առ գիտնականս, ազգայինս և արեւմտեացս ի

⁵⁰⁰ **Լեո**, Հայոց պատմություն, հատոր Ա, էջ 11:

⁵⁰¹ **Խ. Հովհաննիսեանց**, Բեւեռագիր արձանագրութիւններ ռուսաց Հայաստանում, Բազմավեպ, 1897, ապրիլ, էջ 162:

⁵⁰² **Աբել արք. Մխիթարյանց**, Երկերի ժողովածու, էջ 417:

⁵⁰³ **Վ. Գալամդարյան**, Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյան, Էջմիածին, 1958, փետրվար-մարտ, էջ 38: Մ. Սմբատյանցի դերն ուրարտագիտության բնագավառում բարձր են գնահատել հայագետները: Տե՛ս՝ **Հ. Աճառյան**, Հայոց գրերը, էջ 39: **Ա. Աբրահամյան**, Հայ գրի և գրչության պատմություն, էջ 31: **Լեո**, նշվ. աշխ., էջ 11:

⁵⁰⁴ **Լեո**, նշվ. աշխ., էջ 12:

վերծանութիւն և ի թարգմանութիւն նոցին»⁵⁰⁵: Պատահական չէ, որ Մ. Սմբատյանցն իր նամակներում իրեն անվանում էր «որոնող ազգային հնութեանց և յիշատակարանաց»:

Հայտնի է, որ Արմավիրից հայտնաբերված 12 սեպագրերից 11-ը արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը հանձնել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի թանգարանին, իսկ մեկը մնացել է տեղում՝ Կարակալայում⁵⁰⁶: Հետագա տարիներին հայտնաբերված մի քանի սեպագրերն էլ հայտնվել են Թիֆլիսի Կովկասյան թանգարանում⁵⁰⁷: Դրանք հրատարակվել են «Արարատ», «Բազմավեպ», «Ճոաքաղ» և «Համբաւաբեր Ռուսիոյ» պարբերականներում: Սրբազանը ցանկացել է արձանագրությունները «ժողովել և ամփոփել մի գրքի մէջ ու շարունակել որքան Աստուած յաջողէ»⁵⁰⁸: Իր ունեցած նյութերը ներկայացրել է անտիպ ուսումնասիրություններում⁵⁰⁹՝ հույս ունենալով, որ «հայ և օտարազգի հնասերք խիստ աշխատութեամբ փոյթ տանին..., ուստի մտադրեցի մի աշխատութիւն ևս յանձն առնուլ»⁵¹⁰: Նմանատիպ մի ձեռագիր էլ պահպանվում է Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում⁵¹¹, որը նյութական միջոցների բացակայության պատճառով չտպագրվեց: Նախապես այս արձանագրությունների վերաբերյալ ուսումնասիրությունը բաղկացած էր երկու մասից (առաջինում ներառնված է Արարատյան նահանգի սեպագրերը):

⁵⁰⁵ **Ղ. Ալիշան**, Սիսական, էջ 484:

⁵⁰⁶ **Խ. Հովհաննիսեանց**, Բեւեռագիր արձանագրությունները ռուսաց Հայաստանում, Բազմավեպ, 1897, հունիս, էջ 241-258:

⁵⁰⁷ **Բ. Առաքելյան**, Մառը և կովկասագիտության գիտական հիմունքների մշակումը, Տեղեկագիր, 1948, թիվ 3, էջ 31: Կովկասյան թանգարանը բացվել է 1856 թ. Թիֆլիսում գերմանացի բնագետ Գ. Ռադդեի կողմից: Այն ուներ ավելի քան 3315 ցուցանմուշ, որոնց թիվը 1881 թ. հասնում էր 28 հազարի, իսկ 1908 թ.՝ 180 հազարի: 1919 թ. վերանվանվել է Վրաստանի պետական թանգարանի: Ցուցանմուշների մի մասը գտնվում էր Թբիլիսիի Արմագի թանգարանում, որի տանիքի վնասման հետևանքով (1993-1994 թթ.) նմուշները մնացել են կիսավեր պատերի տակ: Տե՛ս **Ս. Կարապետյան**, Կովկասյան թանգարանի հայկական հավաքածուն, Երևան, 2004, 94 էջ:

⁵⁰⁸ **ՀԱԱ**, գործ 131, թերթ 1բ:

⁵⁰⁹ **ՀԱԱ**, գործ 13, Բևեռաձև արձանագրությունը Արարատեան նահանգի 1862-1888թթ.: Ինչպես նաև՝ **ՀԱԱ**, գործ 20, Բևեռագրություն Արարատեան նահանգի 1862-1910 թթ.:

⁵¹⁰ **ՀԱԱ**, գործ 13, թերթ 2:

⁵¹¹ Ձեռագիր 4578, Մեսրոպ Սմբատեանց, Բեւեռաձեւ արձանագրությունը Արարատեան նահանգի 1862-1910 թթ. Էջմիածին, 315 թերթ: Տե՛ս **Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց** Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Դ, կազմեցին Ա. Քեօշկերեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քեօսէեան, Երեւան, 2008, էջ 1691:

1892 թ. Մոսկվայի Կայսերական հնագիտական ընկերությունը, հետաքրքրված ուրարտագիտական հայտնագործություններով, խնդրում է Մեսրոպ արքեպիսկոպոսին տրամադրել սեպագրերի իր հարուստ հավաքածուն ուսումնասիրելու նպատակով, և «Հայաստանեայց եկեղեցու այս պատկառելի պաշտօնեայն, սիրով ու յօժարութեամբ» համաձայնվում է⁵¹²: 1893 թ. ռուս արևելագետ, պատմաբան, հնագետ Միխայիլ Նիկոլսկին⁵¹³, ով Ռուսական կայսերական հնագիտական ընկերության արևելյան բաժանմունքի հիմնադիրն էր դեռևս 1887 թվականից, գլխավորել է հնագիտական արշավախումբը Հայաստանում, ուսումնասիրել է ուրարտական արձանագրությունները, հուշարձանները, Մենուախինիի քաղաքատեղին: Արդյունքում, 1896 թ. հրապարակել է Արևելյան Հայաստանի տարածքում հայտնաբերված սեպագրերի լուսանկարները, տեքստերի տառադարձությունը, թարգմանությունը:

Անշուշտ, սեպագրերի հայտնաբերումը և ընդօրինակումը կապված են եղել դժվարությունների հետ: Տեղագիրը ծանոթ չի եղել սեպագրերին. ցավոք, հրատարակված պատճենները հեռու են իսկականից, անծանոթ գծեր կային և դժվարությամբ էին կարդացվում⁵¹⁴: Պատահական չէ, որ նա ընդօրինությունները բնագրի հետ վերստին ստուգել է քսան տարի անց: Հատկապես ափսոսում էր ժամանակի ընթացքում արձանագրերի եղծման կամ ոչնչացման համար. Բնակիչները, իրենց մոտ պահելով սեպագիր քարերը, ոչ մի նշանակություն չէին տալիս դրանց, իսկ Ծովինար⁵¹⁵ գյուղի սեպագիրը գրառելու համար հարկ եղավ նավակով մոտենալ, քանի որ «Սևանայ ծովի մակերևոյթը այնքան բարձր էր, որ

⁵¹² **Խ. Հովհաննիսեանց**, Բեւեռագիր արձանագրութիւններ ռուսաց Հայաստանում, Բազմավեպ, 1897, ապրիլ, էջ 162-163:

⁵¹³ **М. В. Никольский**, Клинообразные надписи Закавказья, Москва, 1896. նույնի՝ Клинообразные Надписи Ванских царей открыты в пределах России, Москва, 1893. Միխայիլ Վասիլևիչ Նիկոլսկի (1848-1917) եղել է նաև Ռուսաստանում ասորագիտության հիմնադիրը:

⁵¹⁴ **ՀԱԱ**, գործ 126, Նամակներ ուղղված Մ. Սմբատյանցին՝ բևեռագիր արձանագրությունների մասին, թերթ 36ա:

⁵¹⁵ Գելագրան, Կյոլանի գիղան, Քյոլանդոան, Օձաբերդ, 1935 թ.՝ Ծովինար գյուղը գտնվում է Մարտունու շրջանում: Ուրարտական Ռուսա Ա-ի թողած սեպագիր արձանագրության մեջ հիշատակվում է, որ այստեղ կառուցել է բերդ-ամրոց՝ ի պատիվ ռազմի Թեյշեբա աստծո: Հայտնաբերվել են ուրարտական ժամանաշրջանի դամբարաններ, երկու կնիք, որոնք վկայում են, որ տարածքը եղել է և՛ ռազմական, և՛ վարչական կենտրոն: Տե՛ս **ՀՀՇՏԲ**, հատոր երկրորդ, էջ 862:

ջուրը հաւասար էր արձանագրին»⁵¹⁶։ Յավոք, արձանագրության վերջին երեք կամ չորս տողերը հողմահարվել և անընթեռնելի են, սակայն վերականգնվում են ըստ արձանագրությունների համապատասխան հատվածների։ Սովորաբար վավերագրի սկիզբը նվիրվում է ուրարտական Խալդ աստծուն, միջնամասում տեքստի բուն բովանդակությունն է, վկայագիրն ավարտվում է արքայի հզորությունը ներկայացնող տիտղոսներով⁵¹⁷ (աղյուսակ II)։

աղյուսակ II

Մ. ՍՄԲԱՏՅԱՆՑԻ ԿՈՂՄԻՅ ՀԱՅՏՆԱԲԵՐՎԱԾ ՍԵՊԱԳԻՐ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

Корпус ⁵¹⁸	Հայտ. տարեթիվը	Վայրը, Բովանդակությունը,	Հեղինակը	Հրատարակություն
193		Արմավիր՝ 2 մասից, ծիսապաշտ.,	Արգիշտի Ա	Արարատ, 1869, էջ 138, Արարատ, 1886, էջ 500- 501
443		Արմավիր, շին.	Ռուսա Գ	Արարատ, 1880, էջ 28
277		Արմավիր, ծիսապաշտ.,	Սարգուրի Բ	Արարատ, 1881, էջ 604
278		Արմավիր- Թալիշ, շին.	Սարգուրի Բ	Արարատ, 1881, էջ 605,
269		Արմավիր, շին.	Սարգուրի Բ	Արարատ, 1883, էջ 241- 243
516		Արմավիր, շին.	անհայտ հեղինակ	Արարատ, 1885, էջ 27
515		Արմավիր, շին.	Անհայտ հեղինակ	Արարատ, 1885, էջ 416
190		Արտագերս (Արմավիր), շին.	Արգիշտի Ա	Արարատ, 1886, էջ 512
194		Բամբակաշատ-Մոլլա-	Արգիշտի Ա	Արարատ, 1895, էջ 348

⁵¹⁶ Մ. Սմբատեանց, Տեղագիր Գեղարքունի, էջ 764:

⁵¹⁷ Յովհ. Կարազեոզեան, նշվ. աշխ., էջ 332:

⁵¹⁸ Սեպագրի համարը տրված է ըստ Ն. Վ. Հարությունյանի ուսումնասիրության: Տե՛ս, **Арутюнян Н. В.**, Корпус урартских клинообразных надписей, НАН РА институт востоковедения, Ереван, изд. «Гитутюн», 2001.

		Բայազեդ (Արմավիր), ծիսապաշտ.,		
177	1862թ.	Էլար (Աբովյան)	Արգիշտի Ա	Համբաւաբեր Ռուսիոյ 1863թ, թիվ 53, Տեղագիր Գեղարքունի, էջ 750-751
389	1862թ.	Արծվանիստ-Ալիչալու, ռազմ.	Ռուսա Ա	Համբաւաբեր Ռուսիոյ, 1863, թիվ 53, Տեղագիր Գեղարքունի, էջ 754-755
249	1863թ.	Ադամխան, ռազմ.	Սարգիսի Բ	Համբաւաբեր Ռուսիոյ, 1863, թիվ 53, Տեղագիր Գեղարքունի, էջ 760-761
47	1870թ.	Յոլակերտ- Դաշբուռուն, ռազմ.	Մենուա	Արարատ, 1870, էջ 175-176
250	1883թ.	Ծովակ-Ջաղալու, ռազմ.	Սարգիսի Բ	Արարատ, 1883, էջ 52-53, Տեղագիր Գեղարքունի, էջ 762-763
180	1883թ.	Լճաշեն (Օրդակլու), ռազմ.	Արգիշտի Ա	Արարատ, 1883, էջ 534- 536, Տեղագիր Գեղարքունի, էջ 768-769
189	1886թ.	Կազանչի ⁵¹⁹ , շին.	Արգիշտի Ա	Արարատ, 1886, էջ 501
270	1886թ.	Արմավիր, ծիսապաշտ.,	Սարգիսի Բ	Արարատ, 1886, էջ 25-27
48	1886թ.	Յոլակերտ, շին.	Մենուա	Արարատ, 1886, էջ 500- 501
272	1895թ.	Բամբակաշատ, շին.	Սարգիսի Բ	Արարատ, 1881, էջ 606
187	1895թ.	Ղարաղալա ⁵²⁰ , շին.	Արգիշտի Ա	Արարատ, 1895, էջ 204- 206
	1896թ.	Արմավիր-Շահրիար		Տեղագիր Գեղարքունի, էջ 539

⁵¹⁹ Կազանչին լքված գյուղ է նախկին Երևանի գավառում: Տե՛ս ՀՀԾՏԲ, հատոր 2, էջ 873:

⁵²⁰ Կարակալա, Ղարաղալա կամ Սև բերդ, լքված գյուղ է Արմավիրի մարզում: Տե՛ս ՀՀԾՏԲ, հատոր 3, էջ 532:

Մ. Սմբատյանցը Սուրմալուի Յուլակերտ⁵²¹ (նախկինում՝ Դաշբուռուն, ներկայիս՝ Թուրքիա) գյուղի տարածքից հայտնաբերել է երկու քարի վրա պահպանված նշանագրեր⁵²²: Գիտնականները դրանք վերագրում են բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանին⁵²³ (մոտ Ք. ա. II հազարամյակի վերջ և I հազարամյակի սկիզբ) և դասում գծային-առեղծվածային գրերի շարքը⁵²⁴: Դրանք մինչ օրս լուսաբանված չեն: Մ. Սմբատյանցն ենթադրում է, որ այդ նշանագրերն առնչվում են հաթյան, այն է՝ խեթական գրերի հետ⁵²⁵: Պատահական չէ, որ գերմանացի գիտնական Ենսենը խեթերին համարում է «հայոց ազգի նախնիքը, և հաթերեն արձանագրությունները ուրիշ բան չեն ներկայացնում, եթե ոչ հայերեն լեզվի ամենահին վիճակը՝ ամենահին հայկական նշանագրերով»⁵²⁶: Կարծիք կա, որ Յուլակերտյան նշանագրերը հայկական մեհյաններում գործածվող մեհենական գրեր են, որոնք նման են Սյունիքի ժայռապատկերներին⁵²⁷:

⁵²¹ Գյուղ Սուրմալու գավառում, Մասիսի հյուսիսային լանջերին: Այստեղ է գտնվում ուրարտական Մենուախինիլի բերդաքաղաքը, իսկ միջնադարում՝ Յուլակերտ բերդավանն ու ճանապարհային կայանը: 1906 թ. ուներ 2400 հայ բնակչություն: 1920 թ. ավերվել է թուրքական արշավանքների հետևանքով: Տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հատոր II, էջ 28:

⁵²² Մ. Սմբատյանց, Յուլակերտի բերդը, Արարատ, 1910, հունիս, թիվ 2, էջ 575:

⁵²³ Հ. Մարտիրոսյան, Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը և նրանց ուրարտա-հայկական կրկնակները, էջ 7:

⁵²⁴ Ա. Մովսիսյան, Հայկական մեհենագրություն, էջ 11, էջ 46:

⁵²⁵ Մ. Սմբատյանց, Յուլակերտի բերդը, Արարատ, 1910, հունիս, թիվ 2, էջ 576: Տե՛ս Խ. Սամուելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հատոր Ա, էջ 65: Հաթե, Հաթթի, Հաթի գտնվել է Փոքր Ասիայի արևելքում, Կապադովկիայում Ք.Ա 1500-ական թթ.: Հայտնաբերվել է 60 հաթյան կամ խեթական արձանագրություններ: Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 393: Գիտական ուսումնասիրության մեջ մտավ նաև այն կարծիքը, որ Խաթթի պետությունը եգիպտական աղբյուրներում հիշատակվող Նահարինի-Նահիրի երկիրն է: Հաշվի առնելով դա՝ կարծում են, որ հաթերն ու հայերը ոչ թե ազգակից են, այլ նույն ժողովուրդն են: Տե՛ս Խ. Սամուելյան, նշվ. աշխ., էջ 67:

⁵²⁶ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 393:

⁵²⁷ Ա.Աբրահամյան, Հայ գրի և գրչության պատմություն, էջ 19:

Ըստ Մեսրոպ Սմբատյանց բացի Յուլակերտից նշանագրեր կան նաև Շիրակի Հոռոմ գյուղի արևելյան քարափների վրա⁵²⁸, Մաստարա գյուղի ծորակում⁵²⁹:

Այլալեզու գրությունները ցրված են Հայաստանի տարածքում և դրանց ընդօրինակումը, պահպանումը և ուսումնասիրումը կարևորվել է նույնքան, որքան հայաստառ վիմագրերը:

Մեսրոպ արք. Սմբատյանցը Արևելյան Հայաստանի տարբեր վայրերից հայտնաբերել է նաև մեկ տասնյակից ավելի հունարեն, վրացերեն, արաբերեն, պարսկերեն, ռուսերեն արձանագրություններ, որոնք առնչվում են երկու ժողովուրդների պատմության տարբեր ոլորտների հետ: Դրանց շարքում առավել ուշագրավ են վրացերեն արձանագրությունները: Ժամանակին վրաց իշխան Գ. Ճավճավաձեն հայ գիտնականներին մեղադրում էր այն բանում, թե իբր նրանք ճգնում են ջնջել և անհետացնել հետքերն այն ամենի, ինչ-որ վրացական ծագում ունի՝ տաճարների և վանքերի վրա եղած վրացերեն արձանագրությունները վերացնելով և տեղերը հայերենը դնելով⁵³⁰:

Վրացերեն արձանագրությունները արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում միջնադարյան Հայաստանի, հատկապես Զաքարյան իշխանական տոհմի գործունեության, հայ-վրացական կապերի, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, ներքին կյանքի, պատմության, մշակույթի, պատմական հուշարձանների կառուցման, ինչպես նաև հայերենի ու վրացերենի ուսումնասիրության համար: Հայաստանի տարածքում պահպանված վրացերեն արձանագրությունների թիվն անցնում է հարյուրից: Դրանք հիմնականում պահպանվել են երկրի հյուսիս-արևելյան տարածքներում: Հայաստանում

⁵²⁸ Հնագույն քաղաքակրթության նմուշներից է Հոռոմի (Ղալախչի) նախնադարյան ավերակ քաղաքը, որի պարսպապատի արևելյան հատվածում գտնվող մեծ քարերի վրա պահպանվել են խորհրդավոր նշանագրեր: Յուրաքանչյուր փորված նշանագրի երկարությունը 50 սմ է, իսկ խորությունը՝ 4-5 սմ: Տե՛ս **Թ. Թորամանյան**, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխատությունների ժողովածու, Արմֆանի հրատ., 1942, էջ 18: **Նույնի՝** Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխատությունների երկրորդ ժողովածու, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1948, էջ 242:

⁵²⁹ **ՀԱԱ**, գործ 109, «Յուլակերտի բերդը» հոդվածը, թերթ 9բ:

⁵³⁰ **ՀԱԱ**, գործ 99, Տեղեկություններ՝ բևեռագիր արձանագրությունների մասին, թերթ 91ա: Ի պատասխան դրան Մ. Սմբատյանցն ուրախանում էր, երբ վրացերեն վիմագիր էր գտնում և օրինակում էր, ոչ թե մտածում էր ջնջել, անհետացնել: Տե՛ս **ՀԱԱ**, գործ 99, թերթ 99ա:

պահպանված ամենահին վրացերեն արձանագրությունը թվագրվում է 1022 թ.: Առավել մեծ արժեք ունեն XI-XIII դդ. վիմագրերը⁵³¹:

Վրացերեն արձանագրություններով հարուստ է Թեժառույքի վանական համալիրը (Թեժառույք, Թայչարուխ, Ռնդամալի եկեղեցի, Պղնձահանք): Այն բաղկացած է միանավ թաղակապ եկեղեցուց՝ կառուցված Իվանե աթաբեկ Ջաքարյանի կողմից (1196-1199 թթ.), կից մատուռներից, գավթից: Միջնադարյան հայ քաղկեդոնիկ հավատքի կենտրոններից է⁵³²: Վանական համալիրում է թաղված Իվանե Ջաքարյանը, «թաղեցաւ 'ի Պղնձահանքն, ի դուռն եկեղեցոյն, զոր շինեաց ինքն, առեալ ի հայոց՝ վրացի վանս հաստատեալ»⁵³³: Եկեղեցու հարավային, արևելյան արտաքին պատերին, տապանաքարերին պահպանվել են շինարարական և հիշատակագրային բովանդակություն ինը արձանագրություն: Վանքի պատերին պահպանվել են շինարարական մեկ (1196-1199 թթ.), տապանագրային հինգ (1223 թ.-XIV դ.), հիշատակագրային երեք (1196 թ.-XIV դդ.) արձանագրություններ⁵³⁴: Մ. Սմբատյանցը դրանք ընդօրինակել է թերություններով, տառասխալներով՝ լեզվին չտիրապետելու պատճառով և վերագրել է վրացերեն խուցուրի գրատեսակին: 1892 թ. արձանագրությունների ընդօրինակությունները նա ներկայացրել է վրաց հոգևոր գործիչներին, որոնք չեն կարողացել վերծանել դրանք⁵³⁵: Նորագույն շրջանում արձանագրությունները հրատարակել է կովկասագետ Պ. Մուրադյանը⁵³⁶:

Մեկ այլ վրացերեն արձանագրություն տեղագիրն ընդօրինակել է Սևանա թերակղզու Ս. Աստվածածին եկեղեցու տարածքից⁵³⁷:

Հայաստանի տարածքից հայտնաբերված արաբերեն արձանագրությունների (VIII-XVI դդ.) թիվն անցնում է 500-ից: Մեսրոպ Սմբատյանցի ուսումնասիրություններում հանդիպում ենք մի քանի արաբատառ

⁵³¹ Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, 1977:

⁵³² ՀՀԵՏԲ, հատոր II, էջ 430-431:

⁵³³ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, էջ 222:

⁵³⁴ Պ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 298-300:

⁵³⁵ Տե՛ս Մ. Սմբատեանց, Տեղագիր Գեղարքունի, էջ 368: Խուցուրի գիրը Վրաստանում շրջանառության մեջ է մտել V դարում՝ իր մեջ ամփոփելով մթավրույի՝ երկաթագիր և նասխուրի՝ բոլորագիր գրերը: Տե՛ս Պ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 33:

⁵³⁶ Պ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 115:

⁵³⁷ Տապանագիրը եռալեզու է՝ վրացերեն, ռուսերեն և հայերեն: Տե՛ս Մ. Սմբատեանց, Տեղագիր Գեղարքունի, էջ 123- 124:

արձանագրություններ, որոնցից մեկը գտնվում է Նորատուսից արևմուտք՝ Աբելլու կոչվող վայրում: Օրորոցաձև տապանաքարը չորս կողմից երիզված է արձանագրությամբ⁵³⁸, հեղինակն ընդօրինակել է միայն հարավային կողմի գրությունը, «իսկ մնացածը դժուարութեամբ փորագրելոյ համար՝ չարտագրեցա»⁵³⁹:

Գավառ քաղաքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու արձաթե ոսկեզօծ խաչի վրա պահպանվել է հետևյալ արձանագրությունը. «Յիշատակ է սուրբ խաչս Նորաշէն սուրբ Աստուածածին եկեղեցոյն Գեղարքունոյ Նոր-Բայազիտու՝ հանգուցեալ Մահտեսի Բարսեղի և կողակցի նորին Մարթային-յիշեցէք, նորոգումն ի թին 1281»⁵⁴⁰: Արձանագրության թվականը արաբերեն է, Հիջրայի թվականով՝ 1281 (1864 թ.): Նմանօրինակ վկայագրերի հանդիպում ենք հիմնականում եկեղեցական իրերի վրա⁵⁴¹:

11711

Շամախու թեմի առաջնորդ լինելու տարիներին Մեսրոպ Սմբատյանցն ուսումնասիրել է Անդրկասպյան երկրների հնությունները և ընդօրինակել է մի քանի այլալեզու արձանագրություններ: Դրանցից է Դերբենտի պարսպի հարավային դարպասի ճակատին փորագրված վկայագիրը, որը թարգմանվում է «ԱԼԼԱՀ, ԱԼԼԱՀ, ՓԱՌՔ ԱԼԼԱՀԻՆ»⁵⁴²:

الله اعلى

⁵³⁸ **А. Хачатрян**, Корпус арабских надписей Армении VIII-XVI вв., выпуск 1, Ереван, 1987, ст.66.

⁵³⁹ **Մ. Սմբարեանց**, Տեղագիր Գեղարքունի, էջ 490:

⁵⁴⁰ **Մ. Սմբարեանց**, Տեղագիր Գեղարքունի, էջ 44:

⁵⁴¹ Արաբական նիշերով վերձանությունը կատարվում է ընդունված կարգով. 1281-ը բաժանում ենք 33-ի, ստացված 39-ը հանում ենք 1281-ից: Տարբերությանը գումարում ենք Հիջրայի 622 թ., ստացվում է 1864: Հիջրայի տարեթվի վերձանությանն անդրադարձել է Ա. Աբրահամյանը: Տե՛ս **Ա. Աբրահամյան**, նշվ. աշխ., էջ 134-138:

⁵⁴² **Մ. Սմբարեանց**, Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի, էջ 507: Շնորհակալություն ենք հայտնում ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտաշխատող, արևելագետ Տիգրան Միքայելյանին արձանագրության վերձանության և թարգմանության համար:

Նույն պարսպի հյուսիսային արտաքին պատին պահպանվել է աղվաններեն մի արձանագրություն⁵⁴³, որի տառերը, ինչպես նշում է տեղագիր Մակար Եպիս. Բարխուդարյանցը, «սերտ նմանություն ունին Մեսրոպեան հին գրերի ձևերին: Հաւանական է, որ լինին Աղունաից լեզուի գրեր»⁵⁴⁴: Տեղագիր Ս. Ջալալյանցն էլ նշում է, որ այդ գիրն անվերժանելի է իր համար⁵⁴⁵:

Ըստ Կ. Տրեվերի՝ Դերբենտն անվանել են Կասպյան դարպաս, դուռ, սահմանային ամրոց: Արաբներն կարդացվում է Բաբ ալ-Աբուաբ, որը նշանակում է Դարբասների դարբաս⁵⁴⁶: Ցավոք, նշված աղբյուրներից ոչ մեկում չի վերձանվել արձանագրությունը: Վերջնական և գիտական մեկնաբանությունը տվել է Ն. Մուրավյովը, ըստ որի՝ այն Դերբենտ անվան աղվանական ձևն է, թարգմանվում է «Դռան սահման»⁵⁴⁷ և թվագրվում է VI-VII դդ.:

ՄԵՆԱԼԻՄԻՍԷ

Արձանագրության մեջ կան անճշտություններ, և ընթերցելու համար պետք է այն շրջել:

ՄԵՆԱԼԻՄԻՍԷ

Ն. Մուրավյովի վերձանությամբ սույն արձանագրության վերջնական տարբերակն է ⁵⁴⁸.

⁵⁴³ **Մ. Սմբարեանց**, Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի, էջ 248: **Ա. Շանիձե**, Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки, Тбилиси, 1938, стр. 71. **Կ. Յ. Թրեвер**, Очерки по истории и культуре кавказской Албании, М-Л, 1959, стр. 337-338. **Գ. Ա. Ածուրազիմով**, Кавказская Албания-Лезгистан, С-Петербург, 1995, стр. 69.

⁵⁴⁴ **Մ. Բարխուդարեան**, Աղունաից երկիր եւ դրացիք, էջ 69:

⁵⁴⁵ **Ս. Ջալալեանց**, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, Մասն Բ, էջ 412:

⁵⁴⁶ **Կ. Յ. Թրեвер**, Очерки по истории и культуре кавказской Албании, М-Л, 1959г, стр. 277.

⁵⁴⁷ **Serge N. Mouraviev**, L'écriture alouanienne, Revue des études Armeniennes, Paris, tome 27, 1998-2000, page 55.

⁵⁴⁸ **Serge N. Mouraviev**, նշվ. աշխ., էջ 54:

Ջ Ո Վ Մ Ո Ն Դ Ե Զ Ո

Եվս մի արձանագրություն հայտնաբերվել է Շամախի շրջանի Ղզղալա բերդի ավերակներից⁵⁴⁹: Բերդը կառուցվել է մանրաքարով, որի հետևանքով էլ դարեր շարունակ ավերակ է մնացել: Արձանագրությունը հայատառ է, փորագրված է գետնափոր կամարակապ մի շինության պատին: Ըստ երևույթին՝ շինության կառուցման տարեթիվն է.

161թ

Թվային նիշերով արձանագրությունները հայ վիմագրության մեջ XVII դարից: Ենթադրում ենք, որ վիմագիրը թվագրվում է XVII-XVIII դդ.:

Սրբազանը պարսկերեն մի արձանագրություն է ընդօրինակել Բաքվի բերդից՝ տալով դրա վերծանությունը՝ «ԴԷՐՎԱԶԷԻ ՇԱՀ ԱՐԱՍ»⁵⁵⁰: Հայերեն այն թարգմանվում է «ՇԱՀ ԱՐԱՍԻ ԴԱՐՊԱՍՆԵՐ»⁵⁵¹:

سازد از ۱۶۱۰

Մ. Սմբատյանցի արխիվային նյութերում պահպանվել է Սելիմի քարավանատան մուտքի բարավորի պարսկերեն արձանագրությունը⁵⁵², որն ընդօրինակել է թերություններով և ենթադրել է, որ այն թուրքերեն է⁵⁵³:

Այլալեզու մեկ այլ արձանագրություն էլ հեղինակը մեզ է փոխանցել Շամախի քաղաքից ոչ հեռու գտնվող Աղսու գետի կամրջից⁵⁵⁴: Հեղինակը նշում է, որ այն

⁵⁴⁹ ՀԱԱ, գործ 27, Պատմական տեղեկանք Աղվանաց աշխարհի մասին, թերթ 49: Մ. Սմբատյանց, Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի, էջ 299:

⁵⁵⁰ ՀԱԱ, գործ 27, թերթ 53: Մ. Սմբատյանց, Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի, էջ 390:

⁵⁵¹ Թարգմանության համար շնորհակալություն ենք հայտնում ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտաշխատող, արևելագետ Տիգրան Միքայելյանին:

⁵⁵² А. Хачатрян, Корпус арабских надписей Армении VIII-XVI вв., выпуск I, Ереван 1987, стр. 11, 29, 44: Գիտնականների մի մասը գտնում է, որ այն արաբերեն է: Տե՛ս Վ. Հարությունյան, Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատներն ու կամուրջները, Երևան, 1960, էջ 18-19: Մ. Զալալեանց, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, հատոր Բ, էջ 161: Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 164-165: Մ. Բարխուդարյան, Խորհրդային Հայաստանի նյութական կուլտուրայի հուշարձանները, Երևան, 1935, էջ 90:

⁵⁵³ ՀԱԱ, գործ 5, Տեղեկություն Հայոց ծորի վանքերի մասին, 1853-1873 թթ., թերթ 4ր:

պարսկերեն է, սակայն մեր դիտարկումները ցույց տվեցին, որ այդ տառերը պարսկերեն չեն և ամբողջական իմաստ չեն արտահայտում⁵⁵⁵:

Հելլենիզմի ժամանակաշրջանում Հայաստանում կիրառություն ստացավ հունարենը: Այդ մասին են վկայում Գառնիից, Արտաշատից, Էջմիածնից, Արմավիրից, Ապարանից և այլ վայրերից հայտնաբերած արձանագրությունները (Ք. ա. III-Ք. հ. V դ.): Մեսրոպ Սմբատյանցի ձեռագրերից մեկում հիշատակվում է հունարեն վկայագիր Ագուլիսի Ս. Հովհաննես-Մկրտչի եկեղեցու զանգակատան արևելյան որմին ագուցված խաչքարի վրա: Դրան կից՝ հետևյալ արձանագիրը. «Շինուի գաւիթի եկեղեցւոյս ի ժամանակս ՌՅԴ (1855)»⁵⁵⁶: Ենթադրում ենք, որ այս և հունարեն արձանագրերը նույն իմաստն ունեն: Հունարեն տեքստի առաջին բառն անհասկանալի է, «ՔՐԻՍՏՈՍ 1855 ՀԱՎԻՏՅԱՆՍ»⁵⁵⁷:

ΙΗΣΟΥΣ + ΧΡΙΣΤΟΣ + 1855 + ΑΩΙΕ

Մ. Սմբատյանցի ուսումնասիրություններում առկա են նաև մեկ տասնյակի հասնող XIX դարի ռուսերեն տապանագրեր:

Մեսրոպ Սմբատյանցը համարվում է այն եզակի ուսումնասիրողներից, ով կարևորել է ուրարտերեն և օտարալեզու արձանագրությունների հավաքումն ու ընդօրինակումը: XIX դարեվերջին նրան համարում էին «Նախահայր գիտի բևեռագիր արձանագրութիւնների»⁵⁵⁸, քանի որ Արևելյան Հայաստանի տարածքից նա առաջինը հայտնաբերեց սեպագրերը՝ տարիների ընթացքում դրանց թիվը հասցնելով ավելի քան երկու տասնյակի:

⁵⁵⁴ ՀԱԱ, գործ 27, Պատմական տեղեկանք Աղվանաց աշխարհի մասին, թերթ 31-32: Աղսու նշանակում է սպիտակ ջուր, քանի որ գետի ջրերը Կովկասյան լեռներում անցնում են սպիտակ հողերի միջով, ինչի հետևանքով էլ ջուրն ստանում է սպիտակ գույն: Տե՛ս Արարատ, 1870, թիվ Ը, էջ 259: Աղսու բառը հավանաբար Աղվան բառի կրճատ: Տե՛ս Մ. Սմբատյանց, Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի, էջ 197:

⁵⁵⁵ Շնորհակալություն ենք հայտնում Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող Տ. Սարգսյանին՝ արձանագրության առանձին բառերը թարգմանելու համար:

⁵⁵⁶ ՀԱԱ, գործ 17, Գողթան գաւառ, թերթ 7: Ա. Այվազյան, ՆՎԺ, Ագուլիս, հատոր Բ, էջ 77, արձ. 74:

⁵⁵⁷ Շնորհակալություն ենք հայտնում ՀԱԻ նախկին գիտաշխատող Նաիրա Կիլիջյանին՝ արձանագրությունը ժամանակակից հունարենից հայերեն թարգմանելու համար:

⁵⁵⁸ Գր. աւագ քահանա Մանդակունի, Ոսկի բարեկամ հայ ընտանեաց, էջ 552:

Ե Ջ Ր Ա Կ Ա Ց ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն Ն Ե Ր

XIX դարի հայ տեղագիրները մեծ ներդրում ունեցան վիմագրագիտության զարգացման գործում, անգնահատելի է նրանց կատարած աշխատանքը, քանի որ հազարավոր հրատարակած արձանագրությունների մի մասը ժամանակի ընթացքում մեզ չեն հասել:

Սույն ատենախոսությամբ փորձ արվեց ներկայացնելու XIX դարի տեղագիր-հեղինակներից մեկին՝ հոգևոր գործիչ, պատմաբան, վիմագրագետ, բանասեր Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի կյանքն ու գործունեությունը: Մեր գլխավոր նպատակն է տարբեր աղբյուրներից ի մի բերված փաստերը համադրել արխիվային նյութերի հետ, որոնց մեծ մասը գիտական շրջանառության մեջ է դրվում առաջին անգամ: Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի վաթսունամյա գործունեությունը անմնացորդ նվիրում է հայ ժողովրդին: Նա սերունդներին է փոխանցել հայագիտական ու աղբյուրագիտական հարուստ ժառանգություն, որով առաջնորդվել և առաջնորդվում են գիտնականներն առ այսօր:

Ատենախոսության թեմայի ուսումնասիրությունը հնարավորություն տվեց բացահայտել Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանց հոգևոր գործչին, ով պատասխանատու պաշտոններ վարելով Մայր Աթոռում և թեմերում՝ նպաստեց հոգևոր հաստատությունների շենացմանը. դրանց մասին են վկայում մեզ հասած շինարարական բնույթի 17 վիմագիր հիշատակությունները:

Առաջին անգամ ներկայացվում է Մեսրոպ Սմբատյանցի ներդրումը հայ ձեռագրագիտության մեջ: Նա ընդօրինակել է 300 ձեռագիր, կորստից փրկել է մոտ 40-ը, որոնք այսօր պահվում են Մատենադարանում:

Մեսրոպ արք. Սմբատյանցն առաջինն էր, ով հայտնաբերեց սեպագիրը Արևելյան Հայաստանի տարածքից: Նա ռուս և եվրոպացի գիտնականներին տրամադրեց ավելի քան երկու տասնյակ ուրարտական սեպագրեր, որոնք նոր խոսք հաղորդեցին հայոց պատմության վաղագույն ժամանակների վերաբերյալ: Ավելին, նա երեսուն տարի շարունակ ուսումնասիրում և հայտնաբերում էր նյութեր, որոնք հաղորդում էր Կայսերական հնագիտական ընկերությանը:

Մեծ հոգևորականի ուշադրությունից չեն վրիպել նաև պատմամշակութային հուշարձանների վրա պահպանված մեկ տասնյակից ավելի այլալեզու վիմագրերը. դրանք կարևոր նշանակություն ունեն ինչպես հայ, այնպես էլ օտար ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրման համար:

Բայց և այնպես, Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի գործունեության ամենից կարևոր մասը հայագիտական ուսումնասիրությունների մեջ պատմական կոթողների վրա պահպանված հարյուրավոր վիմական արձանագրությունների գրառումն է: Նրա տպագիր և անտիպ աշխատություններում կան շուրջ վեց հարյուր վիմագրեր, որոնք վերաբերում են հայոց պատմության գրեթե բոլոր դարաշրջաններին (IX-XX դդ.): Անտեսելով բազում դժվարություններ ու չտիրապետելով վիմագրերի վերծանության գիտական սկզբունքներին, նա կարողացել է պահպանել վիմագրի բնագրային ամբողջականությունը: Առավել կարևոր են այն արձանագրությունները, որոնք գտնվում են ՀՀ սահմաններից դուրս և անհասանելի են ուսումնասիրության համար: Այդ առումով էլ պատմական Աղվանքի, Նախիջևան, Գողթն, Շահապոնք, Երնջակ գավառների արձանագրություններն իբրև սկզբնաղբյուրներ մեզ են հասել հիմնականում անաղարտ ու ամբողջական: Ընդհանուր առմամբ նրա շնորհիվ մեզ են հասել անհետ կորած մոտ երեք հարյուր վիմագիր Արևելյան Հայաստանի մի շարք շրջաններից:

Մեսրոպ Սմբատյանցի անձնական արխիվում պահպանվում են ևս չորս տասնյակ չլուսաբանված վիմագրերի ընդօրինակություններ, որոնց չնչին մասն է մեզ հասել:

Սրբազանի արդյունավետ և մեծ աշխատանք պահանջող գործունեության արդյունքն են ձեռագրերում տեղ գտած բացառիկ նյութերը հայ ազգագրության, պատմության, տեղագրության, ժողովրդագրության, վիճակագրության վերաբերյալ, որոնք լիահույս ենք, լույս կընծայվեն և նոր կյանք կստանան ուսումնասիրողների կողմից: Դրա արդյունքում անվանի հայագետի գիտական վաստակն ըստ արժանվույն կգնահատեն սերունդները:

Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցն ապրեց բովանդակալից կյանք՝ սերունդներին թողնելով գիտական հարուստ ժառանգություն, որի առհավատչյան են

նրա տպագիր երեք ուսումնասիրություններն ու արխիվային բազմաթվանդակ վավերագրերը: Բազմաշխատ հեղինակի գործունեությունը, անշուշտ, գնահատելի է հայագիտության զարգացման գործում: Գործելով Ամենայն հայոց հինգ կաթողիկոսների օրոք՝ վայել է բոլորի սերն ու համակրանքը իր համեստության և բանիմացության շնորհիվ: Պատահական չէ, որ գնահատելով Սրբազանի աշխատասիրությունն ու նվիրվածությունը՝ Մակար կաթողիկոսը նշում է՝ «Գովանի նշանակք առաքելաշաւիղ եպիսկոպոսութեան, որովք գանձիդ ընծայեցուցանես յօրինակ բարի բանաւոր հօտին Քրիստոսի, յանաղարտ պահպանութիւն կարգաց և կանոնանց Հայաստանեայց սրբոյ եկեղեցւոյ»⁵⁵⁹:

⁵⁵⁹ *Մ. Սմբատեանց*, նշվ. աշխ., էջ 567:

Հ Ա Պ Ա Վ ՈՒ Մ Ն Ե Ր

ԱՀ- Ազգագրական հանդես

ԲՀԱ- Բանբեր Հայաստանի արխիվների

ԴՀՎ-Դիվան հայ վիմագրության

ԵՊՀ-Երևանի պետական համալսարան

ԼՀԳ-Լրաբեր հասարակական գիտությունների

ՀԱԱ- Հայաստանի ազգային արխիվ

ՀՀ ԳԱԱ-Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային ակադեմիա

ՀԲԲ-Հայերէն բացատրական բառարան

ՀՀՇՏԲ-Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան

ՀՃՈԽ- Հայկական ճարտարապետության ուսումնասիրություն

ՀՍՀ- Հայկական սովետական հանրագիտարան

ՄՀՃԲՎ- Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ

ՆՎԺ-Նախիջևանի վիմագրական ժառանգություն

ՊԲՀ-Պատմա բանասիրական հանդես

ՔՀ-«Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան

Պ Ա Յ Մ Ա Ն Ա Կ Ա Ն Ն Շ Ա Ն Ն Ե Ր

- Գծիկով նշված են բնագրում համապատասխան քանակի եղծված կամ կոտրված գրերը:

... Կետերով նշված են եղծված կամ կոտրված գրերը՝ անկախ քանակից:

[] Փակագծով նշված են եղծված կամ կոտրված տառերի վերականգնումները:

[] Փակագծով նշված են փորագրողի բաց թողած, «պատիվ» նշանով կամ առանց դրա հապավված տառերի վերականգնումները:

[] Փակագծով նշված են ավելորդ տառերը:

Գ Ր Ա Կ Ա Ն ՈՒ Թ Յ Ա Ն Ց Ա Ն Կ

Սկզբնաղբյուրներ՝

1. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, (աշխատասիրությամբ՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյան), ՀՍՍՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատարակություն, Երևան, 1961, 425 էջ:
2. Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերցոյ Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, Էլէքտրատպարան, օր. Ն.Աղանեանի, Պօլից, 7, 1912, 427 էջ:
3. Եղիշէ, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1989, 448 էջ:
4. Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն հայոց, Մատենագիրք հայոց, Ե. Դար, հատոր Բ, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, 1737-2196 էջ:
5. Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, (քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վարազ Առաքելյանի), ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1983, 383 էջ:
6. Մ. Սմբատյանցի անձնական արխիվ, Հայաստանի ազգային արխիվ, ցուցակ 1, ֆոնդ 429, 245 գործ:
7. Մ. Սմբատյանցի արխիվ (1883-1905 թթ.), Մատենադարան, թղթապանակ 217, 17 վավերագիր:
8. Զաքարիա Քանաքեռցի, Պատմութիւն: Կոնդակ սուրբ ուխտին Յօհաննու վանից (աշխատասիրությամբ՝ Ա. Վիրաբյանի), Երևան, հեղինակային հրատարակչություն, 2015, 243 էջ:
9. Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, Էլէքտրատպարան, օր. Ն. Աղանեանցի, Պօլից, 7, 1911, 618 էջ:
10. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, (թարգմանություն, ներածությունը, ծանոթագրությունները Ա. Աբրահամյանի), Երևան, «Սովետական գրող», 1986, 616 էջ:

11. Դիվան հայ վիմագրության, Անի քաղաքը, պրակ I, կազմեց Հ. Ա. Օրբելի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1966, 139 էջ:
12. Դիվան հայ վիմագրության, Վայոց Ձոր. Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ, պրակ III, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1967, 429 էջ:
13. Դիվան հայ վիմագրության, Գեղարքունիք. Կամոյի, Մարտունու և Վարդենիսի շրջաններ, պրակ IV, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1973, 527 էջ:
14. Դիվան հայ վիմագրության, Իջևանի շրջան, պրակ VI, կազմեցին Ս. Ավագյան, Հ. Ջանփոլադյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1977, 332 էջ:
15. Դիվան հայ վիմագրության, Ռուսաստանի Դաշնություն, պրակ VIII, աշխատասիրությամբ Գր. Գրիգորյանի, ՀՀ ԳԱԱ հրատարակչություն, Երևան, 1999, 315 էջ:
16. Ցուցակ ձեռագրաց, հատոր Ա, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, ներածությունը՝ Օ. Եգանյանի, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1965, 1634 էջ:
17. Ցուցակ ձեռագրաց, հատոր Բ, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, Հայաստանի ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1970, 1546 էջ:
18. Մայր ցուցակ Հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Բ, կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զեյթունեան, Փ. Անթաբեան, Ա. Քեօշկերեան, «Նաիրի» հրատարակչութիւն, Երեւան, 2004, 1662 էջ:
19. Մայր ցուցակ Հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Դ, կազմեցին Ա. Քեօշկերեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քեօսէեան, «Նաիրի» հրատարակչութիւն, Երեւան, 2008, 1691 էջ:

20. Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Ը, խմբագրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, «Նաիրի» հրատարակչութիւն, Երեւան, 2013, 1558 էջ:

Ուսումնասիրություններ, հոդվածներ՝

21. Աբրահամյան Ա., Հայ գրի և գրչության պատմություն, Երևան, Հայպետհրատ, 1959, 416 էջ:

22. Աբրահամյան Ա., Հայոց գիր և գրչություն, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 1973, 374 էջ:

23. Ադամյան Ա., Ղևոնդ Ալիշանի անտիպ նամակներից, ԲՀԱ, 1965, թիվ 3, էջ 112-125:

24. Ադամյան Ս., Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի վիմագրագիտական գործունեությունը, «Էջմիածին», 2007, ԺԱ, հոկտեմբեր, էջ 103-110:

25. Ադամյան Ս., Սեպագիր և այլալեզու արձանագրությունները Մեսրոպ Սմբատյանցի աշխատություններում, Մերձավոր Արևելք, V, (պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ), Երևան, 2008, էջ 169-177:

26. Ադամյան Ս., Ախալցխայի նորահայտ արձանագրությունները, «Տարեգիրք», ԵՊՄՀ, պատմություն և հասարակագիտություն, 2015, 1, էջ 7-17:

27. Ադամյան Ս., Մեսրոպ Սմբատյանցի շինարարական գործունեությունը, «Էջմիածին», 2016, Դ, էջ 122-131:

28. Ա. Ա., Գրախօսութիւն, Մուրճ, 1896, դեկտեմբեր, էջ 1587-1596:

29. Ալիշան Ղևոնդ, Սիսական, տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893թ:

30. Ալիշան Ղևոնդ, Այրարատ, բնաշխարհի Հայաստանեայց, Վենետիկ-Ս. Ղազար, ՌՅԼԹ-1890, 590 էջ:

31. Ալիշան Ղևոնդ, Գրական ժառանգություն, Նամակներ, հատոր 5, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1969, 275 էջ:
32. Ալիշան Ղևոնդ, Բազմավեպ, հայագիտական-բանասիրական-գիտական հանդես, Վենետիկ, 1972, 2-3, էջ 343-356:
33. Ալիշան Ղևոնդ, Բազմավեպ, հայագիտական-բանասիրական-գիտական հանդես, Վենետիկ, 1972, 4, էջ 509-517:
34. Աճառյան Հ., Հայոց գրերը, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1984, 685 էջ:
35. Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Ա, Երևան, 1942, էջ:
36. Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Գ, Երևան, 1948, էջ:
37. Այվազյան Ա., Ագուլիս, պատմամշակութային հուշարձաններ, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1984, 224 էջ, 24թ. նկար:
38. Այվազյան Ա., Նախիջևան, էսսեներ, հետազոտման ուղեգրություններ, Երևան, հեղինակային հրատարակչություն, 2007, 800 էջ:
39. Այվազյան Ա., Նախիջևանի վիմագրական ժառանգությունը, Զուղա, հատոր Ա, Երևան, 2004, 313 էջ և 82 ներդիր:
40. Այվազյան Ա., Նախիջևանի վիմագրական ժառանգութիւնը, Ագուլիս, հատոր Բ, Անթիլիաս, 2005, 320 էջ և 52 էջ ներդիր:
41. Այվազյան Ա., Նախիջևանի վիմագրական ժառանգությունը, Գողթն գավառ, հատոր Գ, Երևան, Գասպրինո, 2007, 232 էջ և 72 էջ ներդիր:
42. Այվազյան Ա., Նախիջևանի վիմագրական ժառանգութիւնը, Երնջակ գավառ, հատոր Դ, Երևան, Գասպրինո, 2008, 308 էջ և 88 էջ ներդիր:

43. Այվազյան Ա., Նախիջևանի վիմագրական ժառանգությունը, Նախճավան և Շարուր գավառներ, հատոր Ե, Երևան, Գասպրինտ, 2009, 128 էջ և 56 էջ ներդիր:
44. Այվազյան Ա., Նախիջևանի վիմագրական ժառանգությունը, Ճահուկ-Շահապոնք գավառ, հատոր Զ, Երևան, 2010, Գասպրինտ, 120 էջ, 108 ներդիր:
45. Այվազյան Ա., Նախիջևան, Հայկազունք, «Ով ով է», կենսագրական հանրագիտարան, Երևան, հեղինակային հրատարակություն, 2012, 384 էջ:
46. Ավագյան Ս., Վիմագրական պրպտումներ, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 1986, 248 էջ:
47. Աւդալբէկեան Թ., Անյայտ աղանդաւորներ հայոց մէջ ԺԶ և ԺԷ դարերում, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1926, 76 էջ:
48. Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ (վերահրատարակություն), Երևան, «Գանձասար» աստուածաբանական կենտրոն, 1999, 415 էջ:
49. Բարխուդարեանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հատոր Ա, Վաղարշապատ, տպարան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, 1902, 224 էջ:
50. Բարխուդարյան Ս., Խորհրդային Հայաստանի նյութական կուլտուրայի հուշարձանները, Երևան, 1935, 116 էջ և 63 էջ ներդիր:
51. Բարխուդարյան Ս., Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 1963, 380 էջ:
52. Բարխուդարյան Ս., Ն. Մառն ու վիմագրությունը, «Մառը և հայագիտության հարցերը», Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1968, 304 էջ:

53. Բարխուդարյան Ս., Միջնադարյան հայ ճարտարապետները, ՊԲՀ, 1959, թիվ 1, էջ 99-118:
54. Բդոյան Վ., Հայ ազգագրություն, համառոտ ուրվագիծ, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 1974, 287 էջ:
55. Գալամդարյան Վ., Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանց, Էջմիածին, պաշտօնական ամսագիր հայրապետական աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1958, փետրվար-մարտ, էջ 36-40:
56. Գասպարյան Ռ., Ձագավանքի համալիրը և նրա վիմագրերը, ՊԲՀ, 2007, Ա, էջ 198-217:
57. Գրիգորյան Գր., Հայկական վիմագրություն, Երևան, Զանգակ-97, 2000, 208 էջ:
58. Գևորգյան Դ., Թագագյուղ, Երևան, «Արամե» գիտամշակութային բարեգործական ընկերություն, 1995, 416 էջ:
59. Դադայան Խ., Հայերը և Բաքուն (1850-ական թթ.-1920 թ.), Երևան, «Նորավանք» գիտակրթական հրատարակություն, 2006, 241 էջ:
60. Դեվրիկյան Վ., Երուսաղեմի հայ ուխտավորը, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տպարան, 1999, 76 էջ:
61. Եգանյան Օ., Էջմիածին, պաշտօնական ամսագիր հայրապետական աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1970, Ա, էջ 45-48:
62. Երեմյան Ա, Ավանի Կաթողիկե եկեղեցու թվագրման հարցի շուրջը, ԼՀԳ, 1969, 3, էջ 47-62:
63. Երվանդունի, Մատենախօսութիւն, Ազգագրական հանդէս, գիրք XV, Թիֆլիս, Հերմես տպարան, 1907, 217 էջ:
64. Էփրիկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հատոր Ա, Վենետիկ 1903-1905, 843 էջ:
65. Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխատությունների ժողովածու, հատոր I, Երևան, Արմֆանի հրատ., 1942, 308 էջ:

66. Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխատությունների երկրորդ ժողովածու, կազմեց և խմբագրեց Կ. Ղաֆադարյան, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1948, 403 էջ:
67. Լալայեան Ե., Օրդուբադ կամ Վերին Ագուլիսի շրջան, Ազգագրական հանդես, գիրք IX, Թիֆլիս, 1904, 284 էջ:
68. Լալայեան Ե., Գոշավանք, Ազգագրական հանդես, գիրք X, Թիֆլիս, 1903, 320 էջ:
69. Լալայեան Ե., Նոր Բայազեդի գավառ կամ Գեղարքունիք, Ազգագրական հանդես, գիրք XIII, Թիֆլիս, 1906, 228 էջ:
70. Լալայեան Ե., Նախիջևանի ոստիկանական շրջան, Ազգագրական հանդես, գիրք XV, Թիֆլիս, Հերմես տպարան, 1907, 217 էջ:
71. Լալայեան Ե., Նոր Բայազեդի գավառ կամ Գեղարքունիք, Ազգագրական հանդես, գիրք XVI, Թիֆլիս, 1907, 240 էջ:
72. Լալայեան Ե., Նոր Բայազեդի գավառ կամ Գեղարքունիք, Ազգագրական հանդես, գիրք XVII, Թիֆլիս, 1908, 168 էջ:
73. Լալայեան Ե., Նոր Բայազեդի գավառ կամ Գեղարքունիք, Ազգագրական հանդես, գիրք XVIII, թիվ 2, Թիֆլիս, Էլեկտրաշարժ տպարան, 1908, 158 էջ:
74. Լալայեան Ե., Նոր Բայազեդի գավառ կամ Գեղարքունիք, Ազգագրական հանդես, գիրք XIX, Թիֆլիս, Էլեկտրաշարժ տպարան, 1910, 208 էջ:
75. Լալայեան Ե., Նոր Բայազեդի գավառ, Ազգագրական հանդես, գիրք XX, թիվ 2, Թիֆլիս, Էլեկտրաշարժ տպարան, 1910, 216 էջ:
76. Լալայեան Ե., Կեչառիսի վանքը, Ազգագրական հանդես, գիրք XXII, թիվ 1, Թիֆլիս, Էլեկտրատպարան, 1912, 263 էջ:

77. Լալայեան Ե., Նախիջևան, Բայազեդի գաւառի վանքերը, Ազգագրական հանդէս, գիրք XXIII, թիվ 2, Թիֆլիս, Էլէկտրաշարժ տպարան, 1912, 240 էջ:
78. Լալայեան Ե., Նոր Բայազեդի գաւառի վանքերը, Ազգագրական հանդէս, գիրք XXIV, թիվ 1, Թիֆլիս, Էլէկտրաշարժ տպարան, 1913, 240 էջ:
79. Լեո, Հայոց պատմություն, հատոր Ա, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1966, 568 էջ:
80. Կարապետյան Ս., Հայ մշակութային հուշարձանները Շամախու Գարդման գավառում, Էջմիածին, 1985, Ը, էջ 45-50:
81. Կարապետյան Ս., Մատրասա գյուղը և նրա հուշարձանները, ՊԲՀ, 1989, 2, էջ 225-233:
82. Կարապետյան Ս., Շամախու գավառի գյուղերի պատմությունից, ԼՀԳ, 1989, 12, էջ 57-71:
83. Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, «Գիտություն» հրատարակչություն, 1997, 132 էջ:
84. Կարապետյան Ս., Կովկասյան թանգարանի հայկական հավաքածուն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, «Գիտություն» հրատարակչություն, 2004, 94 էջ:
85. Կարապետյան Ս., Ախալցխա, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2008, 368 էջ:
86. Կարապետյան Ս., Զառ և Սևաբերդ գյուղերի պատմական հուշարձանները, ՀՃՈԻ, Երևան, 2014, 16 էջ:
87. Կարապետյան Ս., Կապուտան գյուղի պատմական հուշարձանները, ՀՃՈԻ, Երևան, 2014, 12 էջ:
88. Կարապետյան Ս., Նորագյուղ և Մայակովսկի գյուղերի պատմական հուշարձանները, ՀՃՈԻ, Երևան, 2014, 16 էջ:

89. Կարագեոզեան Յովհ., Սեպագիր տեղանուններ (Այրարատում և հարակից նահանգներում), Երևան, 1998, 393 էջ:
90. Կոստանեանց Կ., Ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց Հայոց, Ս. Պետրերբուրգ, 1913, 290 էջ:
91. Հախնազարյան Ա., Արտագի երեք վանքերը, Երևան, 2012,
92. Հակոբյան Թ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, (չորրորդ հրատարակություն), Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 1984, 464 էջ:
93. Հակոբյան Պ., Հայկական վիմագրերը և Խ. Աբովյանը, ՊԲՀ, 1971, թիվ 2, էջ 44-64:
94. Հակոբյան Ս., ՀՀ մարզերը, Գեղարքունիքի մարզ (պատմ. հանրագիտարան), Երևան, հեղինակային հրատարակություն, 2010, 240 էջ:
95. Հայկական եկեղեցիներ, կազմող՝ Բ. Արզումանյան, Էջմիածին-Լիսաբոն, 1970, 262 էջ և նկար:
96. Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հատոր III, Երևան, «Գիտություն» հրատարակություն, 2004, 340 էջ:
97. Եսայի Հասան-Ջալալեան, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, ի տպարան աթոռոյ Ս. Յակովբեանց, Յերուսաղէմ, 1868, 58 էջ:
98. Հատիտյան Ա., Ներսէս Աշտարակեցի (1770-1857), Էջմիածին, պաշտօնական ամսագիր հայրապետական աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1970, թիվ Թ, էջ 6-8:
99. Հարությունյան Ա., Վաղարշապատ. Վանքերը և վիմական արձանագրությունները, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, հրատ., 2016, 548 էջ+ 5 ներդիր էջ:
100. Հարությունյան Ա., Եսայի Հասան-Ջալալյանի վիմագրագիտական վաստակը, Էջմիածին, պաշտօնական

ամսագիր հայրապետական աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 2015, Ժ, էջ 117-159:

101. Հարությունյան Ա., Սիմոնյան Ա., Զորավոր Ավետարանը, Երևան, «Նահապետ» հրատ., 2016, 64 էջ:
102. Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչաքաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2001, 404 էջ:
103. Հարությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913 թթ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2008, 292 էջ:
104. Հարությունյան Վ., Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատներն ու կամուրջները, Երևան, Հայպետհրատ, 1960, 147 էջ և նկար:
105. Հովհաննիսյան Լ., Օշական, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2014, 264 էջ:
106. Հովհաննիսեանց Խ., Բելեռագիր արձանագրություններ ռուսաց Հայաստանում, Բազմավեպ, 1897, ապրիլ, էջ 157-167:
107. Հովհաննիսեանց Խ., Բելեռագիր արձանագրությունները ռուսաց Հայաստանում, Բազմավեպ, 1897, հունիս, էջ 241-258:
108. Հովսեփյան Գ., Խաղբակյանք կամ Պոռոշյանք հայոց պատմության մեջ, հատոր Գ, Նիւ Եորք, 1942, 248 էջ:
109. Ղաֆադարյան Կ., Ավանի երկլեզվյան ծածկագիր արձանագրությունը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ, 1945, 26 էջ:
110. Ղաֆադարյան Կ., Երևան, միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1973, 251 էջ:
111. Ղաֆադարյան Կ., Տեկորի տաճարի V դարի հայերեն արձանագրությունը և մեսրոպյան այբուբենի առաջին տառաձևերը, ՊԲՀ, 1962, թիվ 2, էջ 39-54:

112. Մաթևոսյան Կ., Մուղնու Ս. Գևորգ վանքը, Երևան, «Մուղնի» հրատարակչություն, 2000, 48 էջ:
113. Մանդակունի Գր., Ոսկի բարեկամ հայ ընտանեաց, Թիֆլիս, արագատիպ «Էսպերանտո», 1917, 1414 էջ:
114. Մանուկյան Կ., Սարուխան, Երևան, 1998, 176 էջ:
115. Մանուչարյան Ա., Քննություն Հայաստանի IV-XI դդ. շինարարական վկայագրերի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1977, 254 էջ և նկար:
116. Մանուչարյան Ա., Աթոռակից կաթողիկոսների վիմագիր հիշատակություններ, Էջմիածին, 2016, մայիս, էջ 112-118:
117. Մառ Ն., Տուցակ համառոտ ձեռագրաց Վանուց Սեանայ, Մոսկուա, տպարան Մկրտիչ Բարխուտարեանի, ՌՅԽԱ, 1892, 59 էջ:
118. Մարտիրոսյան Հ., Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը և նրանց ուրարտա-հայկական կրկնակները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1973, 83 էջ:
119. Մարության Տ., Հայ դասական ճարտարապետության ակունքներում, Երևան, «Մուղնի» հրատարակչություն, 2003, 439 էջ:
120. Մելիք-Բախշյան Ա., Հայոց պատմության աղբյուրագիտություն, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1979, 308 էջ:
121. Մխիթարյանց Ա., Երկերի ժողովածու, «Արարատ»-ի ժառանգությունը, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատարակչություն, 2009, 417 էջ:
122. Մովսիսյան Ա., Հայկական մեհենագրություն, Երևան, 2003:

123. Մուրադյան Պ., Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, (աղբյուրագիտական քննություն), Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 1977, 364 էջ և նկար:
124. Շահագիզ Ե., Հին Երևան, Երևան, «Մուղնի» հրատարակչություն, 2003, 272 էջ:
125. Շահխաթունեանց Յովհ., Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, աշխատասիրությամբ Ա. Տեր-Ստեփանյանի (վերահրատարակություն), Մայր Աթոռի Ս. Էջմիածին, 2014, 559 էջ:
126. Շահնազարեանց Դ., Այցելութիւն եկեղեցեաց գիւղօրէից վիճակին հայոց Շամախոյ, Արարատ, 1870-1871, Զ, էջ 229-231, Ը, էջ 257-263, ԺԱ, էջ 350-353:
127. Պռոշյան Պ., Երկերի ժողովածու, հատոր 7, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1964, 587 էջ:
128. Զալալեանց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Մասն Բ, Թիֆլիս, Ի տպարանի Ներսիսեան հոգևոր դպրոցի, 1858, 526 էջ:
129. Սաղումյան Ս., Հարությունյան Վ., Վիմագրեր հին Զուղայից, ԼՀԳ, 1983, թիվ 12, էջ 42-61:
130. Սամուելյան Խ., Հին Հայաստանի կուլտուրան, հատոր Ա, Երևան, 1931, 381 էջ:
131. Սարգսյան Գ., Մելքոնյան Հ., Վիմագրագիտական էսքիզներ-2, ՊԲՀ, 2012, 3, էջ 112:
132. Սեդրակեան Ա., Հնութիւնք Հայրենեաց ի գաւառին Երնջակու, ի տպարանի սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի, ՌՅԻԱ, 1872, 176 էջ:
133. Սիմոնյան Հ., Սանամյան Հովհ., Ախալցխայի Երևման Սբ. Իսաչ եկեղեցին, «Հուշարձան», Տարեգիրք, Թ, Երևան, 2014, էջ 1-27:

134. Սմբատեանց Մ., Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի, որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ, Վաղարշապատ, Տպարան Մայր Աթոռոյ ս. Էջմիածնի, 1895, 842 էջ:
135. Սմբատեանց Մ., Նկարագիր ս. Կարապետի վանից Երնջակայ եւ շրջակայից նորա, Տփղիս, 1904, 608 էջ:
136. Սմբատեանց Մ., Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց, եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք 'ի Շամախոյ թեմի, Տփիսիս, տպարան Մովսէս Վարդանեանցի, 1896, 577 էջ:
137. Սմբատեանց Մ., Հաղորդագրութիւն, Արարատ, 1869, հոկտեմբեր, էջ 135-137:
138. Սմբատեանց Մ., Հաղորդագրութիւն, Արարատ, 1870, Ը, էջ
139. Սմբատեանց Մ., Հաղորդագրութիւն, Արարատ, 1870, փետրվար, Ժ, էջ 248-251:
140. Սմբատեանց Մ., Հաղորդագրութիւն, Արարատ, 1870, փետրվար, ԺԱ, էջ 272-274:
141. Սմբատեանց Մ., Հաղորդագրութիւն, Արարատ, 1870, մարտ, ԺԱ, էջ 275:
142. Սմբատեանց Մ., Հաղորդագրութիւն, Արարատ, 1870, ապրիլ, ԺԲ, էջ 302:
143. Սմբատեանց Մ., Հաղորդագրութիւն, Արարատ 1870, սեպտեմբեր, Ե, էջ 174-177:
144. Սմբատեանց Մ., «Սուրբ Յակոբայ ջուր», Արարատ, 1870, սեպտեմբեր, Ե, էջ 155-158:
145. Սմբատեանց Մ., «Սուրբ Յակոբայ ջուր», Արարատ, 1870, հոկտեմբեր, Զ, էջ 189-195:
146. Սմբատեանց Մ., Հաղորդագրութիւն, Արարատ, 1883, հունվար-փետրվար, Ա-Բ, էջ 52:

147. Սմբատեանց Մ., Հաղորդագրութիւն, Արարատ, 1883, հունիս, 2, էջ 241:
148. Սմբատեանց Մ., Հաղորդագրութիւն, Արարատ, 1883, դեկտեմբեր, ԺԲ, էջ 534-536:
149. Սմբատեանց Մ., Հաղորդագրութիւն Արձագանք, 1892, հունիս, թիվ 71, էջ 3:
150. Սմբատեանց Մ., Հայկական հնութիւններ, Արարատ, 1894, դեկտեմբեր, էջ 373-375:
151. Սմբատեանց Մ., Հաղորդագրութիւն, Արարատ, 1895, 2, էջ 204-205:
152. Սմբատեանց Մ., Հաղորդագրութիւն, Արարատ, 1895, սեպտեմբեր, Թ, էջ 348:
153. Սմբատեանց Մ., Հաղորդագրութիւն, Արարատ, 1896, սեպտեմբեր, էջ 106-107:
154. Սմբատեանց Մ., Յոլակերտի բերդը, Արարատ, 1910, 2, էջ 574-576:
155. Սվազյան Հ., Աղվանից աշխարհի պատմություն (հնագույն շրջանից մինչև VIII դարը ներառյալ), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, «Գիտություն» հրատարակչություն, 2007, 294 էջ, քարտեզ:
156. Ստեփանյան Գ., Համառոտ ակնարկ Շամախու թեմական դպրոցի պատմությունից, Հայոց պատմության հարցեր, 7, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2006, էջ 67-74:
157. Ստեփանյան Գ., Շամախու հայոց թեմի Սաղիանի ս. Ստեփաննոս Նախավկա վանքի պատմությունը, ՀՀ ԳԱԱ, Պատմության ինստիտուտ, Երևան, 2007, 43 էջ:
158. Ստեփանյան Գ., Համառոտ ակնարկ Բաքու քաղաքի հայկական եկեղեցիների պատմության, Հայոց պատմության հարցեր, Գիտական հոդվածների ժողովածու, Մեսրոպ արք.

Աշճեան մատենաշար 31, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Երևան, 2007, էջ 152-170:

159. Ստեփանյան Գ., Բաքվի նահանգի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին, Մեսրոպ արք. Աշճյան մատենաշար 57, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Երևան, 2010, 247 էջ:
160. Ստեփանյան Գ., Համառոտ ակնարկ Բաքվի Սբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու պատմության, ԼՀԳ, 2009, 3, էջ 45-60:
161. Վարդանյան Ա., Աղվանքի պատմաշխարհագրական քննություն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2013, 208 էջ:
162. Տեր-Մկրտչյան Գ., Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Գիրք Բ, աշխ. պրոֆ. Պ. Հ. Հակոբյանի, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տպարան, 1998, 816 էջ:
163. Ութմազյան Հ., Սյունիքը IX-X դդ, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 1958, 379 էջ:
164. Փափազեանց Մ., Հնութիւնք վանօրէից հայոց 1889-1892 թթ., Գեղարքունիք, գիրք երկրորդ, Վաղարշապատ, 1890, էջ:
165. Փափազեանց Մ., Հնութիւնք վանօրէից հայոց 1889-1892 թթ., Գողթան գաւառ, Վաղարշապատ, ի տպարան Սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի, 1891, էջ:
166. «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 2002, 1076 էջ և նկար, քարտեզ:
167. Օրմանեան Մ., Ազգապատում, Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը, սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած (վերահրատարակություն), հատոր Ա, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, 1870 էջ:
168. Օրմանեան Մ., Ազգապատում (վերահրատարակություն), հատոր Գ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, 3895-5970 էջ:

169. Օրմանեան Մ., Ազգապատում, Յանկեր (վերահրատարակություն), հատոր Դ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2002, 449 էջ:
170. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Երևան, Հայաստան հրատարակչություն, 1992, 182 էջ:
171. Օրմանյան Մ., Հայկական Երուսաղեմ, Երուսաղեմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, 1931, 207 էջ:
172. Абдурагимов Г. А., Кавказская Албания-Лезгистан, история и современность, С. Петербург, 1995, стр..
173. Арутюнян Н. В., Корпус урартских клинообразных надписей, НАН РА институт востоковедения, Ереван, изд. «Гитутюн», 2001, 542 стр., рис. 183.
174. Мурадян П. М., Армянская эпиграфика Грузии, Картли и Кахети, издательство АН Арм. ССР, Ереван, 1985, 227 с, ил. 26 л, стр. 157.
175. Тревер К. В., Очерки по истории и культуре кавказской Албании IV в. До н. э. –VII в. Н. э., М-Л, 1959, 391 стр.
176. Хачатрян А., Корпус арабских надписей Армении VIII-XVI вв., выпуск I, редактор О. Большаков, Ереван, АН Арм. ССР, 1987, 235 стр., 42 илл.
177. Шанидзе А., Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки, Тбилиси, 1938, 71 стр.
178. Mouraviev Serge N., L'écriture alouanienne, Revue des etudes Armeniennes, Paris, tome 27, 1998-2000.

Բառարաններ, հանրագիտարաններ՝

179. Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հատոր IV, Յ-Ֆ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1980, 828 էջ:

180. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր I, ԵՊՀ հրատարակչություն, 1986, 992 էջ:
181. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր II, ԵՊՀ հրատարակչություն, 1988, 992 էջ:
182. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր III, ԵՊՀ հրատարակչություն, 1991, 992 էջ:
183. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր IV, ԵՊՀ հրատարակչություն, 1998, 812 էջ:
184. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր V, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2001, 912 էջ:
185. Հայերեն բացատրական բառարան, կազմեց Ստ. Մալխասեանցը, հատոր Ա, Ա-Ե, Երևան, ՀՍՍՌ Պետհրատ, 1944, 608 էջ:
186. Հայերեն բացատրական բառարան, կազմեց Ստ. Մալխասեանցը, հատոր Գ, Հ-Ո, Երևան, ՀՍՍՌ Պետհրատ, 1944, 647 էջ:
187. Հայերեն բացատրական բառարան, կազմեց Ստ. Մալխասեանցը, հատոր Դ, Ձ-Ֆ, Երևան, ՀՍՍՌ Պետհրատ, 1945, 646 էջ:
188. Հայկական սովետական հանրագիտարան, Կոնսիստորիա, ՀՍՍՀ ԳԱ, ՀՍՀ գլխավոր խմբագրություն, հատոր 5, Երևան, 1979, էջ 574:
189. Հայկական սովետական հանրագիտարան, Հովհաննես Շահխաթունյանց, էջ 425, ՀՍՍՀ ԳԱ, ՀՍՀ գլխավոր խմբագրություն, հատոր 8, Երևան, 1982, էջ 720:

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

ԱՂՅՈՒՍԱԿ III

**ՄԵՍՐՈՊ ՍՄԲԱՏՅԱՆՑԻ ԿՈՂՄԻՑ ԸՆԴՕՐԻՆԱԿՎԱԾ ԵՎ ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ (ըստ ժամանակագրական կարգի)**

վայրը	կոթողը	բնույթը	թվականը, մոտավոր դարը	հրատ.
Գավառ	խաչքար	շին.	842- ԲՃՂԱ	Գեղարքունի, էջ 58
Գավառ, Ս. Ստեփաննոս	խաչքարի պատ- վանդան	շին.	842-ԲՃՂԱ	Գեղարքունի, էջ 448
Մաքենյաց վանք	որմին	շին.	851-ԳՃ	Գեղարքունի, էջ 570
Մասրիկ՝ Մեծ Մագրա	խաչքար	շին.	881-ՅԼ	Գեղարքունի, էջ 607
Հացառատ՝ Փաշաքենդ, Ս. Աստ- վածածին	որմին	շին.	898-ՅԽԷ	Գեղարքունի, էջ 500
Ալափարս, եկեղեցի	որմին	շին.	901-ՅԾ	Գեղարքունի, էջ 301
Արծվանիստ՝ Ալիչալու, Վանե- վան	որմին	շին.	903-ՅԾԲ	Գեղարքունի, էջ 563
Նորագյուղ, Ս. Գրիգոր Լուսավո- րիչ	որմին	անգիր	906-ՅԾԵ	Գեղարքունի, էջ 520
Արամուս, մալուռ	որմին	շին.	907-ՅԾԶ	Գեղարքունի, էջ 275
Կապուտան, Կապտավանք՝ Գեօկքիլիսա	բարավորին	անգիր	949-ՉՂԱ	Գեղարքունի, էջ 281
Ս. Կարապետի վանք	տապանաքար	հիշ.	951-Ն	Երնջակ, էջ 331
Նորատուս, Ս. Աստվածածին	կոտրված խաչ	շին.	996-ՆԽԵ	Գեղարքունի, էջ 482
Երնջակ, Ս. Գևորգ վանք	խաչքար	հիշ.	1185-ՈԼԳ	Երնջակ, էջ 360
Գոշավանք	որմին	հիշ.	1191-ՈԽ	Գեղարքունի, էջ 173
Քոնա, եկեղեցի	խաչքար	հիշ.	1191-ՈԽ	Երնջակ, էջ 357
Երնջակ, Ս. Գևորգ վանք	խաչքար	հիշ.	1193-ՈԽԲ	Երնջակ, էջ 360
Հաղարծին, Ս. Աստվածածին	որմին	շին.	1194-ՈԽԳ	Գեղարքունի, էջ 182
Կեչառիս, մատուռ	որմին	շին.	1204- ՈԾԳ	Գեղարքունի, էջ 353
Երնջակ, Ս. Կարապետ եկեղեցի	որմին	հիշ.	1204- ՈԾԳ	Երնջակ 5
Երնջակ, Ս. Կարապետ եկեղեցի	խաչքար	հիշ.	1204-ՈԾԳ	Երնջակ, էջ 17
Հաղարծին, Ս. Աստվածածին	որմին	նվիր.	1206-ՈԾԵ	Գեղարքունի, էջ 183
Դալիլար (թուրք.), վանք	որմին	նվիր.	1207-ՈԾԶ	Գեղարքունի, էջ 314
Բջնի, Ս. Աստվածածին	որմին	շին.	1209-ՈԾԸ	Գեղարքունի, էջ 319
Բջնի	հին շինության որմին	շին.	1211-ՈԿ	Գեղարքունի, էջ 324
Հայրավանք, Մարդաղավնյաց վանք	խաչքար	շին.	1211-ՈԿ	Գեղարքունի, էջ 435
Նորատուս	խաչքար	շին.	1211-ՈԿ	Գեղարքունի, էջ

				485
Նորայրուս	խաչքար	շին.	1211-ՈԿ	Գեղարքունի, էջ 487
Կեչառիս, գավիթ	որմին	նվիր.	1213-ՈԿԲ	Գեղարքունի, էջ 351
Հայրավանք, Մարդաղավնյաց վանք	խորանի վրա	հիշ.	1213- ՈԿԲ	Գեղարքունի, էջ 436
Լիճք 'Եղեգնագյուղ, Գյուլ	խաչքար	անգիր	1213-ՈԿԲ	Գեղարքունի, էջ 517
Երանոս' Ձագ, Ս. Աստվածածին	բեմի վրա	հիշ.	1215-ՈԿԴ	Գեղարքունիք, էջ 505
Ձորագյուղ՝ Վալի Աղալու, Շողա-գավանք	եկեղեցու սեղանին	հիշ.	1219- ՈԿԸ	Գեղարքունի, էջ 513
Երնջակ, Ս. Կարապետ	խաչքար	հիշ.	1219-ՈԿԸ	Երնջակ, էջ 17
Կեչառիս, Ս. Հարություն մատուռ	բարավորին	շին.	1220-ՈԿԹ	Գեղարքունի, էջ 354
Կեչառիս, մատուռ	բարավորին	հիշ.	1223-ՈՀԲ	Գեղարքունի, էջ 352
Սոլակ, Մայրավանք	արմ. որմին	հիշ.	1224-ՈՀԳ	Գեղարքունի, էջ 336
Բաբաքիշի, Արտավազդի ապա-րանք	բարավորին	հիշ.	1224- ՈՀԳ	Գեղարքունի, էջ 365
Նորատուս	Ցասման խաչ	հիշ.	1226- ՈՀԵ	Գեղարքունի, էջ 484
Սևանավանք	խաչքար	հիշ.	1227-ՈՀԶ	Գեղարքունի, էջ 394
Մելիք Մանուչարի ավերակ	մատուռ	շին., հիշ.	1231-ՈԶ	Գեղարքունի, էջ 498
Բջնի, Ս. Աստվածածին	խաչքար	հիշ.	1232-ՈԶԱ	Գեղարքունի, էջ 324
Ձորագյուղ՝ Վալի Աղալու, Շողա-գավանք	տապանաքար	հիշ.	1234-ՈԶԳ	Գեղարքունի, էջ 511
Կեչառիս, գավիթ	որմին	հիշ.	1244-ՈՂԳ	Գեղարքունի, էջ 350
Կեչառիս, գավիթ	որմին	հիշ.	1248-ՈՂԷ	Գեղարքունի, էջ 352
Կեչառիս, գավիթ	որմին	հիշ.	1248-ՈՂԷ	Գեղարքունի, էջ 352
Պտղնի, կիսավեր եկեղեցի	որմին	թերի	1251-Զ	Գեղարքունի, էջ 221
Բջնի, Ս. Աստվածածին	որմին	կանոն.	1251-Զ	Գեղարքունի, էջ 320
Վարդենիս՝ Բասարգեչար, Վա-սակաշեն	խաչքար	անգիր	1251-Զ	Գեղարքունի, էջ 604
Մասրիկ՝ Մեծ Մագրա	խաչքար	անգիր	1251-Զ	Գեղարքունի, էջ 608
Երնջակ, Ս. Կարապետ եկեղեցի	խաչքար	հիշ.	1253-ԶԲ	Երնջակ, էջ 17
Հայրավանք, Մարդաղավնյաց վանք	խաչքար	հիշ.	1254-ԶԳ	Գեղարքունի, էջ 434
Ելլիջա գյուղաքաղաք	խաչքար	թերի	1256-ԶԵ	Գեղարքունի, էջ 293
Լիճք 'Եղեգնագյուղ, Գյուլ	տապանաքար	հիշ.	1256-ԶԵ	Գեղարքունի, էջ

				517
Ն. Գետաշեն՝ Ն. Աղիաման	տապանաքար	հիշ.	1257-22	Գեղարքունի, էջ 535
Ողջաբերդ	մատուռ	շին.	1258-2Է	Գեղարքունի, էջ 262
Նորայրուս, Ս. Աստվածածին	բարավորին	հիշ.	1258- 2Է	Գեղարքունի, էջ 482
Ձորագյուղ՝ Վալի Աղալու, Շողա-գավանք	խաչքար	շին.	1261-2Ժ	Գեղարքունի, էջ 512
Դերբենտ	տապանաքար	հիշ.	1261-2Ժ	Սաղիան, էջ 178
Քանաքեռ	խաչքար	շին.	1265-2ԺԴ	Գեղարքունի, էջ 207
Քանաքեռ	խաչքար	հիշ.	1266-2ԺԵ	Գեղարքունի, էջ 207
Աստղածոր՝ Ալիղըրըղ	խաչքար	հիշ.	1270-2ԺԹ	Գեղարքունի, էջ 544
Ավան, ավերակ եկեղեցի	որմին	հիշ.	1271-2Ի	Գեղարքունի, էջ 255
Նեղուցվանք	բարավորին	հիշ.	1271-2Ի	Գեղարքունի, էջ 313
Աստղածոր՝ Ալիղըրըղ	խաչանշաններով քար	հիշ.	1271-2Ի	Գեղարքունի, էջ 543
Կեչառիս, գավիթ	որմին	հիշ.	1272-2ԻԱ	Գեղարքունի, էջ 351
Աղզիբիր (թուրք.)	խաչքար	հիշ.	1274-2ԻԳ	Գեղարքունի, էջ 432
Երնջակ, Ս. Կարապետ եկեղեցի	խաչքար	հիշ.	1274-2ԻԳ	Երնջակ, էջ 17
Ն. Գետաշեն, Ն. Աղիաման, եկեղեցի	որմին	թերի	1275-2ԻԴ	Գեղարքունի, էջ 533
Սողք՝ Զող, եկեղեցի	որմին	շին.	1276-2ԻԵ	Գեղարքունի, էջ 625
Դերբենտ	տապանաքար	հիշ.	1276-2ԻԵ	Սաղիան, էջ 178
Սևաբերդ՝ Ղարաղալա	խաչքար	շին.	1280-2ԻԹ	Գեղարքունի, էջ 612
Առինջ, Ս. Հովհաննես	արմ. որմին	շին.	1281-2Լ	Գեղարքունի, էջ 246
Գոշավանք, եկեղեցի	որմին	նվիր.	1283-2ԼԲ	Գեղարքունի, էջ 174
Լիճք՝ Եղեգնագյուղ, Գյուլ, մատուռ	խաչքար	հիշ.	1284-2ԼԳ	Գեղարքունի, էջ 518
Լիճք՝ Եղեգնագյուղ, Գյուլ	խաչքար	անգիր	1284-2ԼԳ	Գեղարքունի, էջ 517
Ավան, ավերակ եկեղեցի	որմին	հիշ.	1285-2ԼԴ	Գեղարքունի, էջ 254
Սևաբերդ՝ Ղարաղալա	խաչքար	շին.	1286-2ԼԵ	Գեղարքունի, էջ 292
Արծվանիստ՝ Ալիշալու, Վանե-վան	բարավորին	հիշ.	1286-2ԼԵ	Գեղարքունի, էջ 568
Ազիբիր, կիսավեր վանք	սեղանի հվ. որմին	հիշ.	1288-2ԼԷ	Գեղարքունի, էջ 310
Զոլաքար՝ Զոլախաչ, գերեզմանատուն	խաչքար	հիշ.	1290-2ԼԹ	Գեղարքունի, էջ 548

Գոշավանք, զանգակատուն	արև. ճակատին	շին.	1291-ՉԽ	Գեղարքունի, էջ 174
Ձագավանք, եկեղեցի	հվ. որմին	նվիր., հիշ.	1293-ՉԽԲ	Գեղարքունի, էջ 242
Նորագյուղ, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ	խաչքար	հիշ.	1293- ՉԽԲ	Գեղարքունի, էջ 519
Ն. Գետաշեն՝ Ն. Ադիաման	խաչքար	հիշ.	1295-ՉԽԴ	Գեղարքունի, էջ 531
Ն. Գետաշեն՝ Ն. Ադիաման	խաչքար՝ երկու արձանագրությամբ	հիշ.	1295-ՉԽԴ	Գեղարքունի, էջ 532
Ղարաքիլիսա	խաչքար	անգիր	1295-ՉԽԴ	Գեղարքունի, էջ 628
Մաքրավանք	հյ. որմին	եղծված արձ.	1295-ՉԽԴ	Գեղարքունի, էջ 343
Ավան	խաչքար	շին.	1297-ՉԽԷ	Գեղարքունի, էջ 255
Հին Ղրխբուլաղ ավերակ գյուղատեղի	խաչքար	շին.	1297- ՉԽԷ	Գեղարքունի, էջ 618
Սևաբերդ՝ Ղարաղալա	խաչքար	շին.	1301-ՉԾ	Գեղարքունի, էջ 292
Բջնի, Ս. Աստվածածին	արմ. արմին	թերի	1303-ՉԾԲ	Գեղարքունի, էջ 321
Զոլաքար՝ Զոլախաչ, գերեզմանատուն	խաչքար	հիշ.	1304-ՉԾԳ	Գեղարքունի, էջ 546
Վարդենիք՝ Գյոզալդարա, Ս. Աստվածածին, գերեզմանատուն	տապանաքար	հիշ.	1304-ՉԾԳ	Գեղարքունի, էջ 550
Բջնի, Ս. Աստվածածին	հվ. որմին	հիշ.	1306-ՉԾԵ	Գեղարքունի, էջ 321
Ս. Կարապետ եկեղեցի	տապանաքար	հիշ.	1309- ՉԾԸ	Երնջակ, էջ 331
Ավան, ավերակ եկեղեցի	քարի վրա	նվիր.	1313-ՉԿԲ	Գեղարքունի, էջ 255
Գեոլ՝ Լճարեղ, Եղեգնագյուղ	խաչքար	հիշ.՝ թերի	1313-ՉԿԲ	Գեղարքունի, էջ 517
Կեղրոն, եկեղեցի	հյ. որմին	անգիր	1316-ՉԿԵ	Գեղարքունի, էջ 223
Բջնի, Ս. Աստվածածին	քարի վրա	անգիր	1319-ՉԿԸ	Գեղարքունի, էջ 323
Արծվանիստ՝ Ալիչալու, Վանեվան	եկեղեցու ծախ խորանի որմին	հիշ.	1320-ՉԿԹ	Գեղարքունի, էջ 568
Ավան, ավերակ եկեղեցի	դռան աջ կողմում	շին., հիշ.	1322-ՉՀԱ	Գեղարքունի, էջ 254
Ձագավանք	արմ. որմին	անհասկանալի	1325-ՉՀԴ	Գեղարքունի, էջ 241
Արծվանիստ՝ Ալիչալու, Վանեվան	եկեղեցու ծախ խորանի պատին	հիշ.	1329-ՉՀԸ	Գեղարքունի, էջ 568
Գավառ, գերեզմանատուն	խաչքար	հիշ.	1336-ՉՁԵ	Գեղարքունի, էջ 448
Երանոս, Յամաք ավերակ գյուղատեղի	խաչքար	անգիր	1337-ՉՁԶ	Գեղարքունի, էջ 506
Զոլաքար՝ Զոլախաչ, գերեզմանատուն	խաչքար	հիշ.	1342-ՉՂԱ	Գեղարքունի, էջ 546
Նորատուա, Ս.Գրիգոր Լուսավոր	հվ. որմին	նվիր.	1344-ՉՂԳ	Գեղարքունի, էջ

րիչ				486
Վարդենիս՝ Բասարգեչար, Վա- սակաշեն	խաչքար	անգիր	1351-Պ	Գեղարքունի, էջ 604
Ս. Գևորգ վանք	տապանաքար	հիշ.	1384-ՊԼԳ	Երնջակ, էջ 337,362
Ս. Գևորգ վանք, գավիթ	տապանաքար	հիշ.	1388-ՊԼԷ	Երնջակ, էջ 337,362
Նեղուցավանք	որմին	հիշ.	1451-ԹՃ	Գեղարքունի, էջ 312
Հոլաքար՝ Հոլախաչ, գերեզմա- նատուն	խաչքար	հիշ.	1451-Զ	Գեղարքունի, էջ 546
Վարդենիս՝ Բասարգեչար-Վա- սակաշեն	խաչքար	անգիր	1451-Զ	Գեղարքունի, էջ 604
Մասրիկ՝ Մեծ Մագրա	խաչքար	անգիր	1451-Զ	Գեղարքունի, էջ 608
Վարդենիս՝ Բասարգեչար-Վա- սակաշեն	խաչքար	հիշ.	1456-ԶԵ	Գեղարքունի, էջ 604
Ձորագյուղ՝ Վալի Աղալու, Շողա- գավանք	խաչքար	հիշ.	1457-ԶԶ	Գեղարքունի, էջ 510
Գավառ	«Սպիտակ մանուկ» խաչքար	հիշ.	1560-ԶՃԹ	Գեղարքունի, էջ 447
Ղուլալի	խաչքար	հիշ.	1460-ԶԹ	Գեղարքունի, էջ 494
Արծվանիստ՝ Վ. Ալիշալու	խաչքար	հիշ.	1460-ԶԹ	Գեղարքունի, էջ 569
Շահապ՝ Մայակովսկի	խաչքար	անգիր	1467-ԶԺԶ	Գեղարքունի, էջ 278
Հոլաքար՝ Հոլախաչ, գերեզմա- նատուն	խաչքար	հիշ.	1468-ԶԼԷ	Գեղարքունի, էջ 546
Ս. Կարապետ եկեղեցի	ձախ խորանի վրա	հիշ.	1475- ԶԻԴ	Երնջակ, էջ 5
Ազատ ավերակ քաղաքատեղի	խաչքար	հիշ.՝թերի	1482-ԶԼԱ	Գեղարքունի, էջ 445
Շահապ՝ Մայակովսկի	խաչքար	անգիր	1483-ԶԼԲ	Գեղարքունի, էջ 278
Առինջ, ավերակ եկեղեցի	քարին	հիշ.	1501-ԶԾ	Գեղարքունի, էջ 247
Ձորագյուղ՝ Վալի Աղալու, Շողա- գավանք	խաչքար	հիշ.	1501-ԶԾ	Գեղարքունի, էջ 513
Գավառ	տապանաքար	հիշ.	1504- ԶԾԳ	Գեղարքունի, էջ 58
Ղուլալի	խաչքար	հիշ.	1505-ԶԾԴ	Գեղարքունի, էջ 494
Ղուլալի	խաչքար	հիշ.	1505- ԶԾԴ	Գեղարքունի, էջ 494
Գավառ, գերեզմանատուն	խաչքար	հիշ.	1513-ԶԿԲ	Գեղարքունի, էջ 57
Գանձակ, Ս. Գևորգ եկեղեցի	տապանաքար	հիշ.	1513-ԶԿԲ	Գեղարքունի, էջ 501
Փախրաքուշ	խաչքար	հիշ.	1513-ԶԿԲ	Սադիան, էջ 186
Հաղթենդ՝ Հարգիրիլ(թուրք.)	խաչքար	շին.	1514-ԶԿԳ	Գեղարքունի, էջ 630
Ն. Գետաշեն՝ Կոթ, Ն. Աղիաման	խաչքար	հիշ.	1517-ԶԿԶ	Գեղարքունի, էջ 529
Ն. Գետաշեն՝ Կոթ, Ն. Աղիաման	խաչքար	հիշ.	1517-ԶԿԶ	Գեղարքունի, էջ

				535
Մարտունի՝ Ն. Ղարանլուխ	տապանաքար	հիշ.	1519-ՋԿԸ	Գեղարքունի, էջ 539
Մարտունի՝ Ն. Ղարանլուխ	տապանաքար	հիշ.	1522-ՋՀԱ	Գեղարքունի, էջ 539
Գավառ	տապանաքար	հիշ.	1524-ՋՀԳ	Գեղարքունի, էջ 58
Ն. Գետաշեն՝ Ն. Աղիաման	խաչքար	հիշ.	1524-ՋՀԳ	Գեղարքունի, էջ 529
Ն. Գետաշեն՝ Ն. Աղիաման	խաչքար	հիշ.	1528-ՋՀԷ	Գեղարքունի, էջ 532
Ն. Գետաշեն՝ Ն. Աղիաման	խաչքար	հիշ.	1529-ՋՀԸ	Գեղարքունի, էջ 532
Գավառ	խաչքար	հիշ.	1530-ՋՃԹ	Գեղարքունի, էջ 447
Մելիք Մանուչարի ավերակ գյուղ	խաչքար	անգիր	1532-ՋՁԱ	Գեղարքունի, էջ 498
Ազատ ավերակ քաղաքատեղի	տապանաքար	հիշ.	1534-ՋՁԳ	Գեղարքունի, էջ 445
Երանոս, Յամաք ավերակ գյուղատեղի	տապանաքար	հիշ.	1535-ՋՁԴ	Գեղարքունի, էջ 505
Երանոս, Ս. Աստվածածին եկեղեցու գերեզմանատուն	խաչքար	հիշ.	1536-ՋՁԵ	Գեղարքունի, էջ 507
Գավառ	խաչքար	հիշ.	1537-ՋՁԶ	Գեղարքունի, էջ 57
Ազատ ավերակ քաղաքատեղի	խաչքար	հիշ.	1537-ՋՁԶ	Գեղարքունի, էջ 446
Ազատ ավերակ քաղաքատեղի	խաչքար	հիշ.	1538-ՋՁԷ	Գեղարքունի, էջ 445
Մասրիկ՝ Մեծ Մագրա	խաչքար	շին.	1539-ՋՁԸ	Գեղարքունի, էջ 608
Ձորագյուղ՝ Վալի Աղալու, Շողա-գավանք	խաչքար	հիշ.	1540-ՋՁԹ	Գեղարքունի, էջ 513
Գավառ	տապանաքար	հիշ.	1541-ՋՂ	Գեղարքունի, էջ 59
Ն. Գետաշեն՝ Ն. Աղիաման	խաչքար	հիշ.	1541-ՋՂ	Գեղարքունի, էջ 531
Արծվանիստ՝ Վ. Ալիչալու	տապանաքար	հիշ.	1541-ՋՂ	Գեղարքունի, էջ 569
Արծվաքար՝ Ղշաղ, Ս. Աստվածածին	խաչքար	շին.	1544-ՋՂԳ	Գեղարքունի, էջ 492
Արծվաքար, ՝ Ղշաղ, Ս. Աստվածածին	խաչքար	հիշ.	1544-ՋՂԳ	Գեղարքունի, էջ 492
Վարդաձոր՝ Աղամխան, Ս. Աստվածածին	խաչքար	հիշ.	1544-ՋՂԳ	Գեղարքունի, էջ 508
Երանոս, Յամաք ավերակ գյուղատեղի	տապանաքար	հիշ.	1546-ՋՂԵ	Գեղարքունի, էջ 506
Գավառ	խաչքար՝ 2 արձանագրությամբ	շին., հիշ.	1548-ՋՂԷ	Գեղարքունի, էջ 57
Գավառ	տապանաքար	հիշ.	1549-ՋՂԸ	Գեղարքունի, էջ 60
Ազատ ավերակ քաղաքատեղի	խաչքար	հիշ.	1549-ՋՂԸ	Գեղարքունի, էջ 445
Ազատ ավերակ քաղաքատեղի նախորդի վրա	խաչքար	հիշ.՝ թերի	1549-ՋՂԸ	Գեղարքունի, էջ 445

Գավառ, Ս.Գևորգ ուխտատեղի	քարի վրա	հիշ.	1549-ՋՂԸ	Գեղարքունի, էջ 459
Ղուլալի	խաչքար	հիշ.	1549-ՋՂԸ	Գեղարքունի, էջ 494
Հացառատ՝ Փաշաքեանդ, Ս. Աստվածածին	քարի վրա	շին.	1549- ՋՂԸ	Գեղարքունի, էջ 499
Նորագյուղ՝ Թազագյուղ	խաչքար	հիշ.	1549- ՋՂԸ	Գեղարքունի, էջ 520
Գավառ	խաչքար	հիշ.	1551-Ռ	Գեղարքունի, էջ 57
Երանոս, Յամաք ավերակ գյուղատեղի	խաչքար	հիշ.	1551-Ռ	Գեղարքունի, էջ 505
Երանոս, Յամաք ավերակ գյուղատեղի	խաչքար	հիշ.	1551-Ռ	Գեղարքունի, էջ 506
Ն. Գետաշեն՝ Ն. Աղիաման	խաչքար	հիշ.	1551-Ռ	Գեղարքունի, էջ 531
Արծվանիստ՝ Վերին Ալիջալու	տապանաքար	հիշ.	1551-Ռ	Գեղարքունի, էջ 569
Վարդենիս՝ Բասարգեշար- Վասակաշեն, Ս. Աստվածածին	տապանաքար	հիշ.	1551-Ռ	Գեղարքունի, էջ 603
Սողք՝ Զող.	տապանաքար	հիշ.	1551-Ռ	Գեղարքունի, էջ 625
Սաղիան, Ս. Ստեփաննոս	տապանաքար	հիշ.	1551-Ռ	Սաղիան, էջ 76
Մարտունի՝ Վ. Ղարանլուխ	խաչքար	անգիր	1551-Ռ	Գեղարքունի, էջ 541
Մասրիկ՝ Մեծ Մազրա	խաչքար	անգիր	1551-Ռ	Գեղարքունի, էջ 608
Ս. Կարապետ վանքի գերեզմանատուն	տապանաքար	հիշ.	1551-Ռ	Երնջակ, էջ 331
Սաղիան, Ս. Ստեփաննոսի վանք	տապանաքար	հիշ.	1758-ՌՄԷ	Սաղիան, էջ 75
Հին Ղրխբուլաղ ավերակ գյուղատեղի	խաչքար	շին., հիշ.	1552-ՌԱ	Գեղարքունի, էջ 618
Ազատ ավերակ քաղաքատեղի,	խաչքար	հիշ.	1553-ՌԲ	Գեղարքունի, էջ 446
Ղուլալի	խաչքար	հիշ.	1555-ՌԴ	Գեղարքունի, էջ 494
Վարդենիս՝ Բասարգեշար-Վասակաշեն	խաչքար	հիշ.	1559-ՌԸ 1561-ՌԺ	Գեղարքունի, էջ 604
Նորատուս	խաչքար	շին.	1560-ՌԹ	Գեղարքունի, էջ 485
Կարճաղբյուր՝ Գյողակբուլաղ	քարե դուռ	շին.	1564	Գեղարքունի, էջ 596
Կարենիս՝ Գյումուշ, եկեղեցի	խաչքար	հիշ.	1567-ՌԺԶ	Գեղարքունի, էջ 307
Սողք՝ Զող.	խաչքար	շին., հիշ.	1568-ՌԺԷ	Գեղարքունի, էջ 625
Գավառ	խաչքար	հիշ.	1571-ՌԻԶ	Գեղարքունի, էջ 58
Մարտունի՝ Վ. Ղարանլուխ	խաչքար	անգիր	1571-ՌԻ	Գեղարքունի, էջ 541
Ավան	խաչքար	հիշ.,	1573-ՌԻԲ	Գեղարքունի, էջ 257
Երանոս՝ Զազ, Ս. Աստվածածին	խաչքար	հիշ.	1575-ՌԻԴ	Գեղարքունի, էջ

<i>եկեղեցու գերեզմանատուն</i>				507
Աղամխան՝ Վարդաձոր, գերեզմանատուն	տապանաքար	հիշ.	1575-ՌԻԴ	Գեղարքունի, էջ 508
Ն. Գետաշեն՝ Ն. Աղիաման	խաչքար	հիշ.	1575-ՌԻԴ	Գեղարքունի, էջ 532
Ս. Կարապետ եկեղեցի	խաչքար	հիշ.	1576-ՌԻԵ	Երնջակ, էջ 11
Գավառ	խաչքար	հիշ.	1577-ՌԻԶ	Գեղարքունի, էջ 57
Արզնի, գերեզմանատուն	խաչքար	հիշ.	1577-ՌԻԶ	Գեղարքունի, էջ 223
Արզնի	խաչքար	հիշ.	1578-ՌԻԵ	Գեղարքունի, էջ 223
Ձորագյուղ՝ Վալի Աղալու, Շողազավանք	խաչքար	հիշ.	1578-ՌԻԵ	Գեղարքունի, էջ 510
Մասրիկ՝ ՄեծՄագրա	խաչքար	հիշ.	1578-ՌԻԵ	Գեղարքունի, էջ 610
Բջնի	խաչքար	հիշ.	1580-ՌԻԹ	Գեղարքունի, էջ 324
Երանոս, Ս. Աստվածածին եկեղեցու գերեզմանատուն	խաչքար	հիշ.	1581-ՌԼ	Գեղարքունի, էջ 507
Վարդենիս՝ Բասարգեչար, Վասակաշեն	տապանաքար	հիշ.	1583-ՌԼԲ	Գեղարքունիք, էջ 603
Շամախի, հին եկեղեցի	մկրտարանի քարի վրա	հիշ.	1587-ՌԼԷ	Սադիան, էջ 259
Արզնի	խաչքար	հիշ.	1593-ՌԻԲ	Գեղարքունի, էջ 223
Վարդենիս՝ Բասարգեչար, Վասակաշեն	տապանաքար	հիշ.	1593-ՌԻԲ	Գեղարքունի, էջ 599
Գավառ, Ս. Հովհաննես մատուռ	խաչքար	հիշ.	1595-ՌԻԴ	Գեղարքունի, էջ 458
Գավառ	խաչքար	նվիրատվ.	1595- ՌԻԴ	Գեղարքունի, էջ 458
Գանձակ, Ս. Գևորգ եկեղեցի	որմին	հիշ.	1595- ՌԻԴ	Գեղարքունի, էջ 501
Երանոս, Յամաք ավերակ գյուղատեղի,	խաչքար	հիշ.	1595-ՌԻԴ	Գեղարքունի, էջ 505
Երանոս, Յամաք ավերակ գյուղատեղի	խաչքար	հիշ.	1595-ՌԻԴ	Գեղարքունի, էջ 506
Գավառ	խաչքար	հիշ.	1596-ՌԻԵ	Գեղարքունի, էջ 58
Ս. Կարապետ վանք	խաչքար	հիշ.	1596-ՌԻԵ	Երնջակ, էջ 17
Ս. Կարապետ վանքի գերեզմանատուն	տապանաքար	հիշ.	1600-ՌՈ	Երնջակ, էջ 331
Ղուլալի	խաչքար	հիշ.	1602-ՌԾԱ	Գեղարքունի, էջ 494
Ձորագյուղ՝ Վալի Աղալու, Շողազավանք	խաչքար	հիշ.	1602-ՌԾԱ	Գեղարքունի, էջ 511
Ղուլալի	խաչքար	հիշ.	1605-ՌԾԴ	Գեղարքունի, էջ 494
Մասրիկ՝ Մեծ Մագրա	տապանաքար	հիշ.	1606-ՌԾԵ	Գեղարքունի, էջ 610
Ն. Գետաշեն՝ Ն. Աղիաման	խաչքար	հիշ.	1607-ՌԾԶ	Գեղարքունի, էջ 532
Շամախի	խաչքար	անգիր	1610-ՌԺԹ	Սադիան, էջ 259

Ն. Գետաշեն՝ Ն. Աղիաման	խաչքար	հիշ.	1613-ՌԿԲ	Գեղարքունի, էջ 531
Ձորագյուղ՝ Վալի Աղալու, Շողա-գավանք	խաչքար	հիշ.	1611-ՌԿ	Գեղարքունի, էջ 512
Ձորագյուղ՝ Վալի Աղալու, Շողա-գավանք	եկեղեցու տանիքի հյ. կողմում	շին.	1614-ՌԿԳ	Գեղարքունի, էջ 512
Փախրաքուշ	խաչքար	հիշ.	1619-ՌԿԸ	Սաղիան, էջ 186
Փախրաքուշ	խաչքար	հիշ.	1619-ՌԿԸ	Սաղիան, էջ 186
Փախրաքուշ	խաչքար	հիշ.	1619-ՌԿԸ	Սաղիան, էջ 186
Ն. Գետաշեն՝ Ն. Աղիաման	խաչքար	հիշ.	1622-ՌԿԹ	Գեղարքունի, էջ 531
Երևան, Կոզոնի գերեզմանատուն,	տապանաքար	հիշ.	1633-ՌԶԲ	Գեղարքունի, էջ 15
Սաղիան, Ս. Սյրեփաննոս	տապանաքար	հիշ.	1633-ՌԶԲ	Սաղիան, էջ 75
Քիվար	եկեղեցի	շին.	1637-ՌԶԶ	Սաղիան, էջ 542
Սողք՝ Զող, (գտ. է Թբիլիսիում)	կոթող	շին.	1638-ՌԶԷ	Գեղարքունի, էջ 620
Ս. Կարապետ վանքի գերեզմանատուն	տապանաքար	հիշ.	1638-ՌՈԼԸ	Երնջակ, էջ 332
Տաճարաբակ	եկեղեցու հվ. պատին	նվիրատվ.	1644-ՌՂԳ	Գեղարքունի, էջ 258
Մարտունի՝ Վ. Ղարանլուխ	խաչքար	հիշ.	1645-ՌՂԴ	Գեղարքունի, էջ 541
Բջնի	տապանաքար	հիշ.	1648-ՌՂԷ	Գեղարքունի, էջ 324
Ն. Գետաշեն՝ Կոթ, Ս. Աստվածածին	հարավային որմին	անգիր	1650-ՌՂԹ	Գեղարքունի, էջ 532
Հաջի Մուխան	տապանաքար	հիշ.	1651-ՌԾ	Գեղարքունի, էջ 431
Ն. Գետաշեն՝ Ն. Աղիաման	խաչքար	հիշ.	1651-ՌԾ	Գեղարքունի, էջ 531
Մարտունի՝ Ն. Ղարանլուխ	խաչքար	շին.	1651-ՌԾ	Գեղարքունի, էջ 538
Մարտունի՝ Վ. Ղարանլուխ	խաչքար	անգիր	1651-ՌԾ	Գեղարքունի, էջ 541
Իշխանագյուղ	խաչքար	անգիր	1651-ՌԾ	Գեղարքունի, էջ 526
Ճգնասարի գագաթին	խաչքար	հիշ.	1651-ՌԾ	Երնջակ, էջ 353-354
Մարտունի՝ Վ. Ղարանլուխ	խաչքար	հիշ.	1652-ՌԾԱ	Գեղարքունի, էջ 541
Սևանավանք	խաչքար	հիշ.	1653-ՌԾԲ	Գեղարքունի, էջ 394
Մարտունի՝ Վ. Ղարանլուխ	խաչքար	հիշ.	1653-ՌԾԲ	Գեղարքունի, էջ 541
Սողք՝ Զող	կոթող	շին.	1653-ՌԾԲ	Գեղարքունի, էջ 620
Սողք՝ Զող	կոթող	շին., հիշ.	1653-ՌԾԲ	Գեղարքունի, էջ 620
Սևանավանք, Ս. Կարապետ եկեղեցի	արտաքուստ, հվ - պատին	շին.	1654-ՌԾԳ	Գեղարքունի, էջ 119
Սաղիան, Ս. Սյրեփաննոս	տապանաքար	հիշ.	1654-ՌԾԳ	Սաղիան, էջ 76

Մաքենյանց վանք	հարավային պատին	շին., հիշ.	1655-ՌՃԴ	Գեղարքունի, էջ 571
Ս. Կարապետ եկեղեցի	հյուսիսային և արևելյան պատին	շին.	1655-ՌՃԴ	Երնջակ, էջ 4
Ս. Կարապետ եկեղեցի	արևմտյան մուտքից	կալվածագրային	1656-ՌՃԵ	Երնջակ, էջ 10
Արծվանիստ՝ Վ. Ալիչալու	խաչքար	բարեխոս	1657	Գեղարքունի, էջ 529
Ն. Գետաշեն՝ Ն. Ադիաման	խաչքար	բարեխոս	1657	Գեղարքունի, էջ 532
Նորափուռ, Ս. Աստվածածին	խաչքար	հիշ.	1657	Գեղարքունի, էջ 483
Զոլաքար՝ Զոլախաչ, գերեզմանատուն	տապանաքար	հիշ.	1661	Գեղարքունի, էջ 550
Ս. Կարապետ վանքի գերեզմանատուն	տապանաքար	հիշ.	1661-ՌՃԺ	Երնջակ, էջ 332
Սևանավանք, Ս. Աստվածածին	ներքուստ սյան վրա	շին., նվիր.	1664-ՌՃԺԳ	Գեղարքունի, էջ 115
Ս. Կարապետ վանքի գերեզմանատուն	տապանաքար	հիշ.	1666-ՌՃԺԷ	Երնջակ, էջ 335
Մարտունի՝ Ն. Ղարանլուփ	խաչքար՝ երկու արձանագրությամբ	հիշ.	1668-ՌՃԺԷ	Գեղարքունի, էջ 538
Մարտունի՝ Ն. Ղարանլուփ	խաչքարի պատվանդանի վրա	հիշ.	1668-ՌՃԺԷ	Գեղարքունի, էջ 538
Մաքենյանց վանք	տապանաքար	հիշ.	1669-ՌՃԺԷ	Գեղարքունի, էջ 571
Մարտունի՝ Ն. Ղարանլուփ	տապանաքար	հիշ.	1671-ՌՃԻ	Գեղարքունի, էջ 538
Ն. Գեղաշեն՝ Ն. Ադիաման, գերեզմանատուն	խաչքար	հիշ.	1671-ՌՃԻ	Գեղարքունի, էջ 527
Ս. Կարապետ վանքի հին գերեզմանատուն	խաչքար	հիշ.	1672-ՌՌՀԲ	Երնջակ, էջ 12
Ս. Կարապետ վանքի գերեզմանատուն	տապանաքար	հիշ.	1673-ՌՃԻԲ	Երնջակ, էջ 332
Ղուլալի, Ս. Աստվածածին եկեղեցի	կամարի վրա	շին.	1674-ՌՃԻԳ	Գեղարքունի, էջ 493
Մարտունի՝ Ն. Ղարանլուփ	տապանաքար	հիշ.	1674-ՌՃԻԳ	Գեղարքունի, էջ 537
Կարենիս՝ Գյումուշ	տապանաքար	հիշ.	1677-ՌՃԻԶ	Գեղարքունի, էջ 308
Ազիզլու՝ Ղարաղոյին	տապանաքար	հիշ.	1678-ՌՃԻԷ	Գեղարքունի, էջ 630
Ս. Կարապետ վանքի գերեզմանատուն	տապանաքար	հիշ.	1679-ՌՃԻԸ	Երնջակ, էջ 332
Մեյսարի, Ս. Աստվածածին	որմի վրա	շին.	1680-ՌՃԻԹ	Սադիան, էջ 147
Բջնի, գերեզմանատուն	տապանաքար	հիշ.	1683-ՌՃԼԲ	Գեղարքունի, էջ 324
Քիվար, եկեղեցի	որմի վրա	շին.	1684-ՌՃԼԳ	Սադիան, էջ 542
Մեյսարի, Ս. Աստվածածին	դռան ճակատին	շին.	1686-ՌՃԼԵ	Սադիան, էջ 149
Երևան, Ս. Զորավոր	արմ. պատին	շին.	1691-ՌՃԻՍ	Գեղարքունի, էջ 10
Հացառատ՝ Փաշաքեանդ, ավե-	տապանաքար	հիշ.	1691-ՌՃԻՍ	Գեղարքունի, էջ

րակ եկեղեցի				500
Մարտունի՝ Վ. Ղարանլուխ	խաչքար	հիշ.	1691-ՌՃԽ	Գեղարքունի, էջ 541
<i>Սաղիան, Ս. Սյրեփաննոսի վանք</i>	<i>տնտեսարան</i>	<i>շին.</i>	<i>1691-ՌՃԽ</i>	<i>Սաղիան, էջ 73</i>
Մարտունի՝ Վ. Ղարանլուխ	խաչքար	անգիր	1691-ՌՃԽ	Գեղարքունի, էջ 541
Երևան, Ս. Կաթողիկե	արմ. ճակատին	հիշ.	1693-ՌՃԽԲ	Գեղարքունի, էջ 9
Արծվանիստ՝ Կոթ, Վ. Ալիչալու	խաչքար	հիշ.	1693-ՌՃԽԲ	Գեղարքունի, էջ 569
<i>Մաքենյանց վանք</i>	<i>տապանաքար</i>	<i>հիշ.</i>	<i>1693-ՌՃԽԲ</i>	<i>Գեղարքունի, էջ 571</i>
Սևանավանք	խաչքար	հիշ.	1693-ՌՃԽԲ	Գեղարքունի, էջ 394
Քանաքեռ, Ս. Հակոբ	խաչքար	հիշ.	1695-ՌՃԽԴ	Գեղարքունի, էջ 206
Ազիզլու՝ Ղարաղոյին	խաչքար	հիշ.	1698-ՌՃԽԷ	Գեղարքունի, էջ 630
<i>Հաջի Մուխան</i>	<i>տապանաքար</i>	<i>հիշ.</i>	<i>1701-ՌՃԾ</i>	<i>Գեղարքունի, էջ 430</i>
<i>Հաջի Մուխան</i>	<i>տապանաքար</i>	<i>հիշ.</i>	<i>1701- ՌՃԾ</i>	<i>Գեղարքունի, էջ 431</i>
<i>Մելիք Մանուչարի ավերակ գյուղ</i>	<i>խաչքար</i>	<i>հիշ.</i>	<i>1701- ՌՃԾ</i>	<i>Գեղարքունի, էջ 498</i>
<i>Սողք՝ Ջող</i>	<i>խաչքար</i>	<i>շին., հիշ.</i>	<i>1701- ՌՃԾ</i>	<i>Գեղարքունի, էջ 625</i>
<i>Շամախի, հին եկեղեցի</i>	<i>արմ. որմին</i>	<i>նվիրատվ.</i>	<i>1701- ՌՃԾ</i>	<i>Սաղիան, էջ 258</i>
Բեղլու Ներսես (թուրք.)	տապանաքար	անգիր	1701-ՌՃԾ	Գեղարքունի, էջ 429
Ողջաբերդ.	կամուրջ՝ նորոգված 1855թ	հիշ.	1702-ՌՃԾԱ	Գեղարքունի, էջ 263
Հատիս՝ Քանքան	տապանաքար	հիշ.	1702-ՌՃԾԱ	Գեղարքունի, էջ 291
Հատիս՝ Քանքան	տապանաքար	հիշ.	1702-ՌՃԾԱ	Գեղարքունի, էջ 291
Սարուխան՝ Դալիղարդաշ, գերեզմանատուն	տապանաքար	հիշ.	1704-ՌՃԾԳ	Գեղարքունի, էջ 503
Ս. Կարապետ վանքի գերեզմանատուն,	տապանաքար	հիշ.	1704-ՌՃԾԳ	Երնջակ, էջ 332
Ս. Կարապետ վանքի գերեզմանատուն	տապանաքար	հիշ.	1704-ՌՃԾԳ	Երնջակ, էջ 332
Մելիք Մանուչարի ավերակ գյուղ	տապանաքար	հիշ.	1705-ՌՃԾԴ	Գեղարքունի, էջ 498
Ս. Ստեփաննոս մատուռ, զանգակատուն	որմին	հիշ.	1705-ՌՃԾԴ	Երնջակ, էջ 15
Կեղրոն, եկեղեցի	հվ. որմին	անգիր	1706-ՌՃԾԵ	Գեղարքունի, էջ 223
Գավառ	խաչքար	հիշ.	1706-ՌՃԾԵ	Գեղարքունի, էջ 448
Բեղլու Ներսես (թուրք.)	տապանաքար	հիշ.	1708-ՌՃԾԷ	Գեղարքունի, էջ 429
Սարուխան՝ Դալիղարդաշ, գե-	խաչքար	հիշ.	1709-ՌՃԾԸ	Գեղարքունի, էջ

րեզմանատուն				503
Մեյսարի, Ս. Ասրվաձաձին	միաբանական սեն- յակների որմին	հիշ.	1711-ՌԾԿ	Սաղիան, էջ 149
Սարուխան՝ Դալիդարդաշ, գե- րեզմանատուն	խաչքար	հիշ.	1712-ՌԾԿԱ	Գեղարքունի, էջ 503
Ս. Կարապետ վանքի գերեզմա- նատուն	տապանաքար	հիշ.	1712-ՌԾԿԱ	Երնջակ, էջ 332
Սարուխան՝ Դալիդարդաշ, գե- րեզմանատուն	խաչքար	հիշ.	1713-ՌԾԿԲ	Գեղարքունի, էջ 503
Նորատուռ, մատուռ	բարավորին	շին.	1714-ՌԾԿԳ	Գեղարքունի, էջ 485
Ս. Ստեփաննոսի մատուռ	որմին	շին.	1714-ՌԾԿԳ	Երնջակ, էջ 13
Սաղիան, Ս. Ստեփաննոսի վանք	խաչքար	հիշ.	1715-ՌԾԿԴ	Սաղիան, էջ 71
Սաղիան, Ս. Ստեփաննոսի վանք	շտեմարան	շին.	1715- ՌԾԿԴ	Սաղիան, էջ 74
Սևանավանք, Ս. Կարապետ ե- կեղեցի	հվ. որմին	շին.	1716- ՌԾԿԵ	Գեղարքունի, էջ 119
Զոլաքար՝ Զոլախաչ, գերեզմա- նատուն	տապանաքար	հիշ.	1716- ՌԾԿԵ	Գեղարքունի, էջ 550
Մեյսարի, Ս. Ասրվաձաձին եկե- ղեցի	բեմի վրա	շին.	1717- ՌԾԿԶ	Սաղիան, էջ 148
Շամախի, Ս. Ասրվաձաձին	արմ. մուրքի որմին	հիշ.	1718-ՌԾԿԷ	Սաղիան, էջ 258
Մեյսարի, մատուռ	որմին	շին.	1718- ՌԾԿԷ	Սաղիան, էջ 160
Մեյսարի, Ս. Նշան	որմին	շին.	1719- ՌԾԿԸ	Սաղիան, էջ 159
Սաղիան, Ս. Ստեփաննոս	տապանաքար	հիշ.	1730- ՌԾԿԹ	Սաղիան, էջ 76
Ս. Կարապետ վանքի գերեզմա- նատուն	տապանաքար	հիշ.	1731-ՌԾԶ	Երնջակ, էջ 333
Սաղիան, Ս. Ստեփաննոս	տապանաքար	հիշ.	1737-ՌԾԶԶ	Սաղիան, էջ 76
Սևանավանք, Ս.Աստվածածին	սյան վրա	շին.	1740- ՌԾԶԹ	Գեղարքունի, էջ 115
Ս. Կարապետ եկեղեցի	ծախ վերնահարկի որմին	հիշ.	1740- ՌԾՀԹ	Երնջակ, էջ 6
Մարտունի՝ Ն. Ղարանլուխ	խաչքար	հիշ.	1741-ՌԾՂ	Գեղարքունի, էջ 538
Ս. Կարապետ վանքի գերեզմա- նատուն	տապանաքար	հիշ.	1744-ՌԾՂԳ	Երնջակ, էջ 333
Ս. Կարապետ վանքի գերեզմա- նատուն	տապանաքար	հիշ.	1755-ՌՄԴ	Երնջակ, էջ 334
Ձագավանք	եկեղեցու հյ. որմին	նվիրատվ.	1758-ՌՄԷ	Գեղարքունի, էջ 242
Սաղիան, Ս. Ստեփաննոսի վանք	տապանաքար	հիշ.	1760-ՌՄԹ	Սաղիան, էջ 74
Երևան, Ս. Պողոս-Պետրոս եկե- ղեցի,	հվ.որմին	շին.	1778-ՌՄԻԷ	Գեղարքունի, էջ 9
Ս. Կարապետ վանքի գերեզմա- նատուն	տապանաքար	հիշ.	1779-ՌՄԻԸ	Երնջակ, էջ 334
Էջմիածին, Ս. Գայանեի գավիթ	տապանաքար	հիշ.	1780- ՌՄԻԹ	Գեղարքունի, էջ 20
Քարքանջ, Ս. Սահակ մատուռ	սեղանատուն	հիշ.	1783-ՌՄԼԲ	Սաղիան, էջ 164
Երևան, Ս. Զորավոր	որմին	շին.	1793- ՌՄԽԲ	Գեղարքունի, էջ 10

Քանաքեռ, Ս. Հակոբ	հվ. մուտքի բարավորին	շին.	1793- ՌՄԽԲ	Գեղարքունի, էջ 206
Բաքու, Ս. Աստվածածին	տապանաքար	հիշ.	1793- ՌՄԽԲ	Սաղիան, էջ 374
Քանաքեռ, Ս. Աստվածածին	արմ. դռան վրա	գովաբա- նական	1795- ՌՄԽԴ	Գեղարքունի, էջ 207
Սաղիան, Ս. Սյրեփաննոս	տապանաքար	հիշ.	1799- ՌՄԽԸ	Սաղիան, էջ 76
Բաքու, Ս. Աստվածածին եկեղե- ցի	տապանաքար	հիշ.	1804- ՌՄԾԳ	Սաղիան, էջ 374
Մեյսարի, Ս. Աստվածածին	որմին	շին.	1812-ՌՄԿԱ	Սաղիան, էջ 147
Սաղիան, Ս. Սյրեփաննոս	առաջնորդարան	շին.	1816- ՌՄԿԵ	Սաղիան, էջ 73-74
Սաղիան, Ս. Ստեփաննոսի վանք	առաջնորդարան	շին.	1816- ՌՄԿԵ	Սաղիան, էջ 73-74
Քարքանջ, Ս.Սահակ մատուռ	որմին	հիշ.	1817- ՌՄԿԶ	Սաղիան, էջ 164
Մեյսարի, Ս. Աստվածածին	տապանաքար	հիշ.	1822	Սաղիան, էջ 147
Բաքու, Ս. Աստվածածին	տապանաքար	հիշ.	1826	Սաղիան, էջ 374
Շահապ՝ Մայակովսկի, Ս. Աստ- վածածին	խաչքար	հիշ.	1829	Գեղարքունի, էջ 277
Սևանավանք, Ս. Աստվածածին	գավթի որմին	շին.	1832	Գեղարքունի, էջ 117
Սաղիան, Ս. Սյրեփաննոսի վանք	տապանաքար	հիշ.	1832	Սաղիան, էջ 75
Սևանավանք, Ս. Աստվածածին	հյ. ավանդատան որմին	շին.	1833	Գեղարքունի, էջ 116
Էջմիածին, միաբանական գե- րեզմանատուն	տապանաքար	հիշ.	1835	Գեղարքունի, էջ 21
Սևանավանք, Ս. Աստվածածին	որմին	շին.	1836	Գեղարքունի, էջ 115
Սևանավանք, Ս. Աստվածածին	որմին	հիշ.	1837	Գեղարքունի, էջ 115
Ս. Էջմիածին	տապանաքար	հիշ.	1842	Գեղարքունի, էջ 21
Ղուբա, Ս. Աստվածածին	որմին	շին.	1843	Սաղիան, էջ 538
Բաքու	Ցիցանովի արձան, ռուս.	հիշ.	1846	Սաղիան, էջ 379
Գավառ, Ս. Աստվածածին եկե- ղեցի	արմ. որմին	շին.	1848	Գեղարքունի, էջ 38
Գավառ, Ս. Աստվածածին, զան- գակատուն	արև. որմին	հիշ.	1848	Գեղարքունի, էջ 38
Քարքանջ, Ս.Աստվածածին	որմին	շին.	1848	Սաղիան, էջ 169
Ղուբա, Ս. Աստվածածին	որմին	շին.	1852	Սաղիան, էջ 539
Շահապ՝ Մայակովսկի	տապանաքար	հիշ.	1853	Գեղարքունի, էջ 278
Ս. Ստեփաննոս մատուռ, զան- գակատուն	որմին	շին.	1853թ	Երնջակ, էջ 15
Ս. Ստեփաննոս մատուռ, զան- գակատուն	որմին	շին.	1854	Երնջակ, էջ 19
Սևանավանք	տապանաքար՝ Ե- ռալեզու արձանագ- րությամբ	հիշ.	1855	Գեղարքունի, էջ 123
Շամախի, Ս. Աստվածածին	տապանաքար	հիշ.	1856	Սաղիան, էջ 259- 260

Մովսես Խալիլ	տապանաքար	հիշ.	1857	Սաղիան, էջ 179
Ջորագյուղ՝ Վալի Աղալու, Ս. Աստվածածին եկեղեցի	մուտքի որմին	շին.	1858	Գեղարքունի, էջ 509
Սևանավանք, Ս. Աստվածածին եկեղեցի	ավանդատան որմին	հիշ.	1860	Գեղարքունի, էջ 117
Դերբենտ, Ամենափրկիչ եկեղեցի	որմին	շին.	1860	Սաղիան, էջ 510
Մալրասա, եկեղեցի	որմին	շին.	1860	Սաղիան, էջ 547
Սևանավանք	տապանաքար	հիշ.	1860ական թթ.	Գեղարքունի, էջ 393
Երևան, Ս. Կաթողիկե, զանգակատուն	հվ. դռան վերնամասում	շին.	1861	Գեղարքունի, էջ 9
Առինջ	կամուրջ	շին.	1862	Գեղարքունի, էջ 245
Ս. Կարապետ վանքի գերեզմանատուն	տապանաքար	հիշ.	1864	Երնջակ, էջ 334
Ս. Ստեփաննոս մատուռ, զանգակատուն	որմին	շին.	1865	Երնջակ, էջ 18
Ս. Ստեփաննոս մատուռ, զանգակատուն	որմին	շին.	1866	Երնջակ, էջ 19
Սաղիան, Ս. Ստեփաննոսի վանք	տապանաքար	հիշ.	1868	Սաղիան, էջ 75
Սաղիան, Ս. Ստեփաննոսի վանք	դարբաս	շին.	1870	Սաղիան, էջ 74
Մարտունի՝ Վ. Ղարանլուխ, Ս. Գևորգ	որմին	շին.	1873	Գեղարքունի, էջ 536
Ս. Կարապետ վանք	սենյակի մուտքի վերնամասում	հիշ.	1873	Երնջակ, էջ 30
Սևանավանք	տապանաքար	հիշ.	1875	Գեղարքունի, էջ 124
Շամախի, Ս. Աստվածածին	տապանաքար	հիշ.	1879	Սաղիան, էջ 261
Դերբենտ, մատուռ	որմին	շին.	1879	Սաղիան, էջ 506-507
Մեյսարի, Ս. Նշան	որմին	շին.	1879	Սաղիան, էջ 157
Մեյսարի, Ս. Նշան	աղբյուր	շին.	1879	Սաղիան, էջ 158
Դերբենտ, եկեղեցի	որմին	շին.	1879	Սաղիան, էջ 177
Սաղիան, Ս. Ստեփաննոս	հարավ. մուտքի վերնամասում	շին., նվիրատվ.	1880	Սաղիան, էջ 20
Սաղիան, Ս. Ստեփաննոս		հիշ., նվիրատվ.	1881	Սաղիան, էջ 21
Երանոս, Ս. Աստվածածին եկեղեցու գերեզմանատուն	տապանաքար	հիշ.	1881	Գեղարքունի, էջ 507
Ս. Կարապետ վանքի գերեզմանատուն	տապանաքար	հիշ.	1885	Երնջակ, էջ 336
Սաղիան, Ս. Ստեփաննոս	հյուսիսային որմին	շին.	1886	Սաղիան, էջ 20
Սաղիան, Ս. Ստեփաննոս	որմին	շին.	1886	Սաղիան, էջ 18
Սաղիան, Ս. Ստեփաննոս	հարավ. մուտքի վերնամասում	շին.	1887	Սաղիան, էջ 19
Բաքու Ռուսական եկեղեցի	որմին	անգիր	1888	Սաղիան, էջ 379
Բաքու	աղքատանոցի պատին	հիշ.	1888	Սաղիան, էջ 381
Սաղիան, Ս. Ստեփաննոս	միաբան. սենյակների ճակատին	շին.	1888	Սաղիան, էջ 127
Բաքու, Ս. Հարություն	որմին	շին.	1888	Սաղիան, էջ 380

Ս. Կարապետ վանքի գերեզմանատուն	տապանաքար	հիշ.	1890	Երնջակ, էջ 334
Քարքանջ, Ս. Սահակ մատուռ	սեղանատուն	հիշ.	1891	Սաղիան, էջ 168
Քարքանջ, Ս. Սահակ մատուռ	արմ. մուտքի վերնամասում	շին.	1891	Սաղիան, էջ 168
Գավառ, մատուռ	ովստավորների սենյակ	շին.	1892	Գեղարքունի, էջ 459
Սաղիան, Ս. Ստեփաննոս, կաթողիկե	որմին	շին.	1893	Սաղիան, էջ 79
Բաքու, Ս. Հարություն	որմին	շին.	1894	Սաղիան, էջ 380
Ս. Կարապետ վանքի գերեզմանատուն	տապանաքար	հիշ.	1895	Երնջակ, էջ 335
Ս. Կարապետ եկեղեցի	տեղն անհայտ է	շին.	1900	Երնջակ, էջ 19
Ս. Կարապետ վանք	ջրաղաց	շին.	1900	Երնջակ, էջ 60
Արամուս, եկեղեցի	որմին	շին., հիշ.	X դ.	Գեղարքունի, էջ 273
Արամուս, եկեղեցի	որմին	իրավակա նոնական	X դ.	Գեղարքունի, էջ 274
Բջնի, Ս. Աստվածածին	որմին	հարկային	XIII դ.	Գեղարքունի, էջ 320
Կեչառիս	խաչքար	հիշ.	XIII դ.	Գեղարքունի, էջ 355
Կեչառիս	խաչքար	շին.	XIII դ.	Գեղարքունի, էջ 355
Բաբաքիշի, Արտավազդի ապարանք վանք	որմին	նվիրատվ.	XIII դ.	Գեղարքունի, էջ 365
Կեչառիս, գավիթ	որմին	հիշ.	XIII դ.	Գեղարքունի, էջ 351
Նորատուսի Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի	որմին	հիշ.	XIII դ.	Գեղարքունի, էջ 486
Նորատուսի Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ	արևմտյան որմին	շին.	XIII դ.	Գեղարքունի, էջ 487
Հաղարծին, Ս. Աստվածածին	հվ. դռան վերնամասում	հիշ., շին.	XIII դ.	Գեղարքունի, էջ 183
Հայրավանք կամ Մարդաղավնյաց վանք	խաչքար	շին.	XIII դ.	Գեղարքունի, էջ 435
Հայրավանք կամ Մարդաղավնյաց վանք	խաչքար	նվիրատվ.	XIII դ.	Գեղարքունի, էջ 435
Նորատուսի Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ	արևմտյան որմին	հիշ.	XIII դ.	Գեղարքունի, էջ 487
Ագատ՝ Աղբիլիսա կամ Ղարաքիլիսա, եկեղեցի	հարավային որմին	շին.	XIII դ.	Գեղարքունի, էջ 628
Նորատուս, Ս. Աստվածածին	որմին	նվիրատվ.	XIII դ.	Գեղարքունի, էջ 483
Կեչառիս, մատուռ	որմին	շին.	XIII-XIV դդ.	Գեղարքունի, էջ 353
Նեղուցավանք	որմին	թերի	XIII-XV դդ.	Գեղարքունի, էջ 312
Նեղուցավանք	որմին	հիշ.	XIII-XV դդ.	Գեղարքունի, էջ 313
Նեղուցավանք	որմին	հիշ.	XIII-XV դդ.	Գեղարքունի, էջ 313

Դալիլար(թուրք.), վանք	հյ. որմին	նվիրատվ.	XIII-XV դդ.	Գեղարքունի, էջ 314
Դալիլար(թուրք.), վանք	որմին	շին.	XIII-XV դդ.	Գեղարքունի, էջ 315
Կեչառիս, մատուռ	որմին	նվիրատվ.	XIII-XVII դդ.	Գեղարքունի, էջ 353
Կեչառիս, մատուռ	որմին	նվիրատվ.	XIII-XVII դդ.	Գեղարքունի, էջ 353
Հատիս՝ Քանքան	խաչքար	հիշ.	XIII-XVIII դդ.	Գեղարքունի, էջ 291
Վարդենիս՝ Վասակաշեն, Բասարգեշար	խաչքար	հիշ.	XV դ.	Գեղարքունի, էջ 604
Զոլաքար՝ Զոլախաչ, գերեզմանատուն	տապանաքար	հիշ.	XIV դ.	Գեղարքունի, էջ 546
Ղուլալի	խաչքար	հիշ.	XV-XVI դդ.	Գեղարքունի, էջ 494
Ղուլալի	խաչքար	հիշ.	XV-XVI դդ.	Գեղարքունի, էջ 494
Ղուլալի	խաչքար	հիշ.	XV-XVI դդ.	Գեղարքունի, էջ 494
Սևանավանք, Ս. Կարապետ	եկեղեցու դռան վրա	հիշ.	XV-XVII դդ.	Գեղարքունի, էջ 120
Շորժա	խաչքար	հիշ.	XV-XVII դդ.	Գեղարքունի, էջ 630
Շորժա, եկեղեցի	խաչքար	հիշ.	XV-XVII դդ.	Գեղարքունի, էջ 630
Շորժա, եկեղեցի	խաչքար	հիշ.	XV-XVII դդ.	Գեղարքունի, էջ 630
Մասրիկ՝ Մեծ Մազրա	խաչքար	շին., հիշ.	XVI դ.	Գեղարքունի, էջ 608
Արզնի, եկեղեցի	հյուսիսային որմին	թերի	XVI դ.	Գեղարքունի, էջ 224
Նորատուս	խաչքար	հիշ.	XVI դ.	Գեղարքունի, էջ 484
Նորատուս	խաչքար	շին.	XVI դ.	Գեղարքունի, էջ 484
Գանձակ, Ս. Գևորգ	որմին	նվիրատվ.	XVI դ.	Գեղարքունի, էջ 501
Երանոս, Ս. Աստվածածին եկեղեցու գերեզմանատուն	խաչքար	հիշ.	XVI դ.	Գեղարքունի, էջ 507
Երանոս, Ս. Աստվածածին եկեղեցու գերեզմանատուն	խաչքար	հիշ.	XVI դ.	Գեղարքունի, էջ 507
Գանձակ, Ս. Գևորգ	հյուսիսային որմին	շին.	XVI դ.	Գեղարքունի, էջ 501
Սևանավանք	տապանաքար	հիշ.	XVI-XVII դդ.	Գեղարքունի, էջ 394
Սևանավանք	տապանաքար	հիշ.	XVI-XVII դդ.	Գեղարքունի, էջ 394
Փախրաքուշ	խաչքար	հիշ.	XVI-XVII դդ.	Սադիան, էջ 186
Փախրաքուշ	խաչքար	հիշ.	XVI-XVII դդ.	Սադիան, էջ 186

Փախրաբուշ	խաչքար	հիշ.	XVI-XVII դդ.	Սաղիան, էջ 186
Փախրաբուշ	խաչքար	հիշ.	XVI-XVII դդ.	Սաղիան, էջ 186
Փախրաբուշ	խաչքար	հիշ.	XVI-XVII դդ.	Սաղիան, էջ 186
Փախրաբուշ	խաչքար	հիշ.	XVI-XVII դդ.	Սաղիան, էջ 186
Փախրաբուշ	խաչքար	հիշ.	XVI-XVII դդ.	Սաղիան, էջ 186
Փախրաբուշ	խաչքար	հիշ.	XVI-XVII դդ.	Սաղիան, էջ 186
Մասրիկ՝ Մեծ Մագրա	տապանաքար	հիշ.	XVII դ.	Գեղարքունի, էջ 610
Քիվար, եկեղեցի	արևմտյան մուտքի բարավորին	շին.	XVII դ.	Սաղիան, էջ 540
Ազատ՝ Աղբիլիսա կամ Ղարաքի- լիսա, եկեղեցի	մուտքի բարավորին	շին.	XVII դ.	Գեղարքունի, էջ 628
Սողք՝ Զող	կոթող	շին., հիշ.	XVII դ.	Գեղարքունի, էջ 620
Հաջի Մուխան (թուրք.), եկեղեցի	որմին	հիշ.	XVII-XVIII դդ.	Գեղարքունի, էջ 430
Հաջի Մուխան	խաչքար	հիշ.	XVII-XVIII դդ.	Գեղարքունի, էջ 430
Հաջի Մուխան	խաչքար	հիշ.	XVII-XVIII դդ.	Գեղարքունի, էջ 430
Հաջի Մուխան	տապանաքար	հիշ.	XVII-XVIII դդ.	Գեղարքունի, էջ 431
Հաջի Մուխան	տապանաքար	հիշ.	XVII-XVIII դդ.	Գեղարքունի, էջ 431
Նորատուռ, մատուռ	դռան վրա	շին.	XVIII դ.	Գեղարքունի, էջ 485
Բաքու	աղքատանոցի պա- տին	հիշ.	XIX դ.	Սաղիան, էջ 382
Հաղարծին	տապանաքար	հիշ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 185
Հաղարծին	տապանաքար	հիշ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 185
Հաղարծին	տապանաքար	հիշ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 185
Պտղնի, ավերակ եկեղեցի	որմին	հիշ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 221
Ողջաբերդ, եկեղեցի	որմին	հիշ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 262
Ողջաբերդ, մատուռ	հյուսիսային որմին	նվիրատվ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 262
Զառ, եկեղեցի	որմին	շին.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 267
Ելլիջա գյուղաքաղաք	խաչքար	թերի	անթվական	Գեղարքունի, էջ 293

Գյումուշ-Կարենիս	խաչքար	շին.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 307
Բջնի, Ս. Աստվածածին	որմին	թերի	անթվական	Գեղարքունի, էջ 322
Աղփարա, կիսականգուն վանք	արևելյան որմին	թերի	անթվական	Գեղարքունի, էջ 342
Հայրավանք կամ Մարդաղավն-յաց վանք	խորան	նվիրատվ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 436
Նորատուռ, մատուռ	որմին	հիշ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 485
Արծվաքար՝ Ղշադ, Ս. Աստվածածին	խաչքար	շին., խա- ռր	անթվական	Գեղարքունի, էջ 492
Ղուլալի	խաչքար	հիշ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 496
Գանձակ, Ս. Գևորգ	որմին	շին.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 501
Ձորագյուղ՝ Վալի Աղալու, Շողա-գավանք	որմին	շին.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 510
Ձորագյուղ՝ Վալի Աղալու, Շողա-գավանք	խաչքար	հիշ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 510
Ձորագյուղ՝ Վալի Աղալու, Շողա-գավանք	խաչքար	հիշ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 511
Լիճք՝ Գյուլ, Եղեգնագյուղ	խաչքարի պատ-վանդան	հիշ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 517
Լիճք՝ Գեոլ, Եղեգնագյուղ, գե-րեգմանատուն,	խաչքար	հիշ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 517
Նորագյուղ՝ Թազագյուղ	խաչքար	հիշ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 517
Նորագյուղ՝ Թազագյուղ	խաչքար	շին.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 520
Նորագյուղ՝ Թազագյուղ, Ս. Գրի-գոր Լուսավորիչ	որմին	շին.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 520
Ն. Գետաշեն՝ Ն. Աղիաման	խաչքար	շին.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 531
Ն. Գետաշեն՝ Ն. Աղիաման	խաչքար՝ 2 արձա-նագրությամբ	հիշ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 531
Ն. Գետաշեն՝ Ն. Աղիաման, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ	խաչքար՝ 2 արձա-նագրությամբ	հիշ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 532
Ն. Գետաշեն՝ Ն. Աղիաման, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ	խաչքար	հիշ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 533
Ն. Գետաշեն՝ Ն. Աղիաման	բեկորներ 10 մա-սից բաղկացած	թերի	անթվական	Գեղարքունի, էջ 533
Մարտունի՝ Ն. Ղարանլուխ, քայ-քայված եկեղեցի	խաչքար	հիշ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 537
Արծվանիստ, Կթանոց, Ալիչալու, Վանեվան	եկեղեցու ծախ խո-րանի որմին	հիշ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 568
Արծվանիստ՝ Կթանոց, Վ. Ալի-չալու	խաչքար	հիշ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 569
Արծվանիստ՝ Կթանոց, Վ. Ալիչա-լու	խաչքար	հիշ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 569
Արծվանիստ՝ Կթանոց, Վ. Ալիչա-լու	տապանաքար	հիշ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 569

Մաքենյաց վանք	արևմտ. պատին	շին., հիշ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 571
Մաքենյաց վանք	հյուս. որմին	հիշ., նվիրատվ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 571
Մասրիկ՝ Մեծ Մազրա, եկեղեցի	հարավ. որմին	շին.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 608
Սողք՝ Ջող	խաչքար	հիշ	անթվական	Գեղարքունի, էջ 626
Սողք՝ Ջող	խաչքար	հիշ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 626
Սողք՝ Ջող	խաչքար	հիշ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 626
Այրք՝ Տաշքեանդ, եկեղեցի	գավիթի դռան վերնամասում	շին.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 629
Այրք՝ Տաշքեանդ, եկեղեցի	գավիթի դռան աջ մասում	նվիրատվ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 629
Այրք՝ Տաշքեանդ, եկեղեցի	դռան վերնամասում	շին.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 629
Ղարաղոյին (թուրք.)	խաչքար	շին., հիշ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 630
Ս. Կարապետ եկեղեցի	արևմտյան որմին	շին.	անթվական	Երնջակ, 4
Ս. Կարապետ եկեղեցի	բեմի խաչքար	հիշ.	անթվական	Երնջակ, էջ 8
Ս. Կարապետ եկեղեցի	բեմի խաչքար	հիշ.	անթվական	Երնջակ, էջ 8
Ս. Կարապետ վանք	ներքնահարկի առաստաղին	կրոն.	անթվական	Երնջակ, էջ 18
Ս. Գևորգ վանք	խաչքար	հիշ.	անթվական	Երնջակ, էջ 362
Մեյսարի, Ս. Ասրվաձաճին	միաբանության սենյակ	հիշ.	անթվական	Սաղիան, էջ 149
Մեյսարի, Ս. Ասրվաձաճին	դարպասի մոտ	շին.	անթվական	Սաղիան, էջ 150
Շամախի, Ս. Ասրվաձաճին	տապանաքար	հիշ.		Սաղիան, էջ 277
Նորատուս	տապանաքար	հիշ.	անթվական	Գեղարքունի, էջ 483
Սաղիան, Ս. Ստեփաննոսի վանք	խաչքար	հիշ.	անթվական	Սաղիան, էջ 75
Սաղիան, Ս. Ստեփաննոսի վանք	հարավային մուտքի մոտ	հիշ.	անթվական	Սաղիան, էջ 21

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ

ՄԵՍՐՈՊ ԲԱԲԱՅԱՆՈՍ ՍՄԲԱՏԱՆՑ
1833-1911

նկ. 1

նկ. 2

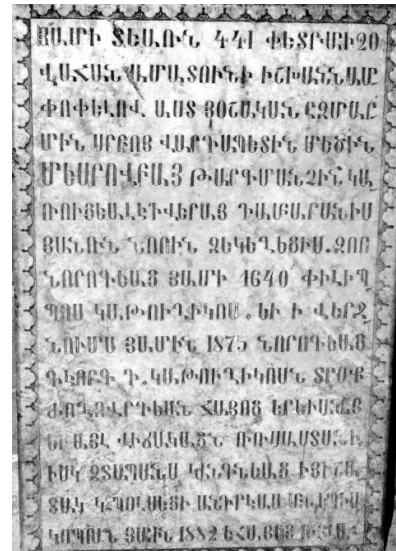
նկ. 3

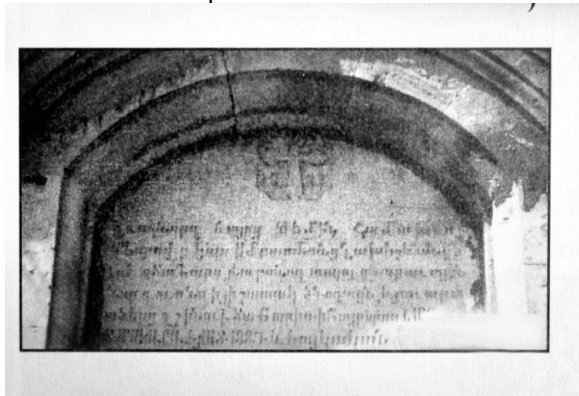
նկ. 4

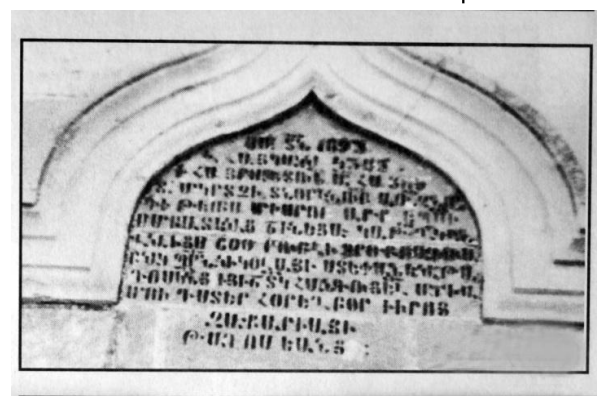
նկ. 5

նկ. 6

նկ. 7

նկ. 8

նկ. 9

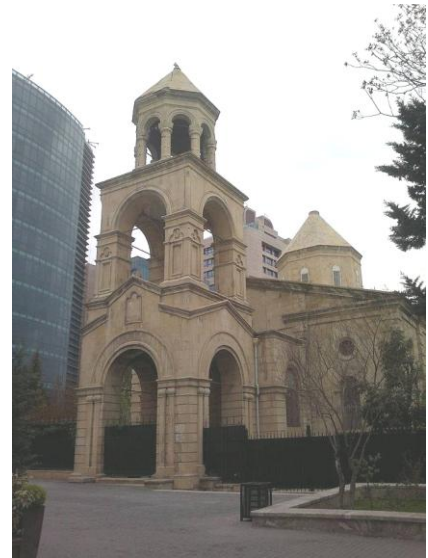
նկ. 10 Շողազալանք

նկ. 11 Կեչառիս

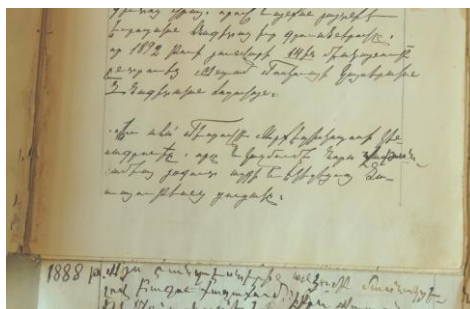
նկ. 12 Սաղիանի Ս. Ստեփաննոսի վանք
(լուս.՝ Ս. Կարապետյանի)

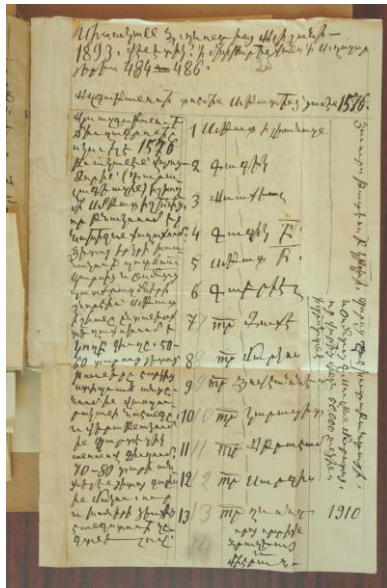
նկ. 13 Բաքու, Ս. Գր. Լուսավորիչ

նկ.14 Ապրակունիսի Ս. Կարապետի վանք
(լուս.՝ Ա. Այվազյանի)

նկ. 15ա Մ. Սմբատյանցի ձեռագրերից

նկ. 15 Բ. Սմբատյանի տոհմի ազգաբանությունը:

նկ. 16 Ախալցխա

նկ. 17 Ախալցխա, Ս. Ամենափրկիչ

նկ.18 Հորադիզ, Ս. Նիկողայոս եկեղեցի (լուս.' Ն. Մինասյանի)

նկ. 19 Հորադիզ, Ս. Վարդանի վանք (լուս.' Գ. Սարգսյանի)

նկ. 20 Օդրինի Ս. Աստվածածին եկեղեցի (լուս.՝ Ն. Մինասյանի)

նկ. 21 Արամուս, Ս. Նշան (Ծիրանավոր)

նկ. 22 Արամուս, Ս. Հակոբ (1863-1867 թթ.)

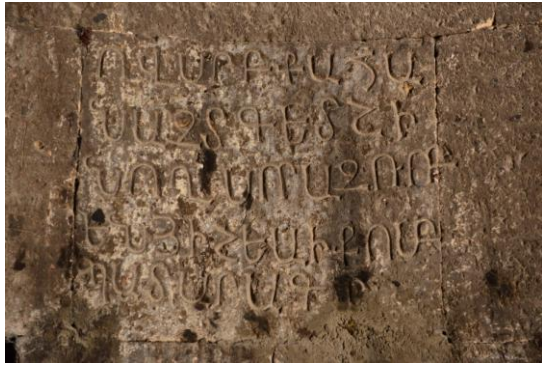
նկ. 23ա, բ. Արձանագրության հատվածները Ս. Հակոբ եկեղեցու պատերի մեջ

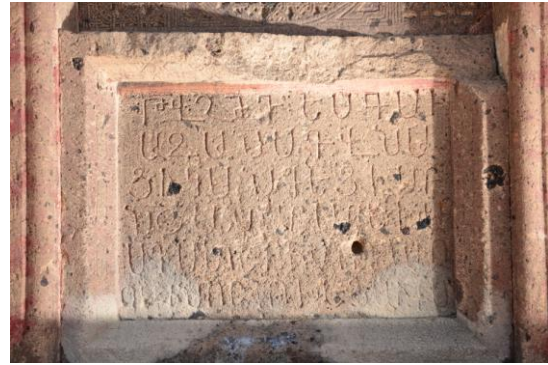
նկ. 24 Ս. Հակոբ եկեղեցու շինարարական արձանագրությունը

նկ. 25 Ս. Աստվածածին (X դ.)

նկ. 26 Օշական, Թուխ Մանուկ

նկ. 27 Որմնափակ խաչքար (1265 թ.)

նկ. 28 Ս. Սարգիս մատուռ

նկ. 29 Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցի

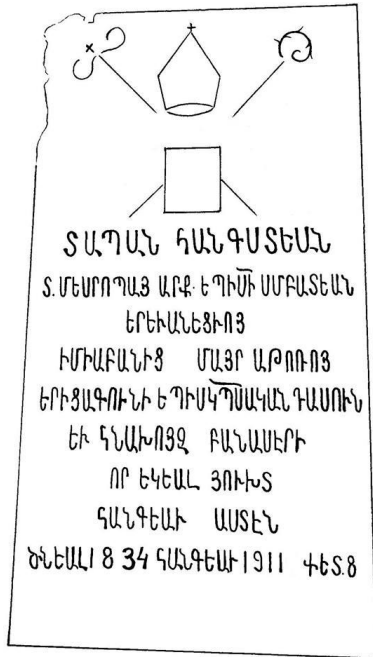

նկ. 30 Ս. Մաշտոց եկեղեցու արևմտյան մուտքի վիմագիրը:

նկ. 31 Օշական

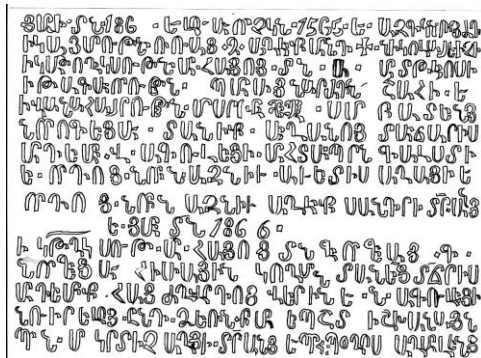
ԳՐԶԱԳՐԵՐ

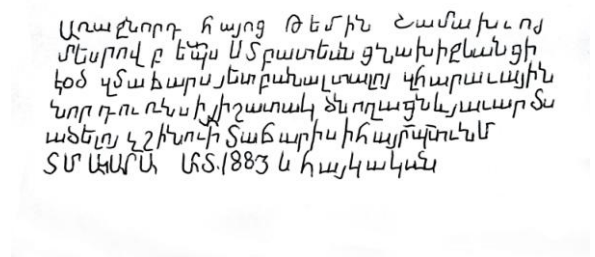
ՅԱՄԻ ՏԵԱՌԻՆ 441 ՓԵՏՐԱՅԻՆ 20
ՎԱՏԱՆ ԱՄԱՏՈՒՆԻ ԻՇԽԱՆԱՄ
ՓՈՓԵԼՈՎ ԱՍՏ ՅՈՇԱԿԱՆ ԸՋՄԱՐ
ՄԻՆ ՍՐԲՈՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ՄԵԾԻՆ
ՄԵՍՐՈՎԱՅ ԹԱԳՐՄԱՆ ԶԻՆ ԿԱ
ՌՈՒՑԵԱԼԷԻՎԵՐԱՅ ԴԱՄԱՐԱՆԻՍ
ՅԱՆՌԻՆ ՆՈՐԻՆ ԶԵԿԵՂԵՑԻՍ. ԶՈՐ
ՆՈՐՈԳԵԱՅ ՅԱՄԻ 1640 ՓԻԼԻՊ
ՊՈՍ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ. ԵՒ Ի ՎԵՐՋ
ՆՈՒՄՍ ՅԱՄԻՆ 1875 ՆՈՐՈԳԵԱՅ
ԳԵՈՐԳ. Դ. ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՆ ՏՐՕԳ
ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ԵՐԵՒԱՆՑ
ԵՒ ԱՅԼ ՎԻՃԱԿԱՑՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ.
ԻՍՎ ԶՏԱՊԱՆՍ ԿՆՏԳՆԵԱՅ ԻՅԻՇԼԻ
ՏԱՎ Կ. ՊՕՍԵՑԻ ԱՅԻՐԷԱՍ ԱՅԵՇՊԻՍ,
ԿՈՂՈՆ ՅԱՐԻ 1882 ԵՐԱՅՈՑ ՌԵՎԱ:

գրչագիր 1 (գրչագիրը՝ Ա. Հարությունյանի)

գրչագիր 3

գրչագիր 2

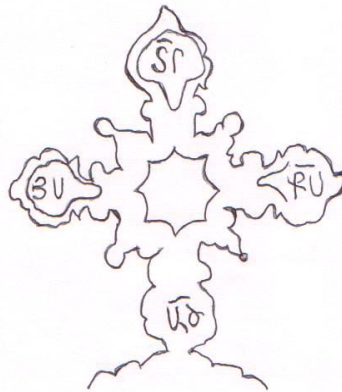
գրչագիր 4

ԱՄ. ՏՆ 1893
ՀԱՅԿԱԿԱ ԿՅՑԵ
Ի ՀԱՅԿՐԱԿ ՏՈՒՆ ԱՆՀԱՅ
Ե. ԿՐԿՏՈՒ ՏՆՈՐԲԱՆԻ ԱՌԱՋ
ԴԻՆԵՍ ՄԵՍՐՈՒՄԻ ԱՐԴ ԶԱՊԻ
ՍՄԱԿԱՏԵԼԻ ՇԻՆԵՅԻՆ ԳԱՐՆԻԿԵ
ՎԱԽՅԱՆ 600 ՌՈՒՆԻ ՏՐՈՒՐԱԿՈՒՄ
ԲԱԿԱՅԻՆ ՎԻՃԱԿԻ ՍՏԵՒԱՆԵԼԻ
ԴՈՍՄԵՆԻ ԻՑԻՏԵՆԻ ՀԱՆԿՈՒՄԻՆ
ՄՈՒՆ ԴՍԵՆԻ ՃՈՐԴԱՐՈՒՄԻ

գրչագիր 5

38 ԵՄ ՏՆ՝ 1891 ՎԱՅԿԱԿԱՆ ԿՅՑ
 ՏՆՆՈՐԿԵՆՈՒԹԵՄԱՆՔԻՆՈՐԳԻԿԵ
 ՀԱՅՈՑՈՑ ԵՄԱՐԱԽԻՒՈՑ ԿԻՂԻՍԻ
 ՏՄԵԲԵՐՈՐԴԵ ԱՐԿԵ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
 ՍԻՐԱՏԵՍՈՑ ԵՄԻՔԵԽԵՑԻՈՑԻՈՑ
 ԻՆՍԻՐՄԵՆԵՐԱՆԻՍՏԻՆ՝ ԻՆՎԱՅՈՑՈՑ
 ՏՏՄԱԿԱՐԱՅՑ ԿԱՐՂՈՑԻՈՍԻ
 ԵՐՐՈՐԵՑԻԱԽՈՑ ՍԱՀԱԿԱՅԻ
 ՀԱՅԱՏԵՍԻ ԿԱՐԳՄԵՆԵՑԻ ՄՏՈՒՍ
 ՏՐՈՑ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ՍԶԳԱՅԵՆՈՑ
 ՄԵԲՐՈՑՈՐԻՔԻՍԿՈՑ ԻՍԻԱԿԻ
 ԿԵՐԱՅԱՅՈՑՈՑ ԿԱՐԱՊԵՏԻՍԻՆԻ
 ՏԵՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵՍԻՍ ԲԱՐԲԱՆՈՑ

գրչագիր 6

գրչագիր 7

ՄՏՅՈՒՔ
ԸՆԴ
ԴՐՈՒՆՍ
ԱՍՏՈՒՅ
ԻՈՍՏՈՎԱ
ՆՈՒՔ

Հիւնքար ՍԲ ՓԻԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԾԱԽԻՒՔ ԿԱՐՆԵՑԻ ԼՈՒՍԱԿ
ՈՐՉ ԱԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ԱԽԱՅԽՈՑ ԶՈՐ ԵՕԾ ԱԿԱՋՆՈՐԴՆ ՀԱՅՈՑ
ՎԼԱՍՏԱՆԻ ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ Ի ՀԱՅՐԱ
ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Տ.Տ. ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԱՄԵՆԱՅՆ
ՀԱՅՈՑ ՍՐԲՈՑ ԵԶՄԻԱԾՆԻ ԿՅՈՒՆԻՍԻ 1836 ԵՒ 26 ՀՈԿՏԵՍ
ԲԵՐԻ 1837 ԵՒ ԹՌԻԱ ԲԵՐՈՒԹԵԱՆ ԱԶԳԻՍՈՒՄՁԵ ԵՌՄՁԶ

ՅԵԿԵՂԵՑԻՍ
ՕՐՀՆԵՑԵՔ
ԶԱԾ
ԵՐԿԻՒՎ
ԾՈՒՔ

գրչագիր 8

ԹՈՒԾԺԵ ՀԻՆԵՑ ՕԵԿԵՂԵՑՍՄԻ ՆՄՆԻԿՈՐԱ
ՈՒ ՌԳԵՂՈՎԱՇԻ ԱՏԵՑԱՔ

գրչագիր 9